

MÁRIÁS JÓZSEF

“A magyar vigyázó”

Irodalmi tanulmányok, bibliográfia Németh Lászlóról

Szerkesztette: Cseke Gábor

2011

TARTALOM

Órizzük a lángot

Németh László műveinek romániai visszhangja. „Gondolataidból élünk”

„...én is nagybányai vagyok, apám ott volt tanár”
„Gondolkodásra és gondolatok elfogadására késztet”
„Látta-e valóban Erdélyt?”
„A mai magyar élet legérdekesebb szereplője”
„A magyar vigyázó”
Közel két évtizedes hallgatás
„Meg kell tanulnunk Németh Lászlót”
„Színpadán a dráma a főhős lelkében zajlik”
„A homo moralis a tettel azonosul”
A szellem Odüsszeusza

Németh László irodalomszemlélete a Készülődés korában: „A magyar irodalom a magyarság akarata”

„Énekeljük az új idők új arculatját”
„A magyar szellemi élet organizátora”
„Az író vállalkozás”
„...én csak a jövőnek vagyok a szövetségese”
„...minden író célkitűzéseivel jelöli ki helyét”
„Az író is szociális erő?”
„Irodalmi műre csak irodalmi mértéket lehet alkalmazni”
„Morál nélkül nincs író”
„Az új nemzedék..., amelyről írtam, én vagyok”

A prózaíró fogadtatása Erdélyben

Előzmények
Regényei még nem, de híruk eljutott hozzánk
A fordulat esztendeje: 1967
Epilógus

Németh László reformeszméi időszerűsége: „Egy kis nép joga az élethez: hogy különb”

„...megtalálni, kimondani a legjobb megoldást”. Németh László a kisebbségi magyarság sorskérdéseiről

Németh László pályája Nagybányától a Korunkig. A jövő szövetségeseiként – más-más csillagpályán haladva

„A mának meg kell halnia, hogy kalász legyen belőle”. Németh László arca a Korunk tükrében (1932–1940)

A szellemi front másik oldalán
1936 – a fordulat esztendeje
A részgazságokat is méltányolni kell
Az író a dicséret is megilleti

Németh László Magyarok Romániában című útirajzának erdélyi visszhangja: Tudunk-e valaha céljainkhoz méltó hadrendbe állni?

A szolgaságra ítéltségből lehet-e küldetés?
Önmagunk tükrében
Látta-e valóban Erdélyt?
„Ideje már felocsúdnunk”
„Ez már rágalom”
Az író és az útirajz – román szemmel
„A kisebbség jogosítványa, ha elit tud lenni”
A perújrafelvétel ma is időszerű

„A magyar természet új megnyilatkozása ő”. Németh László Tamási Áronról

Apáczai Csere János – kettős megközelítésben. Azonosságok és különbségek Németh László és Páskándi Géza Apáczai-dramájában

1. „...minden gondolatomat az a vágy foglalta le, hogy segítsek szülőhazámon”
2. Németh László: „Nagy példa lett..., az önfeláldozásé”
3. Páskándi Géza: „Ki itt a zsarnok? Apáczai uram?”
4. A témaközelítés rokon vonásai
5. A színpadi megformálás azonosságai és különbségei

„Benned rovom erdélyi adómat”. Németh László és Veress Dániel levélváltása

Németh László romániai bibliográfiája: 1928–2001

Őrizzük a lángot

A nemzeti hagyományok tisztelete nem csupán erkölcsi kötelesség, hanem megmaradásunk egyik legfontosabb éltető eleme. Különösképpen az az erdélyi magyarság számára; identitása megőrzése függ tőle.

A nagybányaiak, tágabb értelemben pedig a környékeliek örvendetesen sok gyökérrel tapadnak e földhöz; olyan hagyományokkal büszkélkedhetnek, amelyek századokra tekintenek vissza, olyan jeles személyiségek emléke előtt tiszteleghetnek, akik nemcsak a szűkebb pátria, hanem országos, európai, sőt egyetemes mércével mérve is a legnagyobbak közé tartoznak.

E város szülötte volt Németh László író, a XX. század magyar irodalmának meghatározó egyénisége. Regényei, drámái, esszéi, tanulmányai nemzedékek szemléletét formálták, gazdagították.

1991-ben érett meg az idő arra, hogy iránta érzett tiszteletünknek nyilvánosan is hangot adhassunk, megbecsülésünket bronzba öntethessük: emléktáblát avathassunk a nagybányai Hid-utcai református templomban, amelyben megkeresztelték. Az író születése 90. évfordulóján tartott ünnepség nyitánya volt annak a megemlékezés-sorozatnak, melynek híre ország-határokon átvált.

A megemlékezés lángja 1995-ben, halála 20. évfordulóján lobbant fel újra. A meghívottak gazdag sora példázta, hogy az esemény immár egy tágabb régió, Erdély ünnepe lett. A nagybányai Tótfalusi Kis Miklós Közművelődési Egyesület ünnepségen elhangzott előadások kiadásával – In memoriam Németh László 1901–1975, EMKE Füzetek 5–6, 1995 – tisztelt a város nagy fia előtt.

A Németh László-kultusz ápolásának, a város és környéke magyar lakossága tudatába való beépítésének meghatározó szerepe volt abban, hogy a negyven évvel előbb fölszámolt, de 1998-ban ismételten önállóvá vált magyar nyelvű gimnázium Németh László nevét vette fel, szellemi kisugárzása évről-évre erősödött. Az intézményben hagyományossá vált Németh László Napok rendezvény-sorozat az író kultuszának éltető elemei. Ugyane cél szolgálja a Németh-család által létrehozott Németh László Alapítvány, a gimnázium könyvtárának adományozott teljes életműsorozat.

A 2001-es nagybányai centenáriumi rendezvény méltó betetőzése volt a tíz évvel előbb fogant igyekezetnek. A Bányavidéki Új Szó különkiadásaként megjelent mellékletben – Erdélyi féniks, 2001. április 18. – közölt írások méltán jelzik, érzékeltetik azt a szellemi gazdagságot, melynek a város szülötte munkássága által örökösei lettünk, művei reményt és hitet sugallnak számunkra jövőnk alakításában. A tőle idézett szavakkal mondhattuk: „...van part s a csillagok vezetnek”.

Az ünnepségeken elhintett szellemi magvak, a Németh László Gimnázium növendékei nyújtanak bizonytságot arra, hogy a jövőben is lesznek olyanok, akik átveszik és őrizni fogják a lángot – az író emlékét –, lesznek olyanok, akik műveit olvasva erkölcsi és szellemi buzdítást kaphatnak a jövőnkért, megmaradásunkért vívott küzdelemhez, soraiból erőt merítenek a folytonos megújuláshoz.

Németh László hagyatéka kimeríthetetlen szellemi kincsesbánya, akár a város, a környék al-talaja. Műveit fellapozva a szellem kvarcai, ametisztjei, antimonitjai, arany és ezüst tartalékai tárulnak fel előttünk, mérhetetlen gazdagság, melynek mi egyenesági örökösei vagyunk. Amikor Németh László emléke előtt tisztelgünk, amikor megbecsülésünknek és tiszteletünknek

hangot adunk, amikor műveit olvassuk, azt a magunk érdekében tesszük; beépítjük Őt a magunk szellemvilágába, neve messze fénylő fárosz, ma és az elkövetkező időkben.

Hadd álljon itt e kötet szerzőjének személyes vallomása is; az indíték, a mag, amely e tanulmányok írójában megfogant, szárba szökken. A gazdag életműből az Irgalom volt az a regény – az első „találkozás” –, amely megragadott, új, addig ismeretlen írói világot tárt fel előttem, arra ösztönzött, hogy az alkotót és munkásságát jobban megismerjem. Ugyanez a regény tudatosította bennem Németh László nagybányai gyökereit, felébresztette az érdeklődést: miként lehet az, hogy a szülőhely, az ifjúkori emlék évtizedek múltán, ha áttételesen is, de jelen van a műben.

Keresni, olvasni kezdtem mindent, amihez hozzájutottam. Micsoda élmény volt, amikor 1969-ben, néhai Hohl Ferenc nagybányai sírkőfaragó jóvoltából az életműsorozat első kötetéhez hozzájutottam. Lembergi rokonai küldték, hogy ideutazásukra valamicske pénzt gyűjtsenek. Ukrajnából jöhetett könyv, Magyarországról nem! Ilyenek voltak akkor az idők. Ma is benne az ára: 1 rubel 66 kopejka. Azt követően lázas érdeklődéssel lövtem az újságok híradásait: jelent-e meg újabb NL-kötet, gyarapodott-e a sorozat? Ha igen, működésbe hoztam minden lehető kapcsolatszálalt, szerzési forrást, halmozottan is. Így történhetett meg, hogy volt olyan kötet, amelyből három példányom lett. Minden újabb könyv ünnep volt számomra!

Az évek teltek. Az életműsorozat kiteljesedett, könyvtáram legszebb ékessége lett. A művekből fakadó élményemet, örömeimet az íróval személyesen soha nem oszthattam meg; de megtettem azt, amikor fölkerestem sírját a Farkasréti-temetőben, hálás szívvel köszöntem meg mindazt, amit műveivel nekem adott. Magyar tanárom, Metz József biztatása, Beke György sajtóbeli ösztönzése kellett ahhoz, hogy olvasmányaimból témák szülessenek, hogy recenziókban, tanulmányokban tisztelegjek írói nagysága előtt, másokban is felébresszem a vágyat életműve megismerésére; éreztessem, érzékeltessem a Németh László személyében megtestesült, a műveiben rejlő gondolatok parttalanságát, mélységét és időszerűségét, hőseinek példaéletét, erkölcsi monumentalitását, nagybányai gyökereit.

Volt ennek a vonzalomnak egy másik vetülete is: a napilap száraz, pártos taposómalmában az Ő művei jelentették az oázist, ahova köznapok sivatagából menekedhettem, tiszta forrásából szomjam olthattam. Megtanulhattam Tőle, hogy a gályapad is varázskörré változtatható, rajtunk múlik, hogy azt miként töltjük ki. Ez pedig napi munkámban is kamatozott, megóvott attól, hogy a rutin, a közöny, a közömbösség váljék úrrá rajtam, hitet adott ahhoz, hogy az írásban még az akkori körülmények között is lennie kell humánus töltetnek, léleknek, hogy az, amit tennem adatott, nem válik haszontalan írások halmazává. Figyelmeztetése mindenkor ott lebegett előttem, kisebbségi voltunkat minőséggel kell ellensúlyoznunk.

2010, Nyíregyháza

Németh László műveinek romániai visszhangja

„Gondolataidból élünk”

„Németh László jelenléte Erdélyben örvendetes jelenség (...) szavára fel kell figyelni, rajta keresztül a holnap Magyarországa szól.”

Németh László és Erdély, Németh László és a romániai magyar szellemiség sokrétű kapcsolatai koordinátarendszerének vizsgálatakor, megrajzolásakor több támpontot választhatunk magunknak. Legelőbb a személyes szálat, amelyet az életrajzi vonatkozások és az azokból fakadó, az életműbe is beépülő élményanyag kínál; továbbá azt, amely az erdélyi szellemi és irodalmi élet ihlette írásokat gyümölcsozta. Másodsorban azt, amelyet eszméinek itteni visszhangja, irodalmi alkotásainak fogadtatása nyújt számunkra.

„...én is nagybányai vagyok, apám ott volt tanár”

– mondotta 1960-ban Németh László az ugyancsak nagybányai születésű Tersánszky Józsi Jenőnek. Németh Józsefet a „szeszélyes tanársors” dobta az akkoriban mintegy 10 000 lakosú bányavárosba, amelyben a középfokú oktatás története az 1547-ben alapított Schola Rivulina középitanodáig vezethető vissza. Az ifjú tanár igen jól érezte magát a festők által nemrég megszállt, csodálatos természeti környezetben fekvő, pezsgő szellemi életet élő kisvárosban. Itt született az író, akit a nagybányai városi anyakönyvbe Németh László Károly néven jegyeztek be 1901. április 24-én, s a Híd utcai református templomban kereszteltek meg, 1901. június 12-én.

Kisgyerekként került el innen, édesapja előbb Szolnokon, majd Budapesten lett tanár. A nagybányai Petőfi tanya emlékkönyvében 1906. július 26-i bejegyzés tanúsítja, hogy a Németh-család, „Németh Laci” is visszatért, egy nyári kirándulás erejéig szülővárosába. Nagybánya elmélyültebb megismerésére azonban 1918 nyarán nyílt alkalom, amikor egy hónapot tölt az itteni, majd budapesti tanártárs, Incze Lajos apósa nyaralójában, a Morgó oldalán fekvő Bányai-kertben.

Németh László számára Erdély – „bár magam a szélén szinte csak megszülettem” – mindenkor vonzerő, ihletforrás volt, s nemcsak az, hanem indíttatás is: „a nagybányai szülő, amelyben íróvá lettem”. Szülővárosában sosem járt többé; annak emlékképei viszont számos irodalmi alkotásában kimutathatók, elsősorban a *Nagybánya* című elveszett verses drámájában – „19-ben írtam, a szülővárosomban töltött nyár s a Hermann és Dorothea emlékeként; s a Virághegy almásában, vendéglátóim nyaralójában játszódtam” –, továbbá a *San Remó-i napló*, a *Magam helyett* című életrajzi írásokban, de a *Télemakhosz*, *A botanikus révbe ér* című novella, az *Emberi színjáték*, az *Utolsó kísérlet*, az *Égető Eszter*, valamint az *Irgalom* című regények lapjain is.

Erdély múltja, az erdélyi szellemi élet iránti érdeklődését bizonyára édesapja, a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem egykori hallgatója ültethette el benne. „Aki ismeri Erdély kultúrhistoriáját, vár innét valamit. Aki ismeri az erdélyi magyarságot, rendkívülit vár.” 1926-ban, pályakezdő szakaszában az *Erdély lelke a legújabb irodalomban* című tanulmányában adott hangot érdeklődésének, a maga elvárásainak. Tanulmányok, kritikák egész sorában

kereste a rendkívülit. A korabeli Erdély költői közül Reményik Sándort, Áprily Lajost és Tompa Lászlót, a prózaírók közül Makkai Sándort, Gyallay Domokost, Berde Máriát, Gulácsy Irént, Nyirő Józsefet, Tamási Áront említi. Az 1927-ben írt *Tíz arckép* íróportrék sorában hatan – Berde Mária, Gyallay Domokos, Tamási Áron, Reményik Sándor, Gulácsy Irén és Áprily Lajos – Erdélyben élnek. Műbírálatai közt több tucat erdélyi alkotó könyvét ismerteti meg a magyar olvasókkal.

Az erdélyi költők, írók sorából két személyhez fűzi a későbbiekben, mondhatjuk, életre szóló szoros kapcsolat: Áprily Lajoshoz és Tamási Áronhoz. Áprilyhoz a Napkeletben meghirdetett irodalmi pályázat népszerűsítése érdekében fordul: „az erdélyi fiatalokra különösen számítok”. A maga során, Áprily Lajos, az akkor megindult Erdélyi Helikon számára kér kéziratot. Németh László örömmel fogadja a felkérést: „...valóságos kámfor volt számomra az ön üzenete, mely épp akkor ért, midőn a folyóiratokból végképp vissza akartam húzódni”. A kapcsolat gyümölcsei az Erdélyi Helikonban megjelent *Magyar líra 1928-ban*, *Új magyar regények*, *Magyar dráma és kritika 1928-ban*, *André Gide*, *Tóth Árpád*, *Szabó Dezső*, *Három verskötet*, *Kosztolányi Dezső* című tanulmányok. A kapcsolatszál, Áprily Lajos Budapestre költözését követően, sajnos, megszakadt. Tamási Áron munkásságát első kötete megjelenésétől igen nagy figyelemmel követte, „a magyar természet új megnyilatkozását”-t látta benne. Az Alföld 1974 decemberi számában megjelent interjúban elmondottak is igazolják, hogy az iránta tanúsított nagyrabecsülés a későbbiekben is változatlan maradt: „Azt hiszem, hogy ő egy világirodalmi költő (...) a mi nemzeti költészetünk egyik csúcsa...”.

Erdély-képének alakulásában és kisugárzásában fontos momentum az 1935 augusztusában tett romániai utazás s annak gyümölcse, az oly nagy vihart kavart útinapló, a *Magyarok Romániában*; az Erdélyért, az erdélyi szellem sorsáért való aggódás jele a Magyar Élet 1940 októberi számában megjelent *Erdély ünnepére* című tanulmány; a Kolozsváron 1940. november 12-én elmondott beszéd – *Kisebbségből-kisebbségbe*; az 1941. november 11-én a Híd-ban közölt *Ünnep Kolozsváron* című írás; az 1943-ban elmondott *Nagyváradi beszéd*.

Vannak e kötődésnek az előbbiekhöz hasonló, nagyhatású irodalmi kincsei: az erdélyi tárgyú tanulmányok: *Heltai prózája*, *Bethlen Miklós*, *Sziget Erdélyben*; az erdélyi ihletésű drámák: *Bethlen Kata*, *Eklézsia-megkövetés*, *Apáczai*, *Apai dicsőség*, *A két Bolyai*. A tanulmányokban, irodalombírálatokban, az irodalmi művekben nem a partikularitáson van a hangsúly, az csupán szín, sajátosság, sors; a lényeg mindig a hozzájárulás az egyetemes magyar gondolat kibontásához, az általános emberi értékek megjelenítéséhez, a megmaradáshoz vezető út keresése. Bennük valóban bebizonyosodik: itt rendkívüli szellemi hagyaték, kincs rejtezik, amely mindenkor erőt adhat a nemzet sorsáért aggódó alkotó küzdelméhez, üdvösségügye kiteljesítéséhez.

„Gondolkodásra és gondolatok elfogadására késztet”

Németh László eszméi, irodalmi művei Erdélyben termékeny talajra találtak; megnyilvánulásaira, könyveire különös érzékenységgel reagáltunk. Műveit, munkásságát dicsértük vagy elutasítottuk, kiadtuk vagy elhallgattuk, tiszteltük vagy tagadtuk – mindenképp mély nyomot hagyott bennünk. Nyomot hagyott s nem véletlenül: magyarságféltése, a kisebbségben-lét kórképének rezonanciája itt mindig érzékeny fülekre talált; az önmegőrzésnek, önmegvalósításnak itt valódi mozgalommá kellett válnia, hisz mi a bőrünkön éreztük, érezzük, hogy mily nagy, mily komoly a veszély – jöjjön az a túlzó nacionalizmus vagy a nemzeti közömbösség, az internacionalizmus vagy a globalizáció oldaláról.

A Németh Lászlóhoz való viszonyulásunkban két időszakról kell beszélnünk: az 1944 előttiről, amelyet a nyílt, szabad polémia, továbbá az azt követő időről, amelyet nem a vita, hanem a műveiből áradó erkölcsi példa, a magyarságtudatunk megerősítését szolgáló írói üzenet felmutatása, mondhatni egyöntetű pozitív viszonyulás jellemzi. Reméljük, hogy az utóbbi évtized hallgatása csak átmeneti korjelenség, a ránk telepedett „szorongó tájékoztat-lanság” számlájára írható s mihamar felismerjük: Németh László csillagként ragyog, vezet bennünket egy igazabb, gondolkodásában és erkölcsében megújult világ partja felé.

Erdélyi megítélése ígéretesen indul. Az 1928. július 5–7-én tartott marosvécsi helikoni találkozón a „szélsőségektől mentes magyarországi kritikai író”-t látják benne s mint ilyet hívják meg az akkor induló folyóirat, az Erdélyi Helikon munkatársául. A Tanu megjelenésekor a Pásztortűz névtelen szemleírója szerint az új folyóirat elindítója „az újabb magyar szellem egyik legkiválóbb egyénisége”. Hasonlóan pozitív kicsengésű ismertető jelenik meg az Erdélyi Helikon decemberi száma hasábjain is: „Sok–sok évre visszamenőleg nem láthatunk a magyar kritikai és esszé irodalomban ilyen széles ismereteket felölelő szellemet, ilyen messze ágazó érdeklődést, s e nehéz és népszerűtlen műfajban ilyen ragyogó írni tudást.”

Ezzel ellentétben a Korunk 1933 januári számában megjelent kritika: „...a feldolgozás méretei és technikájának csillogása azok, amik lelkesedést keltenek iránta a kor elaprózott s a versenyben vágyaitól kényszerűen elmaradt fiatal magyar intellektueljeiben és nem az eszmék átütő ereje, amit hiába keresünk nála.” Szőke Pál meglátása szerint „Németh László írásai nem jelentettek új szemszöveget, csak kiszélesített látkört és új, kihegyezettebb elménckedést” (...), „a formai eredmények jobban érdeklik mint a tartalmiak”; a Tanu szerkesztőjét „az irodalom fasisztájá”-nak nevezi, ami a baloldal számára egyet jelent az ellenséggel. Ez a hangvétel jellemzi Jeszenszky Erik *Nyílt level*-ét is, aki a marxizmus, a kommunizmus talajáról támad Németh Lászlóra. A Korunk 1933 novemberi számában megjelent vitairatra Németh László a folyóirat 1934 februári számában válaszol. Zárószavai ma is elgondolkoztatóak: „Milyen mozgalom az, amelyből a káté-ismerői nyugodt lelkiismerettel és legfelsőbb bátorítással köphetnek arra, aki végre is egész nyilvánvalóan s akarata ellenére is a közösségért él?” A viszontválasz már nem csupán vitacikk, hanem, néhány kitételeiben, ítélet: „Németh László egyéni ideológiája csupán a monopolkapitalizmus fasiszta ideológiájának egyéni megjelenési formája.” A kommunista mozgalomban megszokott címkézés? Tekinthejünk csupán a baloldal megszokott frazeológiájának, harci eszköztára szemléletes megnyilvánulásának, de azt sem feledhetjük, hogy messze hatott, sokban befolyásolta az író 1945 utáni megítélését Magyarországon, s főleg Erdélyben. Ez a vélekedés, a kommunizmus bekövetkezése nélkül elszigetelt, elfelejtett nézet maradt volna.

A szélesebb olvasótáborral, tehát nagyobb szellemi ráhatással rendelkező erdélyi folyóiratok továbbra is egyöntetűen pozitívan fogadják és értékelik a Tanu-t és írója munkásságát. Az Erdélyi Helikon 1934 június–júliusi számában Makkai László áll ki mellette. Az Erdélyi Fiatalok 1935. évi nyári számában Vita Zsigmond szól elismerőleg a Tanu-ról: „nemcsak valóságot kutat és elemez, hanem összefüggéseket mutat ki és egy életideálért harcol (...) Egy nemzedék fölgaskodása ez a jövőjéért, eszményei megvédéséért. Harc egy magyarabb és teljesebb élet megalapozásáért.” A Pásztortűzben László Dezső rendszeresen szemlézi a folyóiratot. 1935. szeptember 30-i számában írja róla: „A Tanu tudománya nem propaganda eszköz. Gondolkodásra és nem gondolatok elfogadására készítet, nem annyira tájékoztat, mint inkább tájékozódásra hív. Inkább barát, mint tanár, inkább bajtárs, mint hadvezér.”

„Látta-e valóban Erdélyt?”

Németh László 1935 augusztusi romániai útja a tájékozódást szolgálta: a Közép-Európa-gondolat megvalósulási esélyeit, realitását jött megtapasztalni Romániában, Erdélyben, megbizonyosodni arról, hogy – Grezsa Ferenc szavaival – „a románság (vagyis a közép-európai régió) kész-e vállalni a Duna-gondolatot, illetve a kisebbségi magyarságban van-e elegendő életerő a megmaradásra, a hídszerep betöltésére”.

Erdélyben érdeklődéssel fogadták. A Brassói Lapok 1935. augusztus 18-i számában Cseresnyés Sándor interjút készít Németh Lászlóval a reformgondolat születéséről és kilátásairól. Bemutató soraiban írja: „Németh László jelenléte Erdélyben örvendetes jelenség (...) szavára fel kell figyelni, rajta keresztül a holnap Magyarországa szól.” A romániai utazás mintegy félidejében készült interjú végén hangzott el az alábbi kérdés: „Milyennek látja a kisebbségi magyarság életútját?” Válasz: „A magyarságnak az utódállamokban azzal a többségi elemmel kell kapcsolatot keresnie és találnia, amely elem a fasiszta árnyalatú nacionalizmus ellen küzd, de azért a hely történelmi szellemét tiszteli, s nem színtelenül nemzetközi.” Megállapítása ma is időszerű.

A reformgondolat magyarországi bukása miatt kiábrándult íróban az út újabb keserű csalódást ébreszt; egy újabb illúzió szertefoszlásának a megtapasztalásával tér haza: úgy látja, hogy a szolgaságból nem válhat küldetés; a belső megújulás kudarcához, esélytelenségéhez hozzá kell társítania a Duna-Európa, a Közép-Európa eszméjének leomlott álmokképét is.

A Tanu 1935. évi III–IV. számában közölt útirajz – *Magyarok Romániában* – hatalmas vihart kavart, megütközést keltett Magyarországon és Erdélyben egyaránt. Ilyenek volnánk, ilyenek vagyunk? – tették fel a kérdést elődeink. „Látta-e valóban Erdélyt?” – volt a címe Nagy Géza írásának az Erdélyi Helikonban. Bár elismeri: az útirajz írója kétségtelenül sok mindent meglátott, megtapasztalt az erdélyi magyarság sorsából, életéből, „Erdély igazi arca azonban mégsem tárult fel Németh László előtt”. Mit nem látott meg? „A felpeszülő élni vágyást, új életet.” László Dezső a Pásztortűzben reagál az útirajzra. Csodálkozik azon, hogy „éppen azt nem látta meg, ami az ő mozgalmának is a lényege: a kritikai vízvázlaton túli, mindennel számot vető, építő korszak kezdetét”. A Tanu-ban közölt útinaplót „szubjektív rajz”-nak nevezi, s megkérdi, hogy „volt-e értelme annak, hogy Németh László ezt az útirajzot megírja?” Jancsó Béla az Erdélyi Fiatalok hasábjain „perújrafelvétel”-t sürget. Albrecht Dezső a Hitelben közölt írásában a Duna-álmok regáti elutasításában látja az okát annak, hogy Németh László Erdély-képe az impresszionista íróban elhomályosította a valóságot, oly türelmetlenné tette őt az itteni törekvésekkel, változásokkal szemben, amihez nem csupán a külső körülmények és az idő együttes hatása kell, hanem még valami: „A nép saját akarata; Németh László ezt az akaratot tagadja meg az erdélyi magyarságtól.” Tavaszy Sándor a Kiáltó Szó című református egyházi folyóiratban keményebben fogalmaz: Németh László ítélezését megdöbbenőnek, sőt vakmerőnek nevezi, íróját pedig a rossz prédikátorhoz hasonlítja, „aki Isten ígéje helyett a saját hangjának az öblös vagy viharzó szépségében gyönyörködik”. Reményik Sándor a Pásztortűzben közölt írásában úgy véli, hogy a magyarországi utazók „sötét impresszionisták és komor lírikusok voltak”. A költő a lélek és a szeretet kicsiny csokrával szeretne a szerzőhöz fordulni: „Él ez a nép, csak szívébe rozsdás tű fúródott. Ki kell operálni, hogy újra táncolhasson.” Gaál Gábor a Korunkban az útirajzból kiolvasható bírálatot nem kifogásolja, sőt meglátásait „meglehetősen biztosnak” minősíti.

A vitában megszólalnak a korabeli demokratikus lapok – a kolozsvári Ellenzék és Független Újság, valamint a Brassói Lapok – vezető publicistái is. Az Ellenzék 1936. február 9-i számában Vita Zsigmond int arra, hogy: „a kapott ütés fájdmájából és dühéből ideje már fölocsudnunk, hogy a tiltakozó támadás után befelé is nézhessünk”. Bátor vizsgálódásra,

cselekedeteink számonkérésére buzdít. A Brassói Lapokban Szentimrei Jenő igazoló és mentő tanúnak jelentkezik az útirajz perében: „Németh Lászlónak döbbenetesen igaza van, még abban is, amiben tévedni látszik. (...) Csakhogy lehetetlen itt kitapintani egy olyan hivatás-gondolatot, melyre életerős jövőndő fonódhatik indakarokkal. Csakugyan ezerfele szabdalva és metszve vergődik itt egy nemzettöredék s menetel csonkán, bénán, önmagát tépve és marva az önkéntes halál felé.” Ugyane lapban még Finta Zoltán és Kacsó Sándor szól hozzá a vitához.

A kolozsvári Független Újság című hetilap több ízben is foglalkozik Németh László útinaplójával. 1936. január 4-én Dénes Béla budapesti tudósítását közlik, melyhez hosszú lapalji szerkesztőségi jegyzetet fűznek. Az író meglátásait, ítéletét túlzónak tartják, ugyanakkor szélesebb kontextusba helyezik azt: „Igaz, kétségbeejtő a mi világunk, de miért éppen a miénk? Egész Közép-Európa és egész Európa jelene és jövője kétségbeejtő, reménytelen.” Ugyane tágabb geopolitikai körbe helyezi a kérdést Krenner Miklósnak a lap január 11–18-i számában megjelent vezércikke is: „a mi élet-halál harcunkat nemcsak a mi kétségtelen és temérdek bűneink, alig csekély erényeink döntik el, hanem az európai, a népszövetségi, a Duna-völgyi és romániai politika alakulása, de sokban a magyarországi magatartás is”. A lap február 15–22-i száma interjúban szóltatja meg Tamási Áront az útinapló körüli vitával kapcsolatban. Tamási sem hallgatja el, hibának rója fel, hogy „Németh László azt a sötét felhőt hozta ide a szívében, amely a magyarországi egyes törekvéseknek a kudarca miatt megszállta az ő szívét. (...) Ezért van, hogy néha bántóan és félreérthető módon fogalmaz. De ez az igazság közléről sem olyan kicsinyes és egyoldalú, mint ahogy a legtöbb »szakértő« gondolja.” Az útinapló érdemének tartja, hogy „a mi legnagyobb problémáinkat éles szemmel mind kihalásztá és tiszteletre méltó bátorsággal beszélt róluk”.

Az Országos Magyar Párt sajtója hevesen bírálja, visszautasítja a magyar írók – Boldizsár Iván és Németh László – útinaplóiban foglalt megállapításokat, értékeléseket. Gyárfás Elemér a Független Újságban Hegedüs Nándor és Jakabffy Elemér a Keleti Újságban támadja őket, különösen Németh Lászlót. A Magyar Párt bánági szervezete határozatot fogadott el, amelyben fellép a budapesti lapok „hamis erdélyi tudósításai”-val szemben.

Az útinaplóba foglalt gondolatok, megállapítások érvényes vagy érvénytelen voltával az óta sokszor szembenézett az erdélyi kisebbségi társadalom. Kacsó Sándor *Fogy a virág, gyűl az iszap* című önéletírásában, közel négy évtizeddel Németh László romániai utazása után olvashatjuk az alábbiakat: „Ha jól meggondolom, Németh László abban a Tanu-számban lényegében azt mondta ki, amit később Áprily Lajos után a második nagy szökevényünk és veszteségünk, Makkai Sándor: Nem lehet! Nem érdemes!”

1936. A Tanu V-VI. számában közli Németh László a folyóirat megszűntét: „A Tanu-t nem bántam meg, a Tanu-ért büszkén bűnhődöm – de a Tanu-t tovább nem írhatom.” Szabó Imre a Korunkban írja: „A kísérlet, sajnos, megbukott. (...) Eltesszük a Tanu számait, kicsit szomorúan, mert legtöbb cikke élményt jelentett nekünk... (...) mindig hatott ránk, állásfoglalásra készítetett és megbecsülést követelt.” Vita Zsigmond a Hitel című folyóiratban ekképp értékeli: „Elbizakodott vagy tiszteletre méltó vállalkozás (volt)? Attól függ, hogy mi a mozgatója és Németh László megmutatta, hogy a Tanura elsősorban nem önmagának, hanem tájékozódni akaró nemzetének, az új utakat kereső magyarságnak van szüksége.”

„A mai magyar élet legérdekesebb szereplője”

Az útirajz körüli vita után fokozottabb figyelemmel követik munkásságát, számon tartják a későbbiekben is. A szépíró megkapja a maga dicsérő vagy elmarasztaló szavait. Gaál Gábor a *Gyász*, a *Bűn*, a *Kocsik szeptemberben* megjelenését követően, Hort Dezső a *VII. Gergely* és a

Papucshős bemutatásakor a Korunkban; Abafáy Gusztáv a *Gyász*, Vita Zsigmond a *Berzsenyi*, valamint a *Kocsik szeptemberben* és az *Alsóvárosi búcsú* című kötetek kiadása kapcsán az Erdélyi Helikonban; Heszke Béla a *Villámfénynél* kolozsvári bemutatójáról, Parajdi Incze János a *Széchenyi*, Paku Imre a *Móricz Zsigmond*, Balogh László A *Medve-utcai polgári* megjelenésekor a Pásztortűzben méltatja Németh László írói munkásságát. A *Villámfénynél* 1942 januári kolozsvári bemutatójával részletesen foglalkozik az Ellenzék, az *Utolsó kísérlet* című regényről a Brassói Lapokban, A *másik mesterről* a Székely Szóban, a *Széchenyiről* a Hitelben és a Székely Szóban, a *Lányaimról* a Székely Szóban olvashatunk ismertetőt.

Az erdélyi szellemi közvéleményt azonban továbbra is a gondolkodó, a magyarság jövőjét kutató, az ideológus Németh László hozza lázba, váltja ki a nagyobb hullámverést.

A viharforrások egyike a *Magyarság és Európa* című kötet, amely a romániai útirajzzal szinte egy időben jelent meg. I. Szemlér Ferenc szemléjében ez az egybeesés kínálja az összehasonlítást. „Az útirajz a lázas álom. Az ébrenlét a *Magyarság és Európa*.” Az ifjú erdélyi költő, az Erdélyi Helikonban közölt írásában maga is újfogalmazza a könyv központi gondolatát: „A kérdés megint és mindörökkön az: a magyarságnak van-e létjogosultsága Európában és van-e lehetősége arra, hogy létét kivirágoztassa”? Méltányolja, hogy Németh László „új, heroizmust parancsoló sorsérzést” kíván ébreszteni a magyarságban, tanulmányát „azért érezzük feltétlenül elfogadhatónak és feltétlenül hitelesnek, mert mögötte egész ember és egész lélek áll”. Véggökövetkeztetését mégsem tudja elfogadni: „Az az Európa, amit Németh László könyve elénk fest: a görög szellemiség és a kertországok Európája, minden biztonnal csábító példa. Csupán az a félelmetes, hogy ezt az Európát seholsem látjuk.” Szenczei László a Pásztortűzben közölt bírálatában Németh László művét „szellemében, problémáiban, megoldásaiban fajtiszta német könyv”-nek nevezi, „a politikai gondolkodás hiánya az, ami Németh könyvét annyira németté avatja”. Megítélése szerint „Németh László a próféták és a művészek könnyelműségével gondolkodik (...) ez a minőségssocialista, humanista és messianizista Közép-Európa csak egy rangrejtve utazó »Mitteleurópa«”. Mennyivel másabb megfogalmazásban összegzi véleményét a Korunkban Szabó Imre, aki „a mai magyar élet legérdekesebb szereplője”-nek kijáró elismeréssel fordul Németh László felé: „a kevesekhez tartozik, akik eredeti eszméket keresnek és egységbe próbálják foglalni a mai ember nagyon is széteső világképét”. Németh László kérdésfelvetésével egyetértve, maga is elismeri: „A magyarság ma végzetes kutyaszorítóba került; ha nem kíséri meg a lehetetlent, ha nem tud a szükségben sorsot, küldetést látni, elvesz”. Melyek voltak a Németh László-tanulmányban kijelölt kitörési lehetőségek? Kertgazdálkodás, új humanizmus, Közép-Európa-gondolat. Szabó Imre a harmadik tényezőre koncentrálna, maga is elfogadja a Németh László által több ízben is megfogalmazott felismerést: „a kis államok csak nagyobb egységbe tömörülve nyerhetnek gazdasági jelentőséget és hangjuk csak ilyen megafonon felerősítve lesz hallható Európa szellemiségének koncertjében”. Csakhogy ez akkoriban esélytelennek látszott: „Közép-európának nincsenek meg ma a politikai-kulturális feltételei, nem kedvez az atmoszféra és az államok egyre inkább ellenkező síkra tolódnak: szembekerülnek egymással. Szárnyaló terveinket lehúzza a valóság”. Vitába száll a könyv más kitételeivel szemben is, egészében azonban elismerőleg szól róla: „Németh László itt vázolt elmélete Magyarországon megmozgatta az ifjúságot, frissességet, új gondolatot dobott a szellemi életbe. S ha terve nem is az új evangelion, ez a felrázó hatás már önmagában is megadja értékét. (...) S bár sok pozitívumot látunk benne, ezt az új Németh-féle magyar mithológiát nem tudjuk végig nem gondolt, mentő tervnél egyébnek látni.”

Az útkeresést szolgálta az 1939-ben megjelent *Kisebbségben* című Németh László-kötet is, melynek hatalmas hullámverései Erdélyben is érezhetőek voltak. Figyelemre méltó, hogy ebben a polémiaiban is a Korunk szólal meg legelőbb. Szabó Imre értékelésében nem az

indulat, hanem mértékletesség, tárgyilagosság dominál. Bevezető soraiban Németh Lászlót idézi: „A magyarság aligha állt nagyobb megpróbáltatás előtt mint most.” Hozzáteszi: „E sorsdöntő pillanatban a népe sorsáért aggódó íróból a felelősség izzó feszülése harc előtti seregszemlét vált ki.” Ismerteti a könyvben felvetett gondolatokat, elutasítja a Németh László által megkülönböztetett hármas kategorizálását – mély-magyar, híg-magyar, jött-magyar fogalmakat. Kételyeit, állásfoglalását szónoki kérdések egész sorában fejezi ki: „Honnan az alap ekkora egyszínűséget feltételezni egy népről és kívánni ezt tőle? Honnan a jog a környezet és keveredés lágy észrevétlen gyúrása helyett szolgálai alávetést követelni egy kultúra sugárkörébe kerültjétől? S honnan a lelkiismeret, külső szorítások fenyegetéseit belső rétegeknek tulajdonítani? Hogyan lehet gyors pálfordulást: gerinctelenséget követelni őszinteség helyett? S végül talán: hogyan lehet égő meggyőződéssel ugyan, de kevesebb alapossággal fogalmakat feldobni, melyeknek tudományos hitele még nem nyilvánvaló?” Véleménye szerint Németh László premisszái önkényesek: „Vannak azonban alapfogalmak, melyek felértékelésére a légkör nem kedvező s melyekre a feleletet épp most készül megadni a történelem” – összegzi írását Szabó Imre 1939 szeptemberében.

Szenczei László a Pásztortűzben közölt írásában ezúttal sem kíméletes Németh Lászlóval szemben. A mély–magyar, híg–magyar, jött–magyar kategorizálást „torz eszmehármas”-nak minősíti, mondván, hogy „aki magyar viszonylatban fajelméletet hirdet, voltaképpen a történelmi osztálynak tesz értékes szolgálatot”.

Tamási Áron az Ellenzék hasábjain részleteket közöl a *Kisebbségben* című könyvből. Az emiatt kitört támadásokra 1939. december 17-én válaszol, vall az alkotóról és művéről: „Németh László személyét és munkásságát egyaránt jól ismerem: tudom, hogy hívő ember, felelős szellem; s hogy a mai magyar művelődésben súlya van annak, amit mond. (...) Új könyve, melyben a népi-nemzeti megújulásnak nagy irodalmi elődeit keresi, már sok egészséges gondolatot szült Magyarországon is: eszmélkedtek rajta és megdöbbenek tőle. Engemet is sokat foglalkoztatott. Volt benne, amit nem osztottam, de hamar rájöttem, hogy fel-felvillanó idegenkedésem nem igazságainak szól, hanem a modornak, mely néhol hegyes és néhol nem is igazságra szegzi hegyét. Ami azonban vallás és hit a könyvben, akár eszmére, akár személyre vonatkozik, az én vallásom és az én hitem is.” Ugyancsak kiáll a könyv mellett Parajdi Incze Lajos is. A Hitel 1942. évi 3. számában megjelent írásában a magyar önismeret felé mutató könyvek közé sorolja: „Németh László ezzel a könyvével lett kigyúlt csillag a célt és utat kereső magyar ifjúság egén; egy egész nemzedék tekintette nevelőjéül.”

„A magyar vigyázó”

1942. január 21-én mutatták be a kolozsvári Nemzeti Színházban Németh László *Villámfénynél* című színművét. Az Ellenzékben Parajdi Incze Lajos ez alkalommal írja és közli az első hazai Németh László-portrét. „Megbízható ítéletű szellemi alkotó”-nak, „magyar vigyázó”-nak nevezi, aki műveiben – prózai munkáiban, tanulmányaiban, drámáiban egyaránt a minőség gondolatát vetíti elének. A Pásztortűzben, Heszke Béla „tisztá szándékú”, „problémalátó író”-ként tartja számon. „Darabjában a magyar lelkiismeret problémákkal szemben fölmerülő vívódása nemesedett metsző bírálattá.” Az Ellenzékben megjelent színikritikában Szabó István elismeréssel ír a darabról, a dráma szereplőiről: „A társadalomtudomány és a lélektan nagy példázatai visszhangoznak ezekben a személyekben s mindenikből harsogva kiált a békétlen lélek, az elégedetlen emberi szív.”

Nem zárhatjuk le a Németh László romániai visszhangját kutató-felmérő dolgozat első fejezetét anélkül, hogy ne említenénk az 1943. évi balatonszárszói találkozót, illetve az akörül felgerjedt szellemi hullámverés erdélyi vetületét, jelesen Nagy István író állásfoglalását, aki

hozzászólásában Németh László előadását „vigasztalan”-nak minősítette, miáltal „a konferenciára bevonult a halálhangulat”. De ennél is tovább megy, amikor beszédét „nemzeti öngyilkosságra való felhívás”-nak nevezi.

Ezzel a mozzanattal lezárul egy termékeny korszak, amelyben valódi dialógus alakulhatott ki Németh László és az erdélyi, romániai magyar szellemi élet képviselői között. Hatása közvetlenül és áttételesen egyaránt érvényesült. A termékeny másfél évtized után a hallgatás, az elhallgatás időszaka következett.

Közel két évtizedes hallgatás

A hallgatás falán átszüremlik ugyan egy–egy hang – az 1946-ban újrainduló Válaszra az ugyancsak első évfolyamában levő Utunk reagál –, de ez sem sok jóval biztat Németh Lászlóval kapcsolatban. „Megint »tervhalmozó«, igaz, az oroszlánháborgások után sokkal csendesebb, bár hasznossá tehető résen – a tanügyben.” Pedagógiai vonatkozású írásáról – *Gyermekeink diáktársaként* – sem a leghízelgőbb módon nyilatkozik: „quasikonkrét és látszatközeli”, „a nemzet szükségletét – sziklabontások idején – igen elaprózza, s a nemzet szükségletéből vajmi keveset markol”. A cikk szerzője Gaál Gábor.

Ezt követően évekig nem találkozunk Németh László nevével a romániai magyar folyóiratokban. Lépéshátrányunkról vall az a tény is, hogy míg 1957-ben Magyarországon munkásságát Kossuth-díjjal ismerik el, az Utunk 1957. évi 47-48-49. számában, Jancsó Elemér az *Ady és a hazai magyar irodalom kialakulása* című tanulmányban még mindig Révai József bírálatára hivatkozva marasztalja el: „Erdélyben is bőségesen akadtak hívei Németh László »mély és híg magyarság«-elméletének, amelyről találóan írja Révai...” – olvashatjuk a népiességet a reakcióval azonosító keményvonalas kritikát.

Az 1957-ben újraindult Korunk 1962 szeptemberében közli Veress Dániel méltatását az *Iszony* harmadik kiadásáról. A folytatás igencsak szerény, a Téka rovatban előbb a *Gyász* és az *Irgalom*, majd az *Emberi színjáték*, az *Újabb drámák*, a *Puskin* kap nagyon tömör, gondolatgazdag, elismerő szavakat – szerzőjük ugyancsak Veress Dániel, a későbbi erdélyi Németh László-kutatás legkimagaslóbb személyisége. Az öt kis miniatűr utat nyitott a jobb megismerés felé.

Az oldódás jeleire utal az is, hogy a Gazeta literară című román írószövetségi lapban Köpeczi Béla tollából megjelent, az új magyar irodalomról szóló írásában kitér arra, hogy „az irodalmi életben végbement változások erőteljes vonzerőt gyakoroltak egyes olyan szerzőkre is, akik a múltban távol tartották magukat a szocialista irodalom célkitűzéseitől”. Németh Lászlót is közéjük sorolja. Ennél árnyaltabb, részletesebb megítélést olvashatunk az 1965-ben megjelent Román Enciklopédiai Szótárban, amely, Németh László-címszavában, felhívja az érdeklődő olvasó figyelmét a Németh László műveiben fellelhető morális kérdésekre, az elmélyült lélektani látásmódra, mély gondolatiságára és nyelvezetének gazdagságára.

A hatvanas évek végén kibontakozó romániai magyar szellemi fellendülés kapcsolja be újra Németh Lászlót irodalmi érdeklődésünk és megbecsülésünk áramkörébe. Erre több fronton nyílik lehetőség. Elsőnek széprózai munkáinak hazai kiadását kell említenünk – *Bűn* (1967), *Iszony* (1967) és annak román fordítása (1968), *Gyász* (1976), *VII. Gergely* (1979), *Pedagógiai írások* (1980), *Égető Eszter* (1984), az *Irgalom* kétkötetes román fordítása (1986, 1987). Ugyancsak a szellemi térhódítás lehetőségeként kell számon tartanunk színművei hazai bemutató előadásait – *Papucshős* (Sepsiszentgyörgy, 1969/70), *Villámfény* (Temesvár, 1969/70), *A két Bolyai* (Marosvásárhely, 1969/70), *Villámfény* (Szatmárnémeti, 1976/77), *Papucshős* (Nagyvárad, 1987/88), az *Iszony* stúdiósínpadra adaptált dramatizált átdolgozása

(Szatmárnémeti, 1991. április 5.). Ezekhez szorosan kapcsolódnak továbbá művei magyarországi kiadása kapcsán közölt méltatások. Harmadik lehetőségként az életrajzi évfordulók – Németh László 70. születésnapja, továbbá elhalálózása, születésének 75. és 80. évfordulója – nyújtottak alkalmat arra, hogy személyisége és munkássága méltó értékelést kapjon. E hármas úton az 1967-, 1968-, 1970-, 1971-, 1975-, 1978-, 1980-, 1981-es esztendők hoznak bő termést, az egyedi értékeléstől a szintézisig, a konkrét elemzéstől az irodalomelméleti, filozófiai kérdéseket boncoló írásokig; méltatják az alkotót, erkölcsi nagyságát, példaerejét és kisugárzását, kutatva hatásának eredőit és összetevőit, kiemelve alkotásának monumentalitását. Mindezeken túlmenően adott egy negyedik út is: a hetvenes években oly bő termést adó memoáriródalom, a két háború közt megjelent írásoknak életműsorozatokban történt újraközlése, amelyek tovább árnyalják a Németh Lászlóról kibontakozó képet. A megismerés, a térhódítás igen fontos láncszeme az, hogy a hetvenes évek elejétől kezdve Németh László írói munkássága gimnáziumi tananyag lesz.

„Meg kell tanulnunk Németh Lászlót”

A *Bűn* című kötet megjelenése nyitja a romániai magyar irodalmi közvélemény számára művei újabb megismerésének szakaszát. A könyvben közölt, Jordáky Lajos által írt átfogó igényű tanulmány az elismerés hangján szól róla: „Regényeit, színdarabjait ma új s új kiadásban százezrek olvassák, színművei a színházak állandó műsordarabjai. Ideológiájából pedig megmaradt embersége és becsületes akarata.” A megbecsülés és tisztelet, a hajdani ellenfélnek nyújtott békejobb szellemében születtek Jordáky Lajos tanulmányának záró sorai is: „Ami művében tévedés, az korának bűne, s az író saját tévedései alól csak műve mentheti fel, s az önmagával folytatott dialógusból nagy, realista és igaz humanizmussal telített művek keltek életre.” A pályáivet bemutató tanulmány – a Németh-értékelések sorában csak elvétve akad erre példa – elnyerte Németh László tetszését. Veress Dánielnek írja, 1968. június 20-án: „Jordáky tanulmányát ritka örömmel olvastam; s főleg az ő öröme esett jól, amivel (noha optikai csalódás) diadalomról ír; hát mégis csak van író, aki szeret.” A kötetről közölt méltatásában Márki Zoltán arra figyelmeztet, hogy „meg kell tanulnunk Németh Lászlót. Kétségtelen, hogy a legértékesebb tanulmányok egyike Európában.”

A tanulásra, a jobb megismerésre az *Iszony* megjelenése teremt, kínál újabb alkalmat. Veress Dániel és Rácz Győző értékelő, méltató írásai a mű korszakos nagyságát emelik ki. Az előbbi „a sok pólusú világ jellem- és lehetőségváltozatai”-ra, a társadalomrajz elmélyültségére hívja fel a figyelmet, az utóbbi szerző a mű hőseit meghatározó, egyéniségüket determináló ellentétes töltetű társadalmi pólusra. Rácz Győző a regényt világirodalmi rangú könyvnek nevezi, főhősét Bovarynéval, Anna Kareninával rokonítja.

A két Németh László-kötet megjelenését követően a Korunk 1968. januári száma az életmű egészére irányítja az olvasó figyelmét. Veress Dániel tanulmánya – *Műhely, modell, mű* – az életpálya alapos ismeretére vall, időtálló megállapításokat tartalmaz. Soraiból a hatvanas évek ifjúsága, olvasótábora előtt egy új Németh-portré körvonalazódik, feltárul előttünk az írói műhely ezernyi titka, ráirányítva a figyelmet az életmű sokoldalúságára és egyetemességére is. Emberi, írói nagyságát méltatva jegyzi meg: „Németh László 1919-es május elsejei beszédétől kezdve (...) az igazságkeresés útját választotta. Tévedett? Igen sokat és sokszor. Bukott? Nagyokat, szinte kiheverhetetleneket. De felemelkedett, mert az ügyet, a közösségét, mindig többre tartotta a maga személyes sorsánál.”

Az ismertetések, a megismerés horizontja minden új kiadással tovább bővül. A *Gyász* megjelenése kínál alkalmat arra, hogy egymás mellé állítsuk három, különböző nemzedék értékelését, véleménynyilvánítását: Gaál Gábor korabeli kritikájában „a magyar falu

fojtottsága, kibírhatatlansága”; Veress Dániel 1965-ös miniatűr recenziójában „a felfokozott paraszti tisztesség tragédiája” jelenti a regény lényegét; Szávai Géza 1976-ban, az Előre című napilapban közölt recenziójában a regényt „a közösségi erkölcs önkéntelen kritikájá”-nak, a parasztvilág erkölcsi látteleetének nevezi.

Az *Égető Eszter* című kötet utószava – *A mester sóhajtott* – átfogó képet rajzol Németh Lászlóról, a közel egy évtizede elhunyt alkotót, az immár lezárult életművet mutatja be az olvasónak. Lőrinczi László öt évtizednyire nyúl vissza az időben, személyes emlékeire támaszkodva utasítva el a romániai útinaplóban felvázolt morbus minoritatis kórképét, hangot ad Németh László későbbi esszéivel, tanulmányaival szembeni idegenkedésének is: „a felszabadulás – e nagy történelmi forduló – táján ellenfelei, de hívei is eltúlozták Németh László eszméinek jelentőségét, ezek bizony megkoptak az időben, már-már inkább csak egy lelki világ illusztrációi, mint ún. tantételek, amiknek Németh László szánta őket.” Pedagógiai kísérleteit, melyekbe „ma már csaknem megmosolyogtató lelkesedéssel és odaadással vetette bele magát”, a korszerű pedagógia szempontjából nem tartja fontosaknak. Annál inkább nagyra becsüli szépirodalmi munkásságát: „Kétségtelen, hogy Németh László a huszadik századi magyar irodalom egyik legnagyobb alakja (...), mint drámaíró közvetlenül Katona József után következik a halhatatlanok sorában. De csúcsoakat ostromló alkotások regényei is, hasonlóképpen nagy jelentőségű irodalomkritikai és –elméleti munkássága.” Drámái olvasói, értelmezői fenntartás nélkül elfogadhatják azt a kulcsot, amelyet, megértésükhöz, Lőrinczi László nyújt nekik: „Németh László valamennyi színművében csakis magáról, önmagáról és a világ viszonyáról ír, magát helyezi be mai vagy régi hőseinek testébe–lelkébe, és azt »kísérletezi ki« (egyik ugyancsak kedvenc kifejezésével élve), hogy ennek vagy annak a hősnek a helyében ő miként cselekedett volna, illetve, hogy cselekedhetett-e volna másként. A központi idea mindig: a közösségért való felelősség, aminek a jegyében »érdemes« elbukni.”

„Színpadán a dráma a főhős lelkében zajlik”

Lőrinczi László értékelését olvasva meglepődünk azon, hogy, Gaál Gábor nyomdokain haladva – a gondolkodó, a nemzete sorsáért aggódó reformer és a szépíró Németh László tevékenysége szétválasztásával –, maga is tantételekről szól akkor, amikor Fábián Ernő, Veress Dániel, Gáll Ernő esszéi, tanulmányai már mélyrehatóan elemezték Németh László ez irányú munkásságát, szembesítve azt az idővel, kiemelve annak értékeit s buktatóit egyaránt.

A Kriterion Könyvkiadó Drámák sorozatában megjelent *VII. Gergely* című kötet Németh László színpadi műveire terelte a romániai olvasók figyelmét. Veress Dániel utószava átfogó képet nyújt Németh László drámaírói munkásságáról, az igazságszeretet kockázatáról, a belőlük kiolvasható erkölcsi példamutatásról. Veress Dániel, a fentebb idézett gondolattal szemben, tágabb síkban helyezi el a Németh László-i dráma indítékait: „...színpadán a dráma a főhős lelkében zajlik le, egy határhelyzet folytán válságba, az elodázhatatlan választás és döntés szakadékperemére jutott lélekben, miközben a hősnek farkasszemet kell néznie a rátörő sorssal. Természetesen a dráma kerete, talaja, háttere, ahol a hős igazáért verekszik, történelmileg pontosan meghatározott világ, azonban a lényegi vergődés színtere mélyebben van: a csapdába szorult lélekben”. Veress Dániel 1969-ben írott tanulmányában – *Németh László színpada* – részletesen kifejtette a drámaírói alkotóműhely ennél is mélyebbre nyúló ihletforrását, életadó tápanyagát: „ÉLET és IGAZSÁG: ezek drámájának és írói erkölcsének kulcsszavai. Minden Németh-dráma, általánosítottan és egyszerűsítve, erről szól: az igazságról. Arról az igazságról, mely egy teljesebb és igazabb élet reményében hősei agyában kialakult. Mely hőseinek nemcsak erkölcsévé, hanem életévé is vált (...) Ezt az igazságot akár az élet árán is vállalni kell (...) Drámahőseinek alkata és hite szerint, személyes emberi üdvös-

ségük és történelmi–szociális feladatuk kívánja – mit kívánja: követeli! – sőt determinálja ennek az igazságnak a kimondását.”

Mindenik erdélyi Németh László–bemutató az életmű megismerése fontos állomásának bizonyult. Ezt szolgálták az igen gazdag tartalmú műsorfüzetek, a bemutatókat megelőző és az azt követő sajtóanyagok, kritikák. Az irodalmi és kulturális sajtó, a napi és hetilapok hosszú sora méltatta az előadásokat, a bemutatóktól a vidéki kiszállásokig. A rendezők és színészek a jó ügyhöz méltóan, ahhoz mért művészi elhivatottsággal szólaltatták meg Németh László gondolatait, jelenítették meg hőseit, a szerző iránti nagy–nagy tisztelettel közeledtek a műhöz, bontották ki az általuk is örökbecsűnek érzett mondanivalót. Az 1969/70-es évad három bemutatója alkalmával joggal jegyezhettem meg Paál Árpád: „Németh László megérte, hogy szülőföldjén divatossá vált.” A három előadást megtekinti Németh László is: 1970. február 20–25. között, Németh Ella és dr. Lakatos István, valamint Illés Jenő kíséretében, erdélyi körutat tesz. „Olyan számomra ez a mostani erdélyi utazás, mint egy nászút. Kár, hogy már nem vagyok vőlegény” – mondja Németh László az őt kérdező Marosi Ildikónak. A számunkra igen megtisztelő momentumot örökíti meg Veress Dániel *Téli utazás* című riportja – Igaz Szó, 1970 márciusi szám –, valamint az In memoriam Németh László nagybányai kiadványban 1995-ben megjelent *Ami a Téli utazásból* kimaradt című írása, melyekben olyan portrét rajzol róla, amely minden más írásműnél közelebb hozza hozzánk, felvillantja azokat a belső kötődéseket, amelyekkel Németh László e tájhoz, alkotóihoz, szellemi és természeti világához kapcsolódott egy életen át. A három bemutatót, később, még kettő követte –, valamint egy átdolgozás. Sajnálatos, hogy, a siker ellenére, a folyamat megszakadt.

A Kriterion Könyvkiadó Téka sorozatában kiadott *Pedagógiai írások* az alkotói pálya egészen sajátos szegmentumába engedtek betekintést. A kötet gondozója Fábíán Ernő, aki Veress Dániel mellett a legtöbbet tett azért, hogy Németh László egyénisége, írói munkássága új megvilágításba kerüljön, az ideáember, a példamutatás erkölce a kései romániai olvasóban is cselekvésre, helytállásra buzdító erőforrás legyen. Németh László pedagógiai tárgyú írásait elemző tanulmányában kiemeli pedagógiai kísérleteinek úttörő szerepét, eredményeit és távlatait. „A század gondolkodói közül talán az egyetlen volt, aki megpróbálta erkölcsi elveit saját életében, tevékenységében demonstrálni, az »önüdvözülést« kényszerkörülmények között is megtalálni. Azt tanította diákjainak, azt írta esszéiben, azt mondatta el drámáinak, regényeinek szereplőivel, hogy nincs olyan helyzet, állás, csapás, amelyet a valóság vállalásához és a kísérletezéshez szokott elme ne tudna laboratóriumává változtatni.”

A romániai Németh László–kép alakulásában, formálódásában utalnunk kell egy másik számottevő forrásra is: a két háború közötti írások újbóli megjelentetésére és a hetvenes–nyolcvanas években kibontakozó memoárirodalomra. Gaál Gábor és Tamási Áron munkái, Nagy István *Szemben az árral* című életrajzi kötete, Balogh Edgár korabeli cikkei és ön-életírása, amelyek az eszmék ütköztetése révén segítenek hozzá a jobb megismeréshez, a magunk Németh László–képének kiformálásához.

„A homo moralis a tettel azonosul”

A Németh László–életműsorozat kínálta az alkalmat a harmincas években kifejtett eszmék újbóli számbavételére, értékelésére. Fábíán Ernő *a Megmentett gondolatok*, a *Homályból homályba*, az *Utolsó széttekintés* című kötetek olvasása nyomán boncolgatja az értelmiség hivatása, a minőségszocializmus, a példaadás–morál, a reformeszmék és más gondolatok geneziséét, felmutatva bennük azokat az értékeket, amelyek ma is megfontolandó gondolatként, követendő modellként állhatnak előttünk. Németh László „a szellemi élet organizátora” akart lenni – írja *Érték és mérték* című tanulmányában –, de „a történelem a nemzetnevelő

gondolkodó feladatait juttatta neki”. Miként láthatott hozzá, miként valósíthatta meg? Szigorú erkölcsi tartással, amely életét és életművét egyaránt áthatotta. Nem valamiféle előírt kódex alapján. Hisz „Németh László erkölcsön nem azoknak a normáknak a rendszerét értette, amelyeket a tudatba a nevelés belerak. Az eszmék, a tanok az ember természetét, egész lényét kell hogy átjárják, az erkölcsiségnek úgy kell kinőnie, mint a növény nő ki a földből. Az erkölcs gyakorlat, tett, példa, örökös harc az emberi örültségekkel, a »Jó ügy« szolgálata. A jótettnek az e világban van értelme és jelentősége”. Németh László egyszerre kívánt el nem kötelezett és mozgalmi ember lenni: „...a mozgalmakban is a magasabb erkölcsi indítékokat és célokat kereste, mert a kimondott szándéknál fontosabb, hogy kik védelmezik a nép érdekeit, olyanok–e, akik morálisan is azonosulni tudnak a nép érdekeivel. Egyes dogmatikus baloldaliakkal is azért vitázott, mert nem fogadhatta el, hogy az eleven, érzékelő, gondolkodó emberek feje felett papírmásé–történelmet használjanak tételeik szemléltető ábrájául” – írta Fábrián Ernő 1978-ban, *A moralista vallomásai* című tanulmányában, oly korban, amikor a történelmet nélkülünk és ellenünk alakították és írták a nép érdekeitől idegen diktátorok. Abban az időben felettébb fontos üzenet volt számunkra a Németh László–életműből kibontott s megfogalmazott gondolat: Németh László – olvashatjuk *A példaadás erkölcsé* című tanulmányban – „...a példaadást, a cselekvést tartotta az erkölcsiség lényegének, az emberi tett mércéjének. Nem a szöveg, amit mondok vagy írok, hanem a tett a fontos. A homo moralis a tettel azonosul”. A hetvenes évek romániai ideológiai menetrendírói és pályaőrei szemében az ilyen gondolkodás eretnekségnek számított. Fábrián Ernő *A modell lehetőségei* című tanulmányában eltekintett a „hivatalos” állásfoglalástól, olyan választ ad, amilyen a kizárólagosságot gyakorló, a másságot elutasító korban szinte olvasni is hihetetlennek tűnt: „Bárhogy is elemzem Németh László reformeszméit, megváltozott társadalmi viszonyaink között is igaznak érzem, hogy mások követése, a lemásolt társadalmi berendezkedés, a reflex-kultúrák csak otthontalanságot tudnak teremteni, újabb sznobizmust és versengést, hogy ki legyen igazabb tanítvány.”

A közép-európai népek, kis nemzetek egymásra utaltsága, összefogásának szükségessége vissza-visszatérő gondolat Németh László írásaiban, esszéiben. Az életműsorozatban megjelent tanulmányok mintegy időszerűsítették a gondolatot, a vele való szembenézést. Természetes, hogy a Közép-Európa-kérdéssel foglalkozók megidézték Németh László gondolatait is. Ezt tette Gáll Ernő is *A kelet-európai „tejtésvériség”*: *adottság és vízió* című tanulmányában, melyben Németh Lászlót a pillérállítók, hídverők közé sorolja: „Nem nehéz felfedezni, hogy Németh László gondolatai a kisebbségi sors nagy erkölcsi–szellemi ösztönző hatásáról összezsengenek a kisebbségi humánus megfogalmazóiéval, akik Makkai Sándortól Kacsó Sándoron át Fábry Zoltánig valamennyien a minőségi kiválásban az elvesztettekért megszerezhető kárpótlást, az el nem veszthető lelki–erkölcsi impériumot jelölték meg.” Gáll Ernő egy másik tanulmányában – *Németh László, Szekfű Gyula és Bibó István* – kiemeli: „Németh Lászlóé az érdem, hogy az első között dolgozta ki – a Horthy-kurzus ideológusaival ellentétben – az Európa e részén élő népek kölcsönös közeledését és megismerését célzó felfogást. Kezdeményezésével egyrészt a kelet-európai fejlődés sajátosságainak tudatosítását kívánta elősegíteni, másrészt az itteni népi kultúrák rendkívüli gazdagságára akarta a közvélemény figyelmét felhívni.”

Ugyancsak az életműkiadás, a korábbi tanulmányok újraközlése indította Kereskényi Sándort arra, hogy a moralista szépségeszményét vizsgálja, mutassa be Németh László *A minőség forradalma* című könyve alapján. Ismerve az író e tárgyú tanulmányai, esszéi körül fellángolt korabeli vitákat, az 1984-ben írt tanulmány Németh Lászlót erkölcsi példaképként állítja kora társadalma elé: „A minőség forradalmában először a gondolatok gazdagsága lep meg, az a rugalmasság, amellyel a kor bonyolult szellemi mozgását követni tudja. Aztán egyre jobban

becsüljük a társadalmi igazságnak elkötelezett gondolkodó és művész feladatvállalását. Végül valósággal ámulatba ejt önvizsgálatának bátor őszintesége.”

A szellem Odüsszeusza

Az Erdélyhez való kötődésnek – a kevés látogatáson és szellemi tájékozódáson túlmenően – van egy másik, személyes szála is: a levelezés. Veress Dániel a kecskeméti Forrás 1993. évi 11. számában tette közzé azt a 60 levelet, amelyet Németh László 1959. január 2. és 1974. április 18. között írt neki. „Benned rovom az erdélyi adómat, melyet ifjúságom óta lelkiismeretesen fizetek” – olvashatjuk a 25. levélben, ami ismételten, a rá jellemző őszinte kitárulkozással jelzi, hogy mily sok szállal kötődött hozzánk.

Az életrajzi évfordulók lehetőséget kínáltak arra, hogy ismételten felé forduljunk, hogy az életút, az életmű egészére vessünk fényt.

Erdélyben Németh László 70. születésnapja, 1975. március 3-án bekövetkezett halála, születésének 75-, 80- és 90-ik évfordulója alkalmából jelentek meg méltatások, megvilágítva azt az erőforrást, amely műveiből árad, segít a magunk küzdelme vívásában. A sokadalomból idézzük csupán Sütő András tisztelgő s ugyanakkor az utókor feladatára is intő, lírai telítettségű mondatait: „A halál egyik kezével Németh László szemét fogta le, másikkal talán – abszurd cselekedetének enyhítéseképpen – az utókornak itt-maradottakét nyitja fel újból, hogy teljes nagyságában és fényében lássák Őt, a szellem és erkölcs csodálatos egységét a század szakadécai fölött.”

Az évfordulós megemlékezések sorából szólnunk kell a szülővárosban, Nagybányán tartottakról, az 1991-ben és 1995-ben, a Híd utcai református templomban lezajlott bensőséges ünnepségekről. Az elsőt emléktáblát lepleztünk le, Németh László arcképével s az alábbi felirattal: 1901 – 1975 / Németh László Nagybánya szülötte / Születése 90. évfordulóján állította a nagybányai RMDSZ és a Református Egyház. Az 1995-ben, az író halála 20 évfordulóján szervezett ünnepség alkalmával jelent meg a Misztótfalusi Kis Miklós Közművelődési Egyesület által kiadott *In memoriam Németh László* című kötet, amely az elhangzott előadások szövegeit tartalmazza, függelékként pedig közli Németh László romániai bibliográfiáját. 2001. április 29-én ugyancsak az óvárosi református templom adott otthont az író születési centenáriuma megünneplésének. A bensőséges ünnepségen elhangzott előadások anyagát a Bányavidéki Új Szó című hetilap alkalmi melléklete, az Erdélyi féniks különkiadása tette közzé.

Rendkívüli öröm számunkra, hogy az író emlékét szülővárosában nem csupán alkalmi rendezvények ápolják. Az 1998-ban újraalakult önálló magyar gimnázium, Németh László nevét vette fel, vállalva és hirdetve azt a szellemi örökséget, amelyet életpéldájával, életművével Ő hagyott a magyarságra, szülővárosára is. A szellem Odüsszeusza szülővárosában égő szövétnekként világol. Mi őrizzük a lángot.

Egyik budapesti utam, Németh László sírjánál tett zarándoklat alkalmával babérkoszorút találtam a hantokat borító fekete márványlapon, a szalagon az alábbi szavakkal: „Gondolattáidból élünk – erdélyi egyetemisták” Az író iránti tisztelet e tanújelét, bizonyosságát általánosnak, időtállóknak vélem, igazolását annak, hogy Németh László jelenléte Erdélyben fél évszázad múltán is örömdetes jelenség volt s maradt ma is, szimbolikus jele Erdély, a romániai magyarság igaz hódolatának az iránt az alkotó iránt, aki kitörölhetetlenül beírta nevét emlékezetünkbe.

Szatmárnémeti, 2001. január 31.

Németh László irodalomszemlélete a Készülődés korában

„A magyar irodalom a magyarság akarata”¹

A XX. századi magyar szellemi élet – s azon belül az irodalom – egyik legnagyobb hatású alkotója irodalomszemléletének megismeréséhez maga az író kínálja számunkra a legnagyobb lehetőséget. A kitárulkozó, vallomásos alkotók sorába tartozik, aki verseiben, szépprózai és drámai műveiben, esszéiben, önéletírásaiban maga nyújtja a kutatás támpontjait, érveit, megrajzolva a fejlődésvonalat is; abban is segítségünkre van, hogy elhelyezhessük őt kora szellemi áramlataiban, az irodalmi élet sokszor oly szövevényes koordinátarendszerében.

E tanulmány tárgyát a Készülődés kora, azaz a kezdetektől a Tanú megjelenéséig terjedő időszak ez irányú felmérése alkotja, beleértve a diákkori zsenyéket is, az indulás ifjú romantikus megnyilvánulásait, eljutva a kiteljesedés mérföldköveként emlegetett folyóirat, a Tanú megjelenéséig, 1932-ig.

„Énekeljük az új idők új arculatját”

A Nyugat folyóirat esztendőkkel a háború s a forradalmak előtt meghirdette a társadalmi változás szükségességét, a szellemi megújulás igényét. A „boldog békeidőknek” véget vetett a háború; az őszirózsás forradalom, majd a proletárdiktatúra mélyen felkavarta a magyar társadalmat. Az eseményeket éberén figyelte az ifjú Németh László is: saját házi térkép-asztalán követte a hadszínterek mozgását, maga is lelkesedett a forradalmakban megtestesülő eszményekért.

Vizsgálódásunk szempontjából ennél is fontosabb azonban életének az a mozzanata, hogy a Bulyovszky utcai reálban Pintér Jenő megismerteti az Adyék hirdette új élet- és irodalom-szemlélettel, hogy 1917 őszén átiratkozik a Toldy reálba, ahol komoly önképzőkori élet folyik. Németh László rendkívül receptív, érdeklődő természete élénken reagál az őt körülvevő eseményekre; a maga gondolatai versekben, drámai művekben nyernek megfogalmazást. Ez az időszak jelenti alkotói tevékenységének kezdetét.

E korszak megismeréséhez Németh László levelei, valamint a *Magam helyett* című önélet-írása nyújt támpontot.

Az Oszoly Kálmánhoz, toldys osztálytársához intézett levelekben nem csupán az ifjúkori zsenék maradtak fenn, hanem az ifjú Németh László ars poeticá-jának első megnyilatkozásai is. 1918. május 22-én írja: „Ne akarj »más lenni, mint aki voltál«, az akarj lenni, aki vagy. Ez életünk legszebb feladata.”² „Nagyképűs” megnyilatkozásnak mondja maga is, ám mégis komolyan veszi s tudatosan törekszik arra, hogy keresse a maga útját, az új kifejezési formákat, lehetőségeket. Értzi, megfogalmazódik benne, hogy az írás, az alkotómunka rendkívül komoly erőpróbát jelent: „Barátom! az irodalom sokkal nehezebb és mélyebb feladatok elé állítja az embert, mintsem a kezdő gondolja. És ez már magába véve is izgat, hogy ezen a téren arassak sikert. Nekem a nehézség inger.”³ A felkészülés része a nyelvi és stíluskérdések tanulmányozása, az olvasás, a tájékozódás.

¹ Az idézetek forrása: a Németh László életműsorozat kötetei

² Németh László élete levelekben 1914-1948., 18.

³ I.m.: 22.

1918 nyarán Nagybányán, szülővárosában tölt egy hónapot. Meghatározó hetek voltak számára: „...ott ismertem meg az új magyar irodalmat. Az Elek Artúr antológiája volt velem.”⁴ Ady Endre és nemzedéktársai jelentik számára a nagy felfedezést, melynek hatására megfogalmazza költői programját: „A líra legyen újból a kor lelke! A líra találja meg a kapcsolatot a közönséges emberekkel! A lelki élet barrikádjára kellenek költők.”⁵ Ez a levél nem csupán az eszme és a lelkesedés új reneszánszát hirdeti meg, de a benne idézett versben feltűnik egy, a későbbiekben oly fontos törekvés – a táborszervezés – gondolata: „Itt állok én! Most hogy egy új világ, / új lehetőségek hajnalodnak a re- / ménytelenégből; itt állok én, és / a gúnyos mosoly, mellyel a Rostand- / okat néztem, eltűnt. Itt állok / és várom, hogy mellém gyülekez- / zenek mind, mellém gyülekezzetek / ti, akik együtt csüggedtetek velem / a viharban, mint tépett mada- / rak. Énekeljük új idők új arculatját!”⁶

„Új világ”, „gyülekezzetek”, „új idők új arculatja” a kulcsszavai e soroknak, e szándéknak, e programnak, amelyben ifjúi hév, adys hatások fogalmazódnak meg, de bennük rejlenek, ha csíra formában is, a későbbi nagy elszánások, törekvések. 1918 októberében születtek e verssorok, melyeket megtetéz egy ma is meghökkentő törekvés, amelyet önmaga „humoros ambíciónak” nevez: „Babits on át Ady fölé kerülni, Adyn túl megépíteni a magyar nyelvet.”⁷

A diákkori levelezés, legalábbis annak fennmaradt része, megszakad. A kibontakozás fonalát az 1943-ban született *Magam helyett* című tanulmánykötetben – Németh László „egy lélek fejlődéstörténetének” nevezi – követhetjük nyomon. Arról is szól benne, hogy „Babits formavegytanával próbálom Ady telt hangját (melyről érzem, hogy egyszeri, természeti csoda) előállítani”.⁸

A későbbiekben a társadalmi folyamatok is magukra vonják a figyelmét. 1919. március 15-én elmondott beszédében diáktársai előtt azt hangoztatja: „Március tizenöt és Petőfi ezt jelenti; a magyarság új tűzfészke akar lenni a kultúrának, s önkéntes tag ebben a nemzetköziségben.”⁹ A gondolat jelzi, hogy szemléletköre tágul, szélesbedik, a magyarság és a magyar kultúra kibontakozását tágabb, egyetemes dimenzióban képzei el. Ezek ugyancsak fontos jelzések a későbbi fejlődésvonal irányába.

Életrajzából ismerjük, hogy az érettségizett ifjú az irodalom felé vonzódik, be is iratkozik a bölcsészkarra, a *Nagybánya* című verses drámája ott is szerepel a Négyessy-szeminárium „boncasztalán”, de átpártol az orvosi egyetemre. Orvostanhallgatóként is ír, újabb verses drámákat alkot, amelyekben – amint maga fogalmazza – „egyszerre tartottam a magam és a magyarság jussát egy oxigéndúsabb, szót és gondolatot jobban fölsziporkáztató atmoszférához”.¹⁰

A fogorvosi hivatás nem elégíti ki, annak gyakorlása közben is novellák, versek születnek. E kohó izzító anyaga Ady és Szabó Dezső művészete, a magyar szellemi életet megpezsdítő alkotói tevékenysége, melynek vezérgondolatai Németh László eszméi kikristályosodásában is rendkívül nagy szerepet kapnak.

⁴ Homályból homályba I., 113.

⁵ Németh László élete levelekben 1914-1948., 40.

⁶ I.m.: 41.

⁷ I.m.: 43.

⁸ Homályból homályba I., 135.

⁹ I.m.: 146.

¹⁰ I.m.: 225.

Ady alkotómódszere jobb megismerését, a benne való elmélyülést szolgálja *Az Ady-vers genezise* című első jelentős irodalmi tanulmánya. Írói ambíciói előtt a Nyugat 1925 nyarán meghirdetett pályázata nyit teret. A két évvel korábban írt *Horváthné meghal* című novellát küldi el. A karácsonyi számban megjelenő novella avatja íróvá, teszi ismertté nevét.

„A magyar szellemi élet organizátora”

A Bécsben nászutazáson levő író szükségét érzi annak, hogy a Nyugat nagyhatalmú szerkesztőjének, Osvát Ernőnek kifejtse irodalmi elképzeléseit. Az 1926 januárjában írt levél nem maradt fenn, a benne foglaltakról csak az író visszaemlékezései alapján szólhatunk. Az 1932-ben megjelent *Íróvá avatnak* című cikkben ekképp idézi fel az ifjú lelkesedésben, elragadtatásban született levél tartalmát: „Félek, hogy csalódní fognak bennem. Én nem vagyok tiszta művész, s nem akarok csak művész lenni. Adósuk vagyok mindazoknak, akik úgy hányódnak, kallódnak, mint én, a magyarság veszendő erőinek. Mi szeretnék lenni? Író, tudós? Talán nevetségesen hat, ha leírom: a magyar szellemi élet organizátora.”¹¹ Örök titok maradt, hogy e sorok mily hatással voltak Osvát Ernőre. Találkozásai során igyekezett mélyen belelátni az ifjú lelkivilágába, megérteni és megismerni írói ambícióit. Biztatta, de írásaiból alig közölt.

Németh László ekkor írt költeményeit, melyeket átnyújtott Osvát Ernőnek, az élete alkonyán, 1969-ben az életműsorozat számára általa összeállított *A megölt költő* című, versekkel tele-tűzdelt visszaemlékezéséből ismerhetjük meg. Az összeállítás azt a hangulatot idézi, amely a sikert megízlelt ifjú íróban ébredt, beleértve a visszautasítás megtapasztalását is. Ugyanakkor számtalan olyan verset is olvashatunk, amelyek költői hitvallását fogalmazzák meg, árnyalva, kiteljesítve a már ismert képet.

Életrajzi utalásokból tudhatjuk, hogy pályadíjas novellája visszatetszést keltett a szilasi és bogárdi rokonság körében. „Zug falu pletykálkodója, / Eljárt nyelvemen pironkodom. / Zokon esik súlyos orolástok, / Én szerettelek titeket, bolhásiak.” Ugyanakkor hozzáteszi: „Nekem rajtatok át szabad látnom, / Mi örök s rajtatok át meg is láthatom.” Az ihlet, az alkotás belső mechanizmusának értelmezései e sorok, arról vallanak, hogy az írónak arról kell szólnia, amit ismer, aminek a mélyébe is belelát. „Nem a sértés, a hűség a célo” – vallja a vers záró soraiban.¹² A „hűség” oly címszó, amely az életmű mindenkori állandója marad: hűség a maga szabta úthoz, hűség a forráshoz.

A maga helyét, szerepét kereső költő verssorokba sűríti hivatását: „Mert kis mag vagyok én, így tolakodom durva-rög lelkeitek alá. / Ártatlan magocska és megtűritek. Mit véthet egy picinyke csír? / Én pedig kinövök s földszipolyozó mustárfa vagyok bennetek.”¹³

„Gandhi-harc”-ot hirdet, nem tankok képében kíván környezetére, a világra hatni.

Az Osvátnak átnyújtott második füzetben olvasható a *Büszke nap verse*, amely az említett levélben megfogalmazott nagy elhatározáshoz, programhoz kötődik. Ebben olvashatjuk az alábbi sorokat: „Minden hangvillát megvisszhangzok, / De van szuverén, külön szólamom. / Visszhangjaim csak merszem edzik, / Hogy ne féljek mélyet és magast. // Így leszek én magyar duzzasztó, / Mögém gyűl egy tóba száz patak, / Ma magános lankán szaladnak, / De vizük én összeölelem.”¹⁴

¹¹ I.m.: 305.

¹² Homályból homályba II., 333-334.

¹³ I.m.: 335.

¹⁴ I.m.: 337.

Mi ez, ha nem egy magát szuverén alkotónak tekintő költő elhatározása: a szellemi erők organizátori szerepének felvállalása? Ám az álom és a megvalósulás közt igencsak rögzös az út. Különböző irányú erők, érdekek feszülnek egymásnak, a legjobb szándék előtt is gátak magasodnak. Ezek szülik meg a menekvés gondolatát, a későbbiekben oly gyakran felmerülő „sziget”-et: „a művész csöndet”, ahova/amelyre, ha bántás, sérelem éri, sokszor vágyik élete folyamán. De ezúttal is felülkerekedik, hisz ismeri saját természetét: „Lelkesedés löportornya vagyok: / Egy remény–szikra tettekbe borít.”¹⁵

A remény–szikra a későbbiekben is fel–fellobban. Hite és lelkesedése is átvészeli a buktatókat. A fentebb idézett *Büszke nap verse* című költemény szekértáborba hívó szava ismétlődik meg az 1927-ben keletkezett *Magyar tehetségek* soraiban is: „Álljatok mögém és énekeljetek, / Amíg foszlányokra szabnak / Aljas tekintetek, / A dal legyen erőm, ha hanyatlak. // Kellett egy költő, ki szent tavaszul / A szívekből száműződjön / S igáitok alul / Titeket vállalt igával mentsen.”¹⁶

Ahhoz, hogy szándékai megvalósuljanak, hogy gondolatai a szellemi köztudatba eljussanak, az Osvát Ernőnek küldött, ám napvilágra került versek elégtelennek bizonyultak. Ehhez nyújtott teret és lehetőséget Zsinka Ferenc felkérése: írjon tanulmányt az írói jubileumát ünneplő Móricz Zsigmondról a Protestáns Szemlében, amely teret nyit számára arra is, hogy portrészorozatával valóban megkezdhesse a szellemi erők szervezését.

„Az író vállalkozás”

1926 hozza meg a tanulmányíró számára a nyilvános megszólalás lehetőségét. Az *Új magyarok*¹⁷ című írásában kora szellemi áramlatait veszi számba. Három összetevőt nevez meg. Az első az „örökösöké”, a régi középosztályé. Az Ady–nemzedékről – a másodikról – szólva, érdemüknek tudja be, hogy „kinyitották Hunnia ablakait, európai levegőt engedtek be rajta”. Velük kapcsolatban megállapítja, hogy „az író csak akkor társadalmi erő, ha vele egynemű társadalmi akarat sodorja”. Más szóval: léteznie kell a megújódási igénynek, amelynek kibontakozását az író elősegítheti. A Trianon óta felemelkedő írónemzedék, a harmadik Magyarországé – a későbbi években oly sok vitára okot adó fogalomnak ez az írás a szülőanyja –, „új írótipust követel”, „új magyar irodalmat”, „új klímát”, „új íróflórát”. A *Neomaterializmus* című írásában összehasonlítást tesz a francia és a magyar irodalom szerepe közt, megállapítva, hogy „a franciáknak irodalmuk is van, nekünk csak irodalmunk van”,¹⁸ azaz a francia szellemi élet, átalakulás folyamatában az irodalom csak egyik összetevő, míg a mi esetünkben az alakuló, önmagát kereső irodalomra hárul a főszerep a Trianon utáni élet alakításában. Az alakuló új irodalomnak „a magyarság akaratát” kell kifejeznie.

A programalkotásban, –hirdetésben fontos állomás *A Nyugat húsz esztendeje* című tanulmány, amely a Társadalomtudomány 1926. évi 5. számában jelent meg. A jelenre s a jövőre vonatkozóan újra megfogalmazza az előbb idézett hitvallást: „A kultúra úttörőinek a nemzet szívéen kell tartaniok a fülük... egyesek kiválósága sem pótolhatja a nemzet mélyéből felnyúló irodalmi akaratot, amely a Petőfi–Arany nemzedék ereje volt.”¹⁹ A tanulmány záró soraiban

¹⁵ I.m.: 349.

¹⁶ I.m.: 385.

¹⁷ Életmű szilánkokban I., 118-122.

¹⁸ I.m.: 125.

¹⁹ I.m.: 131.

még árnyaltabban, határozottabban fogalmaz: „Ma minden magyar annyit ér, amennyit a nemzeti erők organizálása körül végez. Az irodalom nemzeti vagy európai jellege nem politikai felfogás kérdése, az az irodalom állapotától függ. S a magyar irodalom félreérthetetlenül elérkezett abba a stádiumba, mikor csak egy jelszava lehet: nemzeti irodalmat a szó leggyökösebb, a Petőfi–Arany értelmezésnél is mélyebb értelemben.”²⁰ Az említettek közül ki kell emelnünk két dolgot: a nemzeti erők szervezésének szükségességét és az irodalom nemzeti jellegének hangsúlyozását. Németh László már ekkor elkötelezte magát e két gondolat hirdetésére és következetes szolgálatára; emellett mindenkor kitartott, vállalva a harcot, a kiközösítést, a mellőztetést is érette.

A Zsinka Ferenc felkérésére írt *Móricz Zsigmond* című tanulmányban az írói hivatás újabb megfogalmazását olvashatjuk, amely mintegy összesíti az eddigieket: „Az író vállalkozás. Öröklött képességei: az alkat; gyermekkorának emlékezetnépesítő élményei: a szülőföld; az átvett tradíciók kényszere: a nemzet; a szellemét termékenyítő áramlatok: a kor akarnak művé öröködni és hatni benne.”²¹ Ismételjük csak a műveket megtermékenyítő fogalmakat: alkat, szülőföld, nemzet, a kor, amelyre az író művével hatni akar. Kire, mire van kora magyarságának szüksége? Oly szellemi nagyságra, „minden magyart szintetizáló képviselőre, akin át Európába betörhessünk”.²² Még ugyanez évben, 1926-ban hasonló gondolat vetődik fel *Az erdélyi irodalom* című tanulmányban: „Egy nagy áttörő szellemre van csak szükségünk, aki kihívja Magyarország fölfedeztetését... De ehhez szükség van valakire, aki mindazt; ami a Kárpátok koszorújában történt, támadhatatlan formában összefoglalja.”²³ Rendkívül hízog ránk nézve, hogy ezt a tehetséget Erdélyből várta, Tamási Áron személyében vélte felfedezni. Személyében „a magyar természet új megnyilatkozása”-t köszönti. A másik „felfedezettje”, Erdélyi József bemutatása kapcsán jegyzi le: „a magyar föld új beleszólása a nagyon is eleurópaisodó magyar lírába.”²⁴ A portrészorozat kapcsán figyelmeztet arra is, hogy „...a mesterség kötelez. Vannak eredendő és aktuális kérdései, ezekre felelni kell.”²⁵ Mi az, amit észre kell vennie, amely mellett az író nem mehet el szótlannal? A nyomorúság, a gonoszság, a reménytelenség. Milyennek is kellene lennie? „Boldog a költő, ki mint rokon hangvilla, szellem és test legbelsőbb ösztönével felel a korra. Minden eszme és minden érzés-ár őt sodorja. Megnyílt ajak, akin át embermilliók megtalált szava ujjong. De jaj a költőnek, akit alkat, ízlés: az életünk mögött rejtőző óriás parittyája a kor ellenzékébe rőppent. Valami hiányzott az időből s épp őbenne van meg. Valami hiányzik belőle s épp azt kívánja az idő. Jaj neki, mert nincs kegyetlenebb despota a kornál. Elnyúvi és elszaggatja, aki az idő ellenében mer önmaga lenni.”²⁶ Ilyen értelemben nyilvánvalóan elmarasztalja azt a költőt, kinek „tárgyköre szűk s nemigen terjeszkedik ki a társadalmi élet fölvetett kérdéseire”.²⁷

²⁰ I.m.: 133.

²¹ Két nemzedék, 94.

²² I.m.: 100.

²³ I.m.: 190.

²⁴ I.m.: 225.

²⁵ I.m.: 230.

²⁶ I.m.: 235.

²⁷ I.m.: 242.

„...én csak a jövőnek vagyok a szövetségese”

A táborszervezésben korparancsnak, feladatnak tekinti: „egy marokba fogni azokat az írókat, akiknek keletkező emberi értékei egyszersmind magyar értékek is, érvényesülést, helyet és fejlődést küzdeni ki nekik, egyre több helyet, hogy végre ők vigyék a hangot a magyarul dalolók hangversenyében”.²⁸ A nemzeti gondolat szólal meg e sorokban oly időszakban, amikor egyfelől a környező államok túlfűtött nacionalizmusa, másfelől a belül támadt világpolgári eszme bomlasztotta azt. A továbbiakban pontosítja a feladatot: „A magyarság számára kell kiharcolni a dalok fórumát, nem az idegeneket ócsárolva, de a maguk hangját kieresztve... Magyarságunk igaz erőit kell előszólítanunk a tespedt test szöveteiből, s a veszedelmes góccok maguktól eltokolódnak.”²⁹ Küzdelme, szándéka nem volt előzmény nélküli. A fenti gondolatokat tartalmazó *Faj és irodalom* című, a Társadalomtudományi Társulat 1927. december 23-i ülésén felolvasott dolgozattal szinte napra egy időben, azzal összefüggésben írja Földessy Gyulának: „Az az egy vigasztal, hogy szerepem ősei közt Zrínyik, Pázmányok, Thökölyk találkoznak, akik két malomkő hatalom közt éppúgy a harmadikért, a magyarságért ügyeskedtek, mint én.”³⁰ Megismétli az Osvát Ernőnek írt levélben foglaltakat, azt a szándékát, hogy minden erejét egy új nemzedék felszínre hozásának kívánja szentelni. Ismét hitet tesz az *Új magyarok* című írásában megfogalmazott szellemi, írói szándék mellett: „a két hazug Magyarország közt egy harmadikat kell feltámasztanunk.”³¹ Hol és miként tegyék ezt? Németh László olyan nyilvánosságot szeretne, olyan fórumot, mely teret ad szándéka megvalósítására. „Ha volna egy olyan magyar szerv, amely a magyar demokrácia s a népet reveláló irodalom szerve volna, nem lenne, csak neki, tollam és tudóm. Így azonban meg kell csinálni, ki kell verekedni!... Tisztában vagyok vele, kik azok, akik ma szövetségesüknek tartanak. De én csak a jövőnek vagyok a szövetségese.”³² Pár nappal később, ugyancsak Földessy Gyulának írja: „Szeretném, ha az előttem jártak jobbait össze tudnám hozni a most jövő jobbakkal, s végre sikerülne a harmadik, nem Ferdinánd és Szolimán, de a közeledő Bethlen Gáborok Magyarországnak az építkezési terepét előkészítenünk.”³³

Szövetségeseket keres a maga folytatta küzdelemben. Szövetségeseket a mában, szövetségeseket a múltban. Rengeteget olvas, érvel, számon kér. Kritikai rovatában – a Protestáns Szemlében, majd a Nyugatban – „az új nemzeti irodalom” jegyeit mutatja fel vagy kéri számon az írói felelősséget. Ugyanezt keresi az elmúlt századok irodalmában is. Csokonai kapcsán jegyzi meg: „Nagy magyar költő mindig az volt, akiben az európai korszellem és ízlés kereszteződött a magyar népiséggel.”³⁴ Szenczi Molnár Albert döböntette rá, hogy „a kultúra nem tudás, nem művészi produkció, hanem valami életet szabályozó elv, amely egy embercsoport minden tagjának belső mágnesé, irányítója...” Szomorúan teszi hozzá: „...ilyen értelemben nincs ma minékünk kultúránk.”³⁵

²⁸ Sorskérdések, 37.

²⁹ I.m.: 37.

³⁰ Németh László élete levelekben 1914-1948, 56.

³¹ I.m.: 57.

³² I.m.: 57-58.

³³ I.m.: 58.

³⁴ Az én katedrám, 210.

³⁵ I.m.: 98.

„...minden író célkitűzéseivel jelöli ki helyét”

Az Erdélyi Helikon 1928. decemberi számában terjedelmes tanulmányt közöl Szabó Dezsőről, kora egyik legnagyobb hatású írójáról. A művészet és a valóság viszonyát, kölcsönhatását elemzi benne. Megállapításai művei elemzéséhez is kulcsot adnak: „A művészet nem lehet olyan bonyolult, mint a valóság. De érezheti a világ bonyolult voltát: kiválasztja azokat az elemeket, amelyek a valóság teljes illúzióját keltik. A nagy művészet menekül a kicsinyes realizmus elől, de belső realizmus, a dolgok jellegét kibontó hűség nélkül nincs nagy művészet.”³⁶ Az alkotó hivatására vonatkozólag itt újabb árnyalattal találkozunk. A Móricz Zsigmond kapcsán megismert tétel – az író vállalkozás – Szabó Dezső alkotóművészete, szerepvállalása méltatásakor „az író is tett” megállapításban nyer új tartalmat. Sőt, ennél is tovább megy! Kijelenti: az egyén és társadalom oly bonyodalmas és ellentmondásos viszonyrendszerében „minden író célkitűzéseivel jelöli ki helyét”,³⁷ azaz már szándékaival elkötelezi önmagát valamely ügy mellett. Ezzel cseng össze a Tamási Áron Szűzmáriás királyfi című kötetével kapcsolatos megállapítás: „a tehetség garanciája nem a mű, hanem a műben ugrásra feszült izmok frissessége”,³⁸ amikor a szándék akkor is méltánylást érdemel, ha a megvalósulás nem tekinthető remekműnek. Vallja, hogy „az irodalom az élet egyik megnyilvánulása, egy organizmus egyik funkciója... az írók nem az irodalom, hanem az élet tünetei”.³⁹ Az új reformkor felé című írásában e szerep és hivatás újabb megfogalmazásával találkozunk: „...a bizonytalan hánykódások s a politikává izmosodott társadalmi akarat közt mint hatalmas érlelő áll a támadó igények és szavakat nem talált szorongások eszmévé váltója: az irodalom.”⁴⁰ Magyar történelmi példákat idéz, hangsúlyozva, hogy sem a reformkor, sem a forradalom nem képzelhető el előzetes irodalmi mozgalmak nélkül, a Ludas Matyinak, a Bánk bánnak kellett megszületnie ahhoz, hogy Széchenyi, Kossuth eszméi megfogalmazást nyerjenek. Az ő kora, a húszas évek is hasonló elvárásokat támasztott az írókkal szemben: a szorongatott helyzetben „el kell vegyülnünk a magyar életben, s ha nem is ízlik, bele kell nőnünk minden szervébe, ott kell lüktetnünk minden életnyilvánulásában, mert ezt kívánja az idő”.⁴¹

Ez azonban csak akkor lehetséges – írja Áprily Lajosnak 1928 márciusában –, ha „...a fizetett tollforgatók híg oldatába a lelkiismeret elhivatottjainak: az íróknak a koncentrációját emeljük”. Vállalkozásával, nemzedékszervező és kritikai munkásságával rendkívül nagy feladatot vállalt magára: „a szellemi kincsek nagy szétszóródása előtt szeretném együtt tudni mindazokat, akik az örök magyarság mai papjai, magok a hó alatt”.⁴²

Feladatát küldetésnek tekinti. Esszéesorozata, melyet az európai irodalmak nagyjairól ír, „Európa problémáit akarja magyar problémává szűrni, s egyben a magyar szellem nagy, Európát szintetizáló hivatottságát bizonyítani”.⁴³ Tanulónak tekinti magát, „aki csak azért ír cikkeket..., hogy bizonyos dolgokat megismerjen, a gondolkodás hegyormai közt tájékozódjon”.

³⁶ Két nemzedék, 152.

³⁷ I.m.: 156-157.

³⁸ I.m.: 258.

³⁹ I.m.: 361-362.

⁴⁰ Sorskérdések, 38-39.

⁴¹ I.m.: 42.

⁴² Németh László élete levelekben 1914-1944, 59-60.

⁴³ I.m.: 60.

Nyilvánvalóan nem akar azonban ennél maradni: „egy új magyar kultúrát megalapozó könyvekről álmodom”.⁴⁴

„Az író is szociális erő?”

Kassák Lajos Angyalföld című könyve olvasása veti fel Németh Lászlóban újra az író és társadalom, író és politika viszonyát. Elfogadja, maga is vallja, hogy az írónak hatnia kell korára, a társadalomra. De felvetődik benne a kérdés: „miféle szociális erő az az író, aki kész szociális erőkhöz idomul?” A továbbiakban, az író és a társadalom viszonyáról szólva, megkérdi: „osztályokért harcolunk vagy az igazságért?” A végkövetkeztetésben maga adja meg a választ: kiemeli azt, hogy Kassák „egy osztály írója akart lenni, az élet írója lett”.⁴⁵ Természetes reakciója ez annak a kritikusnak, aki nem osztályban, hanem népben, nemzetben gondolkodott. Az előbbi értékeléssel szinte egyidejűleg született a *Nép és író* című vitaindító előadás, amelyet a Bartha Miklós Társaság 1929. február 27-i estjén olvasott föl. Kihangsúlyozza: „Nem élt magyar író, aki tanítványa ne lett volna a népnek, amelynek tanítója lett..., aki itt mint író számított, művészete gyökereiben mindig népi volt.” A feladat is ehhez mért. Költői, áradó szavakkal kérdez és válaszol: „Ki segíthet a magyar népen, ha nem a magyar író? Ki virraszt fölötte, ha nem ő? Kerítő sípok olcsó hangversenyén ő dalolja az örök igazságokat. Ő a folyton működő kéz, aki új íveket tud vonni a ledőlt templom maradék falaira, ő a bűvös száj, aki új imába tudja iktatni a hajdani imák szétzilált szavát. Gazdagok vagyunk, mert sokkal tartozunk a népnek, s haj, szegények, mert adósságunkat nincs mód letörleszteni... Mi nemcsak vers vagyunk, s nemcsak novella, esszé és regény, de a dolgok új látása, szavainkat a tanító tanításra, a bíró ítéletre, a pap vigasztalásra válthatja. Állásfoglalás vagyunk életük s a nemzeti élet minden vitás pillanatában.”⁴⁶

Tormay Cecíliának 1929 decemberében írt levelében szól arról, hogy „egységes irodalmi közvéleményt akarok teremteni, közös ideálokat fölállítani, s minél szélesebb olvasó réteget kényszeríteni a »nagy irodalom« tiszteletére”.⁴⁷ Azonban nem áll rendelkezésre olyan sajtóorgánus, amelyben azt saját elképzelései szerint alakíthatná, amelyben azt tehetne, amit szándékai szerint szeretne: „kora szellemi zűrzavarából örökkévaló formákba menteni a lényegest.”⁴⁸ Ortega y Gasset-tel egyetértően vallja: „mindenkinek első kötelessége kora imperatívuszát megérteni,”⁴⁹ Ezért keresi a tájékozódási pontokat.

„Irodalmi műre csak irodalmi mértéket lehet alkalmazni”

1931-ben újra a Nyugat táborában találjuk. Ekkor jelennek meg nagy hatású tanulmányai – *Egy új nemzedék esztétikája*, *Ars poetica*, *Az irodalom önkormányzata* stb. –, amelyek addigi irodalomszervezői, irodalomkritikusi munkásságának összegzői s egyben az elkövetkező idők útjelzői is.

⁴⁴ I.m.: 62-63.

⁴⁵ Két nemzedék, 174.

⁴⁶ Sorskérdések, 18-19.

⁴⁷ Németh László élete levelekben 1914-1944, 83.

⁴⁸ Európai utas, 60.

⁴⁹ I.m.: 390.

Az író hivatásáról, az irodalmi műről alkotott felfogását híven és érzékletesen világítják meg alábbi sorai: „A költő nem úgy alkot, mint az isten: új fát, új emberfajt, új nyelvet. A költő új terv szerint új irányba állítja a régi világ elemeit, ez az ő alkotása. Az alkotás elsősorban kompozíció. Az alkotó a részek viszonyában, az elemek közt futkosó erővonalak titokzatos rajzában fejezi ki művészi igazságát. A mű elsősorban az erővonalaknak ez a rendszere, mint ahogy a benzol elsősorban nem szén és hidrogén, hanem ennek a két elemnek jellegzetes kapcsolásmódja. A műalkotás az a belső terv, amely a mű minden elemét egy képzelte központ felé irányítja. A műalkotás belülről determinált; minden eleme egy közös góc világításában áll s egyik sem csóválhat a maga örömeire sem fáklyát, sem zseblámpát. Ez a magyarázata, hogy remekmű sosem lehet kulcsregény; ha minden alakja kinn szaladgál is az életben, a belső terv megölte a kinn szaladgálót s helyén egy új, műben élő támogatott fel. A legmagasabb írói törekvés, melynek a többi csak alantása lehet: komponálni, a szerkezet segítségével a mű anyagából egy irreverzibilis művészi eszmét lobbantani ki.”⁵⁰

A Nyugat júniusi, 12. számában közölt, *Az irodalom önkormányzata* című programadó tanulmányában szomorúan állapítja meg: az amerikanizmus, fasizmus, bolsevizmus előretörő világában „a szellemellenes hangulat az irodalomba is betört...; az írónak, halljuk, csatlakoznia kell a szembenálló világnézetek valamelyikéhez”.⁵¹ Az alkotó szabadságához, függetlenségéhez oly nagyon ragaszkodó Németh László sorra veszi korának nagyjait – Valéry, Gide, Proust, Ortega, Ayala, Virginia Wolf nevét említi –, megállapítva, hogy közöttük „egy sincs, akinek műveiben politikai szempontok irányítanak a művészi igazságot”.⁵² A politikai és a művészi igazság elemzéséből szűri le következtetését: „A művészi igazság nemcsak másféle, de határtalanul bonyolultabb is, mint a politikai.”⁵³ Az író nem lehet közömbös a körülötte, a társadalomban folyó eseményekkel, a kibontakozó jelenségekkel szemben. De, amint azt Kassák művészete kapcsán is kihangsúlyozta, az írónak a politikustól eltérően kell viszonyulnia a társadalomhoz, semmiképp nem kötelezheti el magát egy politikai párthoz vagy mozgalomhoz. Ellenkezőleg, „az író társadalombefolyásoló erejét csak azzal játszhatja el, ha szolgaként csatlakozik valamelyik társadalmi mozgalomhoz”.⁵⁴ Az író társadalmi és írói kötelessége ugyanaz: „híven rögzíteni a szellemi erők benne kialakult egyensúlyát”, melyhez hozzáteszi: „az irodalom exterritoriális terület, melynek polgárjoga és polgárkötelessége a szellemhűség: nem ismerni el más kényszert, mint a szellem belső törvényeit.” Ebből fakad az axiómává emelt tétel is, miszerint „irodalmi műre csak irodalmi mértéket lehet alkalmazni, az esztétika az írók egyetlen méltó politikai hatósága is”.⁵⁵ Életútja szemléletes példa lehet arra, hogy mily sors vár az íróra, ha értékelésekor ezt szem elől tévesztik, nem az esztétikai szempontok szerint ítélnék fölötté, művei fölött. Elveire igazolást keres. Keresi azokat az írókat, akikre az új irodalom kibontakozásában számíthat, akiket egy táborba szólíthat. Ennek a szándékával, ennek a szellemében születtek meg ismert íróportréi Erdélyi Józsefről, Pap Károlyról, Halász Gáborról, Illyés Gyuláról, Szabó Lőrincről, Tamási Áronról. Az erdélyi prózaíróról közölt tanulmányában fejti ki nézeteit az írói tehetségről: „Az igazi tehetség expanszív: ha beszabadul egy adott irodalmi kultúrába, szétdobja a formákat, magára szabja a műfajokat, átgúrja a nyelvet, megváltoztatja az esztétikát. Minden igazi tehetség új

⁵⁰ Két nemzedék, 314.

⁵¹ Életmű szilánkokban, I., 196.

⁵² I.m.: 197.

⁵³ I.m.: 198.

⁵⁴ I.m.: 200.

⁵⁵ I.m.: 201.

törvényhozó, aki rákényszeríti az embereket, hogy az ő belső, házi rendtartása szerint lelkesedjenek és gyűlöljenek. A tehetség öntörvényeit követő tirannizáló egyéniség.”⁵⁶ Ugyanabban a tanulmányban, újólalag visszatér a gondolatra: „Én tehetség alatt a szellemnek azt a képességét értem, mellyel kora kultúrájában alkotó szerepet tud betölteni.”⁵⁷ Vonatkozik ez az irodalomra általában és a kritikára különösképpen. „A kritikus, aki kora ízlésproblémáira veti magát, nemcsak az új irodalom szelleméhez fér hozzá, hanem új történelmi kor sarjadásának tanúja.”⁵⁸ Más megfogalmazásban: „a kritikus »message«-a: korból táplálkozó, korbefolyásoló akarát.”⁵⁹ A sorozat, ezúttal is kényszerű, Németh Lászlón kívüli okokból szakadt meg. Szándékát ekként összegezte: „írói portréim csak ürügyek voltak, hogy egyes jellemző író-sorsokon át az új irodalom szellemébe bevilágítsak.”⁶⁰

„Morál nélkül nincs író”

A tájékozódás, a keresés folytatódik. Az igazság szolgálata, a népi elkötelezettség, az esztétikai igény mellett újabb összetevő, újabb elvárás fogalmazódik meg. Heinrich Mann kapcsán írja: „Morál nélkül nincs író. Az író morálja szembekerülhet a polgárokéval, ledöntheti talapzatukról a halott erényeket, védelmébe vehet egy bűnt, kitagadottakat tehet meg szenteknek, de sosem sülyedhet le az élet moráltalan moráljáig.”⁶¹

1931 decemberében, az *Új enciklopédia* című tanulmányában újólalag a kultúra válsága, a bizonytalan közérzés foglalkoztatja, a lesülyedés okait boncolgatja. Arra a következtetésre jut, hogy korából, a húszas–harmincas évek fordulóján hiányzanak a Szókratész és Dante típusú személyiségek, akik „körül épp így inogtak az élet külső díszletei s ők mégis biztosan álltak a talpukon és tudták, hova nézzenek. Ma azonban épp a szellem embere az, aki e bizonytalan kor minden tájékoztatlanságát magára veszi.”⁶² Kik is a szellem emberei? „A szellem embere az, akiben ott feszeng a szellemiség örök ösztöne: a jelenségeket együtt, egyben látni. A szellem: rendező nyugtalanság. A szellem nem tud belétörödni az elszórt tények halmazába, ő az összefüggéseket keresi. Nem elég a világ, világkép kell. Faltól falig szakadatlan veti a szálakat, ő az a pók, aki minden jelenséget a megértés hálójába fonna.”⁶³

Az irodalmi múltat feltáró írásaiban, a korabeli alkotásokban is ezt keresi: a szálvetőket vagy azok gáncsolóit. Bethlen Miklós önéletírásában „a magyarság önismeretében egyik legfontosabb forrása”-t⁶⁴ ismeri fel. Az 1860 utáni Petőfi–követő irodalmat azért tartja károsnak, mert „elnyomja az élet igényeiből sarjadó irodalmat”,⁶⁵ a millenniumi Magyarország irodalmi hadseregét azért ítéli el, mert „ők kötik be az ország szemét az irodalom selyemkendőjével, ők

⁵⁶ Két nemzedék, 333.

⁵⁷ I.m.: 337.

⁵⁸ I.m.: 345.

⁵⁹ I.m.: 348

⁶⁰ I.m.: 352.

⁶¹ Európai utas, 471.

⁶² I.m.: 510-511.

⁶³ I.m.: 511.

⁶⁴ Az én katedrám, 127.

⁶⁵ I.m.: 642.

hitetik el a művelt emberrel, hogy nem a maga korában él, vagy ha ott is él, nem illik olyannak látnia a korát, amilyen”.⁶⁶

A nagy költők mindenkor útjelzők voltak, égtájak, melyekhez igazodhatunk. Ilyennek nevezi Goethét. Nagyságát méltatva jegyzi meg: „A művészet nem méretek országa, hanem a minőség... a művészetben a méretek tehetetlenek a minőséggel szemben.”⁶⁷ A minőség primátusának hangsúlyozása előrevetíti a minőség forradalma gondolatát, amelyet az évtized második felében bont ki.

Tudatában van annak, hogy a cél, amelyet megfogalmazott, csak kiváló alkotók, gondolkodók révén valósítható meg. Erős tehetségre van szükség, „akiben az egész országrész élete él, s akire egy egész országrész büszke lehet”.⁶⁸

„Az új nemzedék..., amelyről írtam, én vagyok”

Az 1926–1932 közti időszakban kora szellemi nagyságait kívánta táborba szervezni, hogy együtt keressék a szellemi válságból, a nemzet súlyos helyzetéből kivezető utat. Voltak siker-élményei, volt idő, amikor alakult a csapat, de mégsem az elképzelései, szándékai szerint. Ebből fakadt a felismerés, amelyet a Gulyás Pálnak írt levelében, 1932. június 26-án így fogalmazott meg: „ki kell jelentenem, hogy az új nemzedék, legalábbis az az új nemzedék, amelyről írtam, én vagyok... s minden szándékomnak magam kell hogy a hőse is legyek.”⁶⁹ Ez a levél már abból az időszakból való, amelyben érik a Tanu gondolata, azé a folyóiraté, amely új korszakot nyit Németh László alkotói pályáján.

Az elkövetkező évek írói megnyilatkozásai, gondolatai a fentiekben tárgyalt Készülődés korában fogantak, csírái fellelhetők bennük, megértésükhöz is nélkülözhetetlen az előzmények alapos ismerete.

Tizenöt esztendő irodalmi anyaga alapján született e tanulmány, kronologikus sorrendben vette számba Németh Lászlónak az író szerepéről, hivatásáról alkotott felfogását, oly sajátos irodalom–szemléletének fejlődésvonalát követve. Sajátos út, sajátos felfogás, amely oly sok vitára adott okot, eljutva a kiátkozásig, az írói elhallgattatásig. Miben volt igaza? Miben tévedett? A megítélés sosem valamely abszolút igazság nevében történt – ugyan ki állhat ilyen alapon? –, hanem ideológiai, irodalompolitikai, csoport vagy egyéni szempontok, érdekek sugallatára. Németh László igazságai, tévedései egyaránt katalizátorként hatottak. A vélemények ütköztetése a szellem mélyrétegeit tárta fel, megtermékenyítve a szellemi és irodalmi életet. Nemzeti, népi elkötelezettsége vitathatatlan; akkor is az marad, ha szándékainak nemcsak megfogalmazója, hanem hőse is maga lett.

A tizenöt év során leírt eszméket, a bennük sűrített törekvést felülbírálhatta az idő – nem egy ízben maga Németh László is megtette azt –, az az „idő”, amely az elmúlt évtizedekben ugyancsak furcsa vargabetűket írt le. Minden kor a maga igazolását vagy cáfolatát olvasta ki Németh László műveiből. Irodalom–koncepciójának megismerése mégsem hasztalan; általa századunk egyik legnagyobb íróegyénsége szellemi műhelyébe nyerünk bepillantást, az adhatja, adja kezünkbe a legmegfelelőbb kulcsot művei, alkotásai megismeréséhez, megértéséhez.

1999

⁶⁶ I.m.: 643.

⁶⁷ Európai utas, 225.

⁶⁸ Németh László élete levelekben 1914-1944, 98.

⁶⁹ I.m.: 113.

A prózaíró fogadtatása Erdélyben

„Nincs örökké élő mű; a művek meghalnak
és feltámadnak; hogy fel tudnak támadni,
ez a halhatatlanságuk.”

Németh László

A Trianonban, majd Párizsban leszakított nemzettest kibontakozó szellemi élete mindenkor szorosan kötődött az anyaországihoz, számon tartotta annak rezdüléseit, irányait, asszimilálva mindazokat az értékeket, amelyeket a maga számára hasznosnak tartott. Az érdeklődést az együvé tartozás tudata és a tájékozódás igénye tartotta ébren. Németh László egyike volt azoknak, akikre odafigyeltek, akinek jelentőségét hamar felismerték, nagyra értékelték.

A Mű – hazai kiadások, illetve színházi bemutatók útján – viszonylag későn ért el az erdélyi magyarsághoz. Kivételként kell megemlítenünk a *Villámfénynél* című drámáját, amelyet Észak-Erdély visszacsatolása után, 1942 januárjában mutatott be a kolozsvári Magyar Nemzeti Színház.

Szépprózai munkái romániai megjelenésének sorát a *Bűn* című regény kiadása nyitja meg, 1967-ben. Ugyanabban az évben jelent meg az *Iszony*, melyet egy esztendő múltán annak román fordítása is követett, *Repulsie* címen (1968). A Kritikon kiadásában a továbbiakban a *Gyász* (1976) és az *Égető Eszter* (1984), valamint a *VII. Gergely* (1979) és a *Pedagógiai írások* (1980) kiadása hozza közel az erdélyi olvasó számára az életmű egyes részeit. Regényei sorát az *Irgalom* román fordítása zárja – *Îndurare* címmel, két kötetben, 1986, illetve 1987-ben.

Színművei közül, a háborút követően, a *Villámfénynél* Temesvárott (1970) és Szatmárnémetiben (1977), a *Papucshósti* Sepsiszentgyörgyön (1969) és Nagyváradon (1987), *A két Bolyait* Marosvásárhelyen (1970) mutatták be. Érdekes kísérletként tarthatjuk számon az *Iszony* dramatizált, monodrámá formájában történt előadását Szatmárnémetiben, az Északi Színház magyar tagozata stúdiótermében (1991).

Németh László életművének romániai recepciótörténete megírásakor alapvető és nélkülözhetetlen a Hartyányi István és Kovács Zoltán által összeállított monumentális munka, a *Németh László Bibliográfiája*. Úgyszintén megkerülhetetlen Vekerdí László *Németh László*-kötete az Arcok és vallomások sorozatban (1970), Grezsa Ferenc akadémiai szintű monográfiái, különösképpen a Tanú-korszakot és a háborús esztendőket felölelő kötetek, továbbá Monostori Imre *Németh László TANÚ-korszakának korabeli fogadtatása* című munkája. Ugyancsak haszonnal forgatható a nagybányai Misztótfalusi Kis Miklós Közművelődési Egyesület kiadásában megjelent *In memoriam Németh László* (1995) című kötet függelékében közzétett Németh László romániai bibliográfiája, valamint a marosvásárhelyi Mentor Kiadónál 2001-ben Nagy Pál összeállításában megjelent *Németh László: Magyarok Romániában* című kötet, amely Erdélyben hatvanöt évnyi késéssel közli az útirajzot és az ahhoz fűződő igen gazdag vitaanyagot.

Előzmények

Németh László hírneve, prózai műveinek recepciója jóval megelőzte azok romániai kiadásait. A harmadik helikoni találkozó 1928. július 5–7-én kelt jegyzőkönyvében – szűk három évvel a *Horváthné meghal* megjelenését követően – immár elismert kritikusként tartják számon. „A

Helikon folyóirat programjának megbeszélésére kiküldött bizottság: Berde Mária, Makkai Sándor, Áprily Lajos, Gyallay Domokos, Tamási Áron, Kacsó Sándor, Szentimrei Jenő jelentése. I. Javasoljuk, hogy folyóiratunk a magyarországi magyar irodalommal való kapcsolataira, illetve orientációjára nézve: a. a jelenlegi élő magyar irodalom termékeit és életét szélsőségessegtől mentes magyarországi kritikai íróval ismertesse (jelenleg Németh László).⁷⁰ Neve nem véletlenül kerül szóba. A kapcsolatfelvétel motivációjaként említhetjük Németh Lászlónak az erdélyi irodalom iránti érdeklődését. Ezt példázza az *Erdély lelke a legújabb magyar irodalomban* (1926) című tanulmánya, továbbá a Protestáns Szemlében 1927-ben közölt portrészorozat, minek során a tízből hat – Áprily Lajos, Berde Mária, Gulácsy Irén, Gyallay Domokos, Reményik Sándor, Tamási Áron – erdélyi írókat mutat be a magyarországi olvasóknak. Tudatosan keresi az erdélyi magyar irodalommal a kapcsolatot; nemzedékszervező törekvésében, a szellemi erők organizálásában rájuk is számít. Erre vall az 1928 márciusában Áprily Lajosnak írt levél:⁷¹ „Az erdélyi fiatalokra különösképpen számítok, bár nem vagyok az erdélyi irodalom fanatikusa, sőt egyáltalán nem ismerek erdélyi, csak magyar irodalmat.”

Áprily Lajos, az induló kolozsvári irodalmi folyóirat – Erdélyi Helikon – szerkesztője kezdeményezi, építi kapcsolatukat, a közreműködés gondolata is minden bizonnyal tőle ered. Ezt igazolja Németh Lászlónak Földessy Gyulához, 1928. április 4-én írott levele: „Áprily nagyon meleg hangú levélben bízott meg, hogy új lapja magyarországi kritikai tudósítója legyek.”⁷² Örövend a felkérésnek, amit levélben közöl az erdélyi költővel: „Leveleink keresztezték egymást. Az én csendes ajánlkozásomat megelőzte az ön ajánlata. Nagyon örülök a megbízásnak (...) valóságos Kámfor–injekció volt számomra az ön üzenete, mely épp akkor ért, midőn a folyóiratokból végképp vissza akartam húzódni, hogy kiadásra váró könyvek lépjébe rakjam le nagyon is aktuális–érdekű irodalmi és magyar és emberi felfogásomat. A kitűzött feladatra szívesen vállalkozom...”⁷³ Ennek a kapcsolatnak a gyümölcse a *Magyar líra 1928-ban, Új magyar regények, Magyar dráma és kritika 1928-ban, André Gide, Tóth Árpád, Szabó Dezső, Három verskötet*, valamint a *Kosztolányi Dezső* című tanulmány, amelyek az Erdélyi Helikonban jelentek meg 1928 májusa és 1929 márciusa között.

Az erdélyi recepciótörténet fontos fejezete a kolozsvári Korunk hasábjain lefolyt parázs vita, amely a gondolkodó, a reformeszméket hirdető Németh Lászlóval szemben bontakozik ki, a nyílt megbélyegzéstől jut el annak felismeréséig, hogy „a részgazságokat is méltányolni kell”. Az erdélyi magyar irodalomtörténet a Korunk, illetőleg Gaál Gábor és Németh László közti kapcsolatot kibékíthetetlen ellentétpárként rögzítette az irodalmi köztudat. Grezsa Ferenc *A Korunk szerkesztője és a Tanú írója* című tanulmánya, a kolozsvári folyóirat megjelenésének ötvenedik évfordulóján, árnyaltabban, pontosabban szól róla: „Ma már bizonyos: a realizmus Németh László-i modelljének is történeti és esztétikai polgárjoga van, miként a vele rokon Gaál Gábor-inak. (...) Élményanyaguk közös; mindkettőjüknek ugyanazok »a magyar megoldatlanságok« fájnak, ha a megoldást időnként másképp képzelik is el. Kapcsolatuk az igazi irodalom és a reá méltó elvi kritika egymásra találását példázza.”⁷⁴

⁷⁰ A Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh levelesládája, 1924-1944. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979, I. kötet 142. old.

⁷¹ Németh László élete levelekben, 1914-1948. Budapest, 1993, 59-60. old.

⁷² Uo. 61. old.

⁷³ Németh László levele Áprily Lajosnak. Kézirat Petőfi Irodalmi Múzeum V4566/153/10

⁷⁴ Grezsa Ferenc: „A mintaélet forradalma” Tiszatáj könyvek, Szeged, 1998, 204. old.

Az előzmények sorában – Németh László prózai műveinek megjelenése előtt – adott egy harmadik tájékozódási pont is: a polgári, haladó tartalmú Brassói Lapokban az író 1935-ben tett romániai utazása során közölt interjú, melynek készítője Németh László személyében a magyarországi reformnemzedék kiváló képviselőjét köszönti. „Németh László szavára fel kell figyelni, mert rajta keresztül a holnap Magyarországa szól.”⁷⁵

Az odafigyelés, mondhatni, állandósul. A *Magyarok Romániában* köré fonódó rendkívül gazdag irodalom, továbbá a *Magyarság és Európa*, a *Kisebbségben*, a *Minőség forradalma*, a *Lányaim*, *Móricz Zsigmond*, *Berzsenyi*, *A Medve utcai polgári* című könyvei mind-mind visszhangra lelnek Erdélyben.

Regényei még nem, de híruk eljutott hozzánk

Németh László regényeinek sorát, kiadás tekintetében, a *Gyász*, nyitja meg a Franklin kiadásában, 1935-ben. Erdélyben, egy időben, két értékelés jelent meg róla: az Erdélyi Helikonban, illetve a Korunkban.

Abafáy Gusztáv szerint Németh László e regényével „a tudatregény új változatát teremti meg. (...) A környezetrajzban hű marad a realizmushoz, a főalak lelki tusakodásában pedig a lélektani regényhez (...) Szinte félünk attól, hogy e valóságvilág a regény meséjének befelé türemkedésében el fogja tiporni azt a finom lélekrajzot, mely mögött egy fordított Oedipus-komplexum megszállottságában tudattalanul gyermeke halálát kívánó anya Freud-i alakja meztelenkedik. Ekkor áll az író a főhős alakja mögé, hogy Kurátor Zsófi az írói tudat sugártörésében egy magasabb rendű élet értelmére ébredjen és nemcsak a falun, de önmagán is győzedelmeskedjék. Egy nagy magyar regényíró, a regény jelképes értelmeképpen így rakja vállainkra – a falu tilalomfáit, a falu erkölcsét vállalva – egy új magyar életérzés, hűség és vállalkozás keresztjét.”⁷⁶ Magasabb rendű élet, új magyar életérzés, hűség és vállalkozás – találó megfogalmazás, kulcsszavak Németh László ideateremtő szándéka megvalósulásában, a kezdetektől mindvégig.

Gaál Gábor bírálata⁷⁷ ambivalens üzenetet közvetít. Egyfelől az elismerés és dicséret: „A hatalmas portré (...) nem kelt visszhangot. Pedig, ahogy K. Zs. él, döllyfösen, gögösen a maga gyászában, szerelmetesen szép asszonyiságában, s hervad és töpörödik a vénség, a fuzsituság, a végleges elesettség felé, s ahogy ezt Németh László visszaadja, az minden kritikai ép érzéket meghódít. Sőt a lélektant pepecselő, főleg csak szórakoztató magyar regényirodalomban ez a nyomasztó, kízó, a lelki mechanizmus redőibe ható és bűvő portré a tudás és átélés minden machinációival kirajzolva szinte páratlan. Érett realizmusa s bő és átfogó elemző készsége a legjobb mesterségbeli képességekre utal, s az ábrázoló módszerének ezenkívül még megvan az a vonása, hogy nem reked el csupán a »lelki«, »személyi« elemeknél.” A „rendezett elvű folyóirat” szerkesztője azonban nem elégszik meg az esztétikai, művészi szempontokkal. Azt várná, hogy „Németh László végre leleplezi a hozzá legközelebb álló polgárparaszságot, a nemzet »derekát«, Hungáriát.” Úgy ítéli meg, hogy a regényből nem

⁷⁵ Cseresnyés Sándor interjúja. Brassói Lapok, 1935. aug. 18. 3. old. Újraközölve: „A szellem: rendező nyugalanság”, a Beszélgetések Németh Lászlóval c. kötetben. Argumentum Kiadó, Budapest, 1992. 35-40. old.

⁷⁶ Abafáy Gusztáv: Németh László: Gyász. Erdélyi Helikon, 1936. március 3. szám, 217. old.

⁷⁷ Gaál Gábor: Németh László és Kurátor Zsófi. Korunk, 1936. 3. szám 262-264. old. Újraközölve: Gaál Gábor Válogatott írások, 1921-1940. Tanulmányok és cikkek c. kötetben. Irodalmi Könyvkiadó, 1964. 577-580. old.

olvasható ki „a nagyon fontos lépés, a következtetések levonásának a lépése, mely nem hiányozhat egy gondolatsorból, nem hiányozhat egy ideológiából s nem hiányozhat egy regényből sem, ha határozott jelentésre tart igényt”.

A következő regény, a *Bűn* megjelenését követő bírálatában⁷⁸ Gaál Gábor még tovább lép a gondolkodó és a szépítő tételes kettéválasztásában: „a reformfronton elesett Tanú–Németh László mint művész–Németh László íme talpra tud állni (...) végre kibontja sötét, magyar vízióit, s a magyar lényeket súlyos kompozíciókban beszéli el (...) a monumentum áll. A Tanú kalandja és csalódása tényleg emlékműhöz vezetett. A Tanú a Bűn kiindulópontja, s a Bűn a Tanú sírköve (...) a Bűn újabb irodalmunk legsúlyosabb jelei közé állt, egyenesen ki a kapukba.” A művészi megformálás iránti elismerés szavait, amint első regényének méltatásában is megtapasztalhattuk, az ideológiai elmarasztalás ellentételezi: „megtörtént a bírálat bírálata (...) a Tanú bűvös köreit teljesen még nem lépte át a szerző (...) a művészi megindításon kívül azonban nem sugalmaz pozitívumokat (...) Kivitelében: pompásabbnál pompásabb figurák egész galériáját zárja a regény. Elvében azonban egyoldalú: hősei mozgás– és élménytere a depolitizált lélektan és a depolitizált intellektus.”

Gaál Gábor harmadik bírálatát⁷⁹ a *Kocsik szeptemberben* című regény megjelenésekor közli a *Korunk*. Az írás az előzőekben kitaposott nyomvonalon halad: egyaránt kijut benne a dicséretből s a bírálatból: „Kétségtelenül rokonszenves, sőt ígésző Jó Péter iskolába húzó vágyódásának ezer érzékkel megragadott lélektani, tárgyi bonyolítása. Mindebben semmi hiba. (...) Ám a tárgy nem a lényeges magyar kérdésre utal. (...) mint társadalmi kérdés semmitmondó: a mai magyar életnek nem kérdése. Vonzó sikerülés a mű, de ennél semmivel se több.” A korabeli olvasó joggal tehetette föl a kérdést: miért lenne „célzataiban elvetélt és konstruált” az a mű, amely „mint írói teljesítmény első rangú”? Gaál Gábor elvárásait ezúttal sem művészi szempontok határozzák meg: „A regényben az egyén csak úgy lehet egyén, ha egyúttal azt az általános kérdést jelenti, amit társadalma teljes összefüggésében felvet a sorsa.” A *Kocsik szeptemberben*, megítélése szerint, minden erénye ellenére könnyűnek találtatik, mert „még minden az ő szemével jelentkezik, s bár figuráiba való süllyedése mély, átható intellektusa valamennyin kihajt”.

A kettős megközelítés, az ideológiai és az irodalmi értékek szétválasztása, a gondolkodó és a szépítő egymással való szembehelyezése kánonként élt tovább Németh László erdélyi megítélésében, rendkívül hosszan késleltetve műveinek romániai kiadását. Évtizedeknek kellett eltelnie ahhoz, hogy a Németh László irodalmi alkotásainak megítélésében a művészi szempont váljék a meghatározóvá.

Mennyire más megközelítési szempont vezeti Lőrinczi Lászlónak a Brassói Lapokban megjelent kritikáját!⁸⁰ Nem azt emeli ki, ami „hiányzik” a könyv lapjairól, hanem ami a regényből az olvasó felé sugárzik: „Egész végig az volt az érzésem, hogy ezt a könyvet nem is írták, hanem faragták, mint a szobrot. Úgy készült ez a regény, mint ahogy a szobor alakul ki a véső ütése nyomán. A szobron is, a hideg anyagon hideg vonások vannak, csak aki olvasni tud bennük, az tudja felfedezni a merev vonások mögött az életet, a visszafojtott indulatot.” Jó Péternek a regény lapjain kibontakozó sorsában jelképet lát, amelynek kifejtésében „a magasabbra, szebbre törekvő lélek szimbólumává” válik, „általános emberi szimbólummá szélesedik”.

⁷⁸ Gaál Gábor: A „Tanú”-tól a „Bűn”-ig. *Korunk*, 1937. 4. szám 372-375. old. Újraközölve: Gaál Gábor Válogatott írások..., 601-606. old.

⁷⁹ Gaál Gábor: Németh László új regénye. *Korunk*, 1938. 5. szám 477-478. old. Újraközölve: Gaál Gábor: Válogatott írások... 644-646. old.

⁸⁰ Lőrinczi László: Németh László: Utolsó kísérlet. *Brassói Lapok*, 1938. okt. 25. 19. old.

A személyes látásmód, a saját gondolatok megelevenítésének létjogosultságát erősíti meg az Erdélyi Helikonban megjelent írásában a nagyenyedi jeles művelődéstörténész, Vita Zsigmond:⁸¹ „A világgal szemben álló és egy gondolatért, egy új emberi életformáért viaskodó író minden munkájában csak önmagát adhatja”. Igen találó a Németh Lászlóról megfogalmazott jellemzés: „...ideges érzékenységén kívül talán a makacs előretörni akarás, az egész életben való tájékozódás és a másoknak világítás csillapíthatatlan vágya a legjellemzőbb vonása”. A Németh László-filológiában polgárjogot nyert az az észrevétele is, hogy „a maga nagyra hivatottságát és különb emberségét érző író folytonosan megújuló sérelmeit és újabb nekirugaszkodásait beszéli ki a regényeiben”.

Az *Utolsó kísérlet* negyedik részeként megjelent *A másik mester* című regényről Böződi György írt a Sepsiszentgyörgyön megjelenő Székely Szóban, elismeréssel.

A háború utáni években Erdélyben alig esik szó Németh Lászlóról, régebbi és újabb műveit is a teljes némaság övezi. Az 1947-ben kiadott *Iszony*-ról, sikere, kedvező fogadtatása ellenére sem esik szó. Vagy mégis?! Gaál Gábor, 1948-ban, a Bevezetés a filozófiába című litografált egyetemi jegyzetében olvashatjuk az alábbi sorokat: „...számunkra a mai nyugati irracionalista filozófiák elleni harcon kívül a feladatok első vonalában áll: (...) 2. A XX. század eleji magyar szociológiai iskolák (Pikler, Somló, Jászi), a századelő szocialista ideológusai (Szabó Ervin, Kunfi Zsigmond stb.), továbbá a két világháború közötti örökösök, valamint a két világháború közötti népiesség (Szabó Dezső, Németh László stb.) és az úgynevezett falukutatók bírálata.”⁸² Ez nem véletlenszerű megnyilatkozás, hanem tendenciózus irodalompolitikai álláspont, amelynek mélyebb kihatásai, következményei voltak.

A Németh László-bibliográfia számon tartja a *Bűn*-nek a Szépirodalminál magyar–román közös kiadását (1954), de az visszhangtalan maradt.

Az *Égető Eszter* 1956-os megjelenése, sikere vetette fel a sepsiszentgyörgyi Veress Dánielben a gondolatot: „ideje visszaemelni és méltó helyére helyezni Németh Lászlót a romániai magyar irodalmi tudatban, és társadalmi köztudatban”. A szándék kiteljesedése azonban akadályokba ütközött. Erről szól az *Emlékidézés Erdély felől* című, 1993-ban, Németh László és Veress Dániel levelezését megjelentető kötet bevezetője.⁸³ Előbb a marosvásárhelyi Igaz Szónak ajánl fel tanulmányt az új regényről. Miután a szerkesztőség „Romániában könyvforgalomba nem került művekkel a sajtó nem foglalkozhat” indoklással elutasítja, az újrainduló Korunk szerkesztőihez fordul, Németh László munkásságát bemutató írásra vállalkozik. Az 1956-os magyar forradalom elfojtását követő politikai retorziók nyomasztó légkörében – „az egyre zordabb politikai hangulatban” – a tanulmány nem készült el. Az 1957. március 15-én odaítélt Kossuth-díj csillantotta meg az újabb reményt. Ismét Marosvásárhelyen kopogtat. Az *Egy Kossuth-díjas regény* című tanulmányt megírta ugyan, de... nem jelenik meg. „Sajnos, rajtunk kívül álló okok miatt el kell tekintenünk közlésétől” – kapja az újabb elutasító választ. A Korunk szeptemberi száma ismertetőt közöl az Égető Eszterről,⁸⁴ de... nem Veress Dániel tollából. Békési Ágnes, a bukaresti Irodalmi Könyvkiadó szerkesztőjének méltatása visszautal a harmincas évek baloldaltól elhangzott bírálataira – „megelégszik a

⁸¹ Vita Zsigmond: Németh László két regénye – Kocsik szeptemberben, Alsóvárosi búcsú. Erdélyi Helikon, 1939. február 2. 148-150. old.

⁸² Gaál Gábor: Válogatott írások III. 1946-1952. Publicisztikai írások és filozófiai jegyzetek. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1971. 407. old.

⁸³ Veress Dániel: „Benned rovom erdélyi adómat”. Németh László és Veress Dániel levélváltása 1959-1975. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2001. 13-29. old.

⁸⁴ Békési Ágnes: Németh László: Égető Eszter. Korunk, 1957. 9. szám 1262-1264. old.

kérdések felvetésével” –, de úgy ítéli meg, hogy e regényben kibontakozó „tükörkép hátterében már kirajzolódnak az írói állásfoglalás körvonalai”, melyeket annak idején hiányoltak. Bírálata pozitív, elismerő értékeléssel zárul. A regényt „elevenen lüktető olvasmány”-nak nevezi, Fontane Effi Briest, Maupassant Egy asszony élete, Babits Mihály Halálfiái című alkotásaival hozza párhuzamba.

A folytatás azonban elmarad. A hazai kultúrpolitikusok minden bizonnyal az MSZMP Központi Bizottsága mellett működő kulturális elméleti munkaközösség 1958-as állásfoglalásából „ihletődve” odázzák el művei forgalmazását, s vele együtt megismerését, méltatását is.

1962-ben – amikor az *Iszony* 3. kiadása Romániában is „könyvforgalomba kerül” – Veress Dániel ismételtén a *Korunk*hoz fordul. Ajánlkozását nem utasítják el, azonban Balogh Edgár, a lap felelős szerkesztője fölhívja a figyelmét egy szempontra: „...vedd bele, ahogy a régi *Korunk* s Gaál Gábor a témához viszonyult”. Hogy ez mit jelentett? Veress Dániel is tudta a „leckét”: „Németh szépirodalmi munkái cáfolják tanulmányai gondolatrendszerét”.⁸⁵ A *Korunk* szeptemberi számában megjelent írás, az említett kitétel ellenére, egyértelmű elismerés: „A mű varázsát abban az önmagát feloldó ellentmondásban kell látnunk, mely az ábrázolt életanyag s a költői megjelenítés, mint érzékelés és módszer közt fennáll. (...) Az alkotáson belül az egyensúlyt az írónak az a képessége teremti (nevezhetjük a szemlélet realizmusának is), mellyel a valóság, tárgyak, emberek, emberi kapcsolatok és a nagy érzelmi drámák egyerejű lélegzését biztosítja. (...) az *Iszony* társadalomrajz is. Ha nem is ez volt a mű megírásának célja, a mai olvasó számára ez is értelme lett. (...) Annyiban társadalomkép, amennyiben két ember szenvedése és szenvedélye, viszonya és iszonya egyként megköveteli a bennök és a körülöttük hullámzó élet megjelenítését is.”⁸⁶ Veress Dániel írása áttörés volt az életmű erdélyi recepciótörténetében, ám mégsem győzelem, hisz az életmű megismerése, ismertetése előtt még nem nyílt föl az ideológiai indítékból leeresztett sorompó, a romániai kultúrpolitika sem ekkor, s még a későbbiekben sem enged szabad folyást annak. Veress Dániel azonban nem adta fel. A *Korunk* Téka rovatában – aláírás nélkül, ha villanásnyira is, ha résnyire is – pár soros ismertetőkben hírt ad az olvasóknak a *Gyász* újabb kiadásáról,⁸⁷ az *Irgalom* megjelenéséről.⁸⁸

A fordulat esztendeje: 1967

Az 1965 utáni ideológiai, politikai enyhülés légkörében adódott lehetőség arra, hogy immár maga a Mű, Németh László egyes munkái is megjelenhessenek Romániában. A bukaresti Irodalmi Könyvkiadó 1967-ben, a népszerű Horizont sorozatban adta ki az *Iszony* című regényt. A kötetben közölt – névtelen – utószó⁸⁹ ismerteti Németh László életútját és munkásságát, benne a nagysikerű alkotást. „1947-ben írja meg csak az igazán nagyokra jellemző műgonddal, mesterien szerkesztett művét, az *Iszonyt*, amely nem csupán a silány, megalázó mindennapok kicsinyes világába zárt magányos asszonyi lélek vergődését jeleníti meg teljes értékű lélektani elemzéssel, de a maga nyomasztó atmoszférájával egész galériáját vonultatja

⁸⁵ Veress Dániel: „Benned rovom erdélyi adómat”... 23. old.

⁸⁶ Veress Dániel: *Iszony*. *Korunk*, 1962. 9. szám 1125-1126. old.

⁸⁷ xxx Németh László: *Gyász*. *Korunk*, 1965. 4. szám 584. old.

⁸⁸ xxx Németh László: *Irgalom*. *Korunk*, 10. szám 1466. old.

⁸⁹ xxx Németh László (1901-) Utószó a Németh László: *Iszony* című regényéhez, 273-274. old.

fel a falusi-kispolgári réteg képviselőinek, a módos paraszti életből alig kitört és máris erkölcsi-anyagi-emberi válságba jutott alakoknak.”

Adott a romániai kiadás. Következésképp annak értékelése, méltatása előtt is szabaddá vált az út. Ki más, mint Veress Dániel lenne az, aki elsőként ragad tollat s az Igaz Szó Új könyvek rovatában ajánlja az olvasó figyelmébe az író, aki „tökéletesen birtokolja a mesterség minden »szerszámát« és »fogását«, s az egyéni ráhangoltság sem hiányzik, mely egy nagy művet kivitelezni képessé tesz”. A regényről szóló tömör jellemzése egyben biztatás is: „remekmű, melyet olvasni kell”.⁹⁰ Az Utunk Rácz Győző méltatását közli,⁹¹ aki Németh László művét „mind a benne objektiválódott világnézeti állásfoglalás értéke, mind művészi realizálása szempontjából világirodalmi rangú könyvnek” nevezi, helyét a Bovaryné, az Anna Karenina mellett jelöli meg. Sorai egybecsengenek az írói szándékkal, hozzásegítik az olvasót a regény megértéséhez. „Aki az Iszonyban az iszonyt csak okozatként, mint egyedi, szexuálpatólogiai faktumot veszi számba, nem érti a regény igazi jelentőségét, a benne objektiválódott írói magatartást. Kárász Nelli sorsa nem azért tragikus, mert in abstracto irtózik a házastársi viszonytól. Iszonyának alapja a rákényszerített, eredendően tiszta jelleméhez és emelkedett szellemiségéhez nem méltó házasság. Németh László főhősének életét tehát nem az iszony, mint elvont, mindig fenyegető lehetőség teszi tragikussá, hanem az érzelmei szabadságáért vívott harc.” Zárószóiban felhívja az olvasók figyelmét a regény csodálatos nyelvezetére és tökéletes architektúrájára.

Ugyanez év decemberében jelent meg az Ifjúsági Könyvkiadó gondozásában, 17 ezer példányban a *Bűn*, Jordáky Lajos előszavával,⁹² Németh László életútját és műveit bemutató bő jegyzetanyaggal. Az előszóban sokhelyütt visszaköszönnek a háború előtti Korunk-írások megállapításai, ítéletei. Záró sorai „felmentő” szavaival azonban az életmű el- és befogadását szolgálta: „Ami művében tévedés, az korának bűne, s az író saját tévedései alól csak önmaga műve mentheti fel. Németh Lászlót Németh László mentette fel, s az önmagával folytatott dialógusból nagy realista és igaz humanizmussal telített művek keltek életre.” Elgondolkozhatunk azon, hogy mit takar „a korának bűne” kifejezés? Minden bizonnyal azt az elfogult dogmatizmust, amely politikai hatalommá válva, kérlelhetetlenül elgázol mindent és mindenkit, aki másképp gondolkodik. Jól tudhatta ezt Jordáky Lajos, a jeles szociáldemokrata politikus, hiszen maga is megszenvedte, súlyos börtönévekkel fizetett érte. Németh László a Veress Dánielnek írt, 1968. június 20-án keltezett levelében reagál az életét és életművét ismertető írásra: „Jordáky tanulmányát ritka örömmel olvastam; s főleg az ő öröme esett jól, amivel (noha ez optikai csalódás!) diadalomról ír; hát mégiscsak van író, aki szeret.”⁹³

A regény megjelenését követő visszhang ezúttal sem marad el. A Korunk ajánló soraiból idézünk: „A kortárs magyar irodalom legkedveltebb, legvitatottabb és kétségkívül egyik legnagyobb írójának ez az 1936-ban írott regénye a két világháború közti magyar értelmiségi utópiák és kiküszöbölhetetlen ellentmondások között folyó eredménytelen, tragédiákba torkolló küzdelmét mutatja be.”⁹⁴ Az Utunk recenzense, Márki Zoltán is elismeréssel adózik

⁹⁰ V.D.: Németh László: Iszony. Igaz Szó, 1967. 12. szám 935. old.

⁹¹ Rácz Győző: Kórléktan vagy világirodalom. 1967. 50. szám 4. old. Újraközölve: Rácz Győző: Értelem és szépség c. kötetben. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1972. 342-346. old.

⁹² Jordáky Lajos: Németh László. Megjelent a Németh László: Bűn c. regénye bevezető tanulmánya-ként. Ifjúsági Könyvkiadó, Bukarest, 1967. 5-28. old. Újraközölve – átdolgozva – Jordáky Lajos Irodalom és világnézet c. kötetben. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1973. 159-189. old.

⁹³ Németh László élete levelekben III. 1967-1975. Osiris Kiadó, Budapest, 2000. 311. old.

⁹⁴ xxx Németh László: Bűn. Korunk, 1968. 3. szám 451-452. old.

előtte: „Ez a regény a két világháború közti magyar társadalom hiteles tanúja, a legtárgyibb történetiséggel elbeszélte élet és a legemberibb hangsúllyal elmondott vallomás”.⁹⁵

Veress Dániel tíz évvel korábbi álmát, szándékát valósítja meg: a Korunk 1968. januári számában közzé teszi az író és életművét hitelesen bemutató tanulmányát.⁹⁶ A rendkívül gondolatgazdag, tárgyismerete és érzelmi azonosulása révén magával ragadó munka az alkotó személyiségvonalai és a művekből sugárzó gondolatok alapján, ideológiai előítéletektől és beidegződésektől mentesen állítja elének Németh Lászlót. A *Műhely, modell, mű* című tanulmány záró soraiból idézünk: „Művei az egyéni igazságszeretet tragédiái. Két ezredévet átfogó drámaiban, félévszázadot átfogó regényeiben, az egész emberi műveltséget s tudományt végigpásztázó tanulmányaiban, idézett és teremtett hőseiben, mindig és mindenütt, a teljesebb élet igényével, a szöveg alatt ezt a szót ismétli, mely nemcsak erkölcsükké, hanem életükké is vált. (...) Tévedett? Igen sokat és sokszor. Bukott? Nagyokat, szinte kiheverhetetleneket. De felemelkedett, mert az ügyet, a közösséget, mindig többre tartotta a maga egyszemélyes sorsánál.” A remek tanulmányt újabbak követik. A hazai színházak Németh László-bemutatói kapcsán jelent meg 1969-ben, az Utunkban a *Németh László színpada*, ugyanaz évben született meg a *Németh László, az esszéíró* című nagyszabású tanulmánya, amelyet a müncheni Új Látóhatár közölt, a hetven éves íróat köszöntő emlékező számában olvashatjuk teljes terjedelmében, 1971 áprilisában. E tanulmányokat nem csupán a romániai recepciótörténet, hanem a Németh László-filológia egésze vonatkozásában is meghatározó írásokként tarthatjuk számon. Ezek ismeretében írhatta Németh László a Levél Veress Dánielhez című, az életművéről és irodalomszemléletéről valló nevezetes esszéjében, 1969 júniusában: „Te ismersz a legjobban. Nem azzal az ismerettel, amelyet a készülés szed össze egyetlen alkalomra, hanem ami egy életen át rakódik belénk egy olyan emberről, aki mint személyes ügyünk, mondhatnám: mindennapi táplálékunk foglalkoztat.”⁹⁷ Az irodalomtörténet nagy vesztesége, hogy ezen erények birtokában nem vállalkozott az író és életművét bemutató, elemző monográfia megírására.

A Németh László kiadványok sora, az *Iszony* román nyelvű megjelentetését követően pár évre újra elakadt, de a feléje fordulás, az életművet értékelő, a megismerését és befogadását szolgáló írások immár folyamatosan jelen vannak az erdélyi folyóiratokban. Fontos momentum továbbá a hatvanas, hetvenes évek fordulóján tartott három színházi bemutató igen kedvező fogadtatása, amely mind a nézők számára, mind pedig az azokat övező sajtóvisszhangban tetten érhető.

A Németh László-regények romániai kiadásának sorát a *Gyász* (1976) és az *Égető Eszter* (1984) gazdagítja. Bár e regények megjelenését nem követte az előbbiekhöz hasonló kritikai érdeklődés, mégsem maradtak visszhangtalanul. Az író nyomán Szávai Géza is elgondolkozik azon, hogy hősnő-e vagy szörny Kurátor Zsófi? „E kérdések feltevésénél és megválaszolásánál tűnik ki, hogy Zsófi személyes sorsa és kötelességtudatában jelentkező erkölcsi mennyire jellemző, s hogy a regény lényegében egy közösségi erkölcs önkéntelen kritikája, s mint ilyen: lényegbevágóan társadalmi. E regény legnagyobb érdeme (mert, hogy lélektanilag meglepő, és meglepően tökéletes, egy remekmű esetében természetes) e viszonylatok finom szövetének bemutatása. Mert Kurátor Zsófi képmutató gyásza, s ezzel tragédiája (...) nemcsak

⁹⁵ Márki Zoltán: Németh László: Bűn. Utunk, 1968. április 12. 15. szám 2. old.

⁹⁶ Veress Dániel: Műhely, modell, mű. Németh László regényeinek romániai megjelenése alkalmából. Korunk, 1968. 1. szám 76-87. old.

⁹⁷ Veress Dániel: „Benned rogom erdélyi adómat”... 165-166. old. Lásd még: Németh László élete levelekben III. 1967-1975. Osiris Kiadó, Budapest, 2000. 555. old.

saját büszkeségéből, lelki alkatából fakad. (...) Németh László egy asszonysorsban egy egész parasztvilágról készít erkölcsi láttelelet.”⁹⁸

Az *Égető Eszter* kiadásához Lőrinczi László írt utószót.⁹⁹ A személyes vonatkozásokat is felidéző tanulmány Gaál Gábor ítélete nyomán haladva állapítja meg: „Ma már kétségtelen, hogy a felszabadulás – a nagy történelmi forduló – táján az ellenfelei, de hívei is eltúlozták Németh László eszméinek jelentőségét, ezek bizony megkoptak az időben, már-már inkább csak egy lelki világ illusztrációi, mint ún. tantételek, amiknek Németh László szánta őket, és nemcsak az ifjúság számára. Németh László igazi emberi és közösségi filozófiája nem bölcselmeiből, hanem szépirói műveiből állott össze. (...) Az csak természetes, hogy nagyon sok bennük az önéletrajzi és családi vonatkozás, s még inkább, hogy a szerző önmagáról ír, önmagát boncolja kérlelhetetlen írói késsel. De Németh László regényei nélkül nem lehet eléggé megismerni a huszadik század magyar társadalmának tekintélyes részét.” A regényről írott jegyzetében Horváth Andor találóan állapítja meg: „Az életét keretező évszámokon túlmutatva Németh László hősnője »az örök nőiség« egyik egyetemes, időtlen változatát példázza a maga sorsával, az összetartó, biztosságot adó ösztönző erőt, amelynek oltalmában élet sarjad, otthon épül, összhang terem.”¹⁰⁰ A Korunk recenzense, G. Balogh Attila, a regény megírása indítékát valamiféle önigazolási kényszerben véli „felfedezni”: „Az írónak be kellett bizonyítania, hogy az egyetemes és a sajátos motívumot egyaránt megőrző, ám azt továbbfejlesztő, szélesebb társadalmi–történelmi mederben hömpölygő regény megírására is képes. Ez nemcsak művészi feladat volt!” *Égető Eszter* jellemzése során is tesz egy oldalvágást az író felé: „...ez alkalommal egy termékenyebb, lelkileg gazdagabb, minduntalan az összhang megteremtésére és megőrzésére törekvő női lélekkel szemben maradnak alul a hímelvű társadalom senkire tekintettel nem levő, akarnok »örültjei«, Németh László rosszabbik énjét is beleértve. Méhes Zoltán az író »örült« felének is megtestesítője, nem csupán gyötrő félelmei miatt lesz öngyilkos, mint sokan vélték, az író önkritikájának is része van benne.”¹⁰¹

Németh László regényeinek romániai kiadásai sorát, mindmáig, az *Irgalom* kétkötetes román nyelvű megjelentetése zárja, Hegedüs László fordításában.¹⁰² Az Erdélyi féniksben megjelent írás méltán emeli ki: „Az *Irgalom* román nyelvű kiadása olyan hídverés, amely a nemzetek közötti kulturális közeledést, a kölcsönös, jobb megismerést szolgálja. Olyan tett ez, amelyet Németh László mindenkor szorgalmazott.”¹⁰³

Epilógus

Bár nem tartozik a prózai művek szorosan vett recepciótörténetéhez, föltétlen említést érdemelnek – az író romániai fogadtatása és értékelése tekintetében megkerülhetetlenek – Gáll Ernő, Fábián Ernő, Marosi Péter, Kántor Lajos, Cseke Péter, Kereskényi Sándor Németh Lászlóról szóló tanulmányai, amelyek az életmű elmélyült megismerését segítették elő.

⁹⁸ Szávai Géza: Erkölcsi láttelelet. Előre, 1976. okt. 6. 2. old.

⁹⁹ Lőrinczi László: A mester sóhajtott. Németh László: *Égető Eszter* c. regénye – Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1984 – kiadása utószava 699-709. old.

¹⁰⁰ Horváth Andor: Németh László: *Égető Eszter*. Utunk, 1985. aug. 2. 8. old.

¹⁰¹ G. Balogh Attila: Németh László: *Égető Eszter*. 1985. 5. szám 421-422. old.

¹⁰² Németh László: *Îndurare*. Volumul I, București, 1986, Editura Univers; Németh László: *Îndurare*. Volumul II, București, 1987, Editura Univers

¹⁰³ Máriás József: Az *Irgalomról* román nyelvű kiadása alkalmából. Erdélyi féniks, 1990. augusztus 1. és 6. old.

A hetvenes évektől Németh László irodalmi tevékenységének ismertetése, tanítása a romániai magyar középiskolákban a tananyag részét képezi. 1974-ben a Láng Gusztáv által a líceumok III. évfolyama számára írott tankönyvében, 1984-ben a Dávid Gyula és Szász János nevével jelzett, a X. osztály tanulói számára írt tankönyvben, 1985-ben a XII. osztálynak kiadott, munkaközösség által írott tankönyvben is tekintélyes helyet kapott pályájának és munkáinak, mindenekelőtt regényeinek és drámáinak bemutatása, tanítása. A most érvényben levő tanterv azonban nem számol a Németh László–életmű tanításával, drámái, regényei ismertetésére egyetlen tanórát sem ír elő. Németh László életútja és –műve számára csak egy keskeny palló maradt: a tanár rendelkezésére hagyott néhány órában szólhatnak róla azok, akik saját belátásuk szerint azt érdemesnek vagy szükségesnek ítélik, de ez már teljesen a véletlen műve, s mint ilyen, követhetetlen.

A Németh László recepciótörténet fontos fejezeteként kell számon tartanunk az író 70. születésnapja, halála, valamint a későbbi évfordulók alkalmából megjelent írásokat, megemlékezéseket, amelyekben, nyilvánvalóan, a prózai alkotásairól is szó esik. Irodalomtörténészek, írók, újságírók méltatták az alkotót és életművét, egyöntetű elismeréssel. Veress Dániel, Zirkuli Péter, Szócs István – Németh László 70. születésnapján; Rácz Győző, Veress Dániel, Sütő András, Lőrinczi László – halálakor; Veress Dániel, Fábíán Ernő – születése 80. évfordulóján... A Korunk, 2001 májusában, Németh László születése centenáriuma, különszámot adott ki s emlékünneppel tisztelgett az író emléke előtt.

Szóljunk egy bekezdés erejéig szülővárosa, Nagybánya tisztelgéséről is az író nagysága és emléke előtt. A Bányavidéki Fáklya is köszönti a 70 éves író, illetve megemlékezik haláláról, recenziókban szól megjelent köteteiről. Az 1989 decembere után megjelenő Bányavidéki Új Szó és melléklete, az Erdélyi féniks úgyszintén rendszeresen közöl méltató írásokat, illetve tanulmányokat róla. Szülővárosában, amint arra lehetőség nyílik, nyilvános rendezvényekkel, megemlékezésekkel adózik emléke előtt: 1991-ben, Németh László születésének 90. évfordulóján emléktáblát állítanak az óvárosi református templomban, ahol megkeresztelték. 1995-ben, halála 20. évfordulóján ugyanitt emlékünnepezt tartottak, amelynek anyagát a Misztótfalusi Kis Miklós Közművelődési Egyesület, *In memoriam Németh László* címmel, kötetben is megjelentette; 2001-ben Nagybánya is felsorakozott a születési centenárium előtt tisztelgők sorába, az Erdélyi féniks különszámban jelentette meg az ott elhangzott előadások szövegét. Az 1998-ban, a negyven év után újra önállóvá vált magyar tannyelvű gimnázium Németh László nevét vette fel.

Az író halálakor Sütő András az életműből fakadó örök üzenetre intett: „A halál egyik kezével Németh László szemét fogta le, másikkal talán – abszurd cselekedetének enyhítéseképpen – az utókornak itt–maradottakét nyitja föl újból, hogy teljes nagyságában és fényében lássuk Őt, a szellem és erkölcs csodálatos egységét a század szakadéka fölött.”¹⁰⁴

Az idők változnak, sokat változtak halála óta! Nagyság és fény, szellem és erkölcs – mennyire mást jelentettek e szavak negyedszázaddal ezelőtt?! Vagy mi, az utókornak itt–maradottak változtunk?

Amikor Németh László műveinek recepciójáról, új értelmezéséről kívánunk beszélni, erre is gondolnunk kell! A Mű ugyanaz, sőt, egy kritikai kiadás esetén az eddiginél is pontosabb, hívebb szövegben állna előttünk. Üzenete úgyszintén nem változott, esetleg az olvasat más, mi – potenciális befogadók – vagyunk, lettünk, leszünk másak. Az író maga hívta fel a figyelmünket: „Egy műalkotás nemcsak abból áll, ami benne van, abból is, amit gondolni tudnak

¹⁰⁴ Sütő András: A szellem Odüsszeusza. Németh László halálára. Igaz Szó, 1975. 4. szám 379. old. Újraközölve: Sütő András: Évek – hazajáró lelkek c. kötetben. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1980 – 169-171. old.

róla.”¹⁰⁵ A befogadás, a Mű utóélete szempontjából adott egy tágabb – fölöttébb elgondolkodtató – dimenzió is, amelyre Németh László hivatkozott a Tanuban megjelent nagy ívű Proust-tanulmány záró soraiban: „Tulajdonképp rettegnünk kell az időt, melyben egymás hegyén–hátán alszanak az ellentmondó ítéletek és gyűlölnünk az utókort, mely csodálatunk tárgyát többé nem a mi csodálatunkkal nézi. Nincs örökké élő mű; a művek meghalnak és feltámadnak; hogy fel tudnak támadni, ez a halhatatlanságuk.”¹⁰⁶

2004

¹⁰⁵ Németh László: Megmentett gondolatok. Budapest, 1975. 191. old.

¹⁰⁶ Németh László: Proust jövője. Tanú III. sz. 1933. január 163. old Újraközölve: Németh László: Európai utas. Tanulmányok. Budapest, 1993. 347. old.

Németh László reformeszméi időszerűsége

„Egy kis nép joga az élethez: hogy különb”

*„Nem tehetünk úgy, mint Jónás próféta (...)
el kell mennünk Ninivébe, el kell vegyülnünk
a magyar életben, s ha nem is ízlik, bele kell
nőnünk minden szervébe, ott kell lüktetnünk minden
életmegnyilvánulásában, mert ezt kívánja az idő.”*

1928-ban az *Új reformkor* felé című tanulmányban fogalmazódik meg ez az igény, amely az íróktól, alkotóktól nem csupán ígehirdetést, hanem cselekvést, a nemzet sorsának alakításában való aktív részvételt sürget. Klebelsberg Kunó közoktatásügyi miniszterrel egybehangzóan mondja: „a reformkor el sem képzelhető a megelőző irodalmi mozgalmak nélkül. Ha nem lettek volna magyarok, akikben már 1800 körül ott nyugtalankodott a magyarság Periklész-korának a szellemi tartalma, nem támadhattak volna magyarok, akik 1825 után ezt a tartalmat politikai célokká részletezzék. A dolgok rendje, hogy Bánk bán és Ludas Matyi előtte járjanak Széchenyinek és Kossuthnak.” E gondolat szellemében cselekszik Németh László is. Ehhez hozzá kell társítanunk az előbbivel szinte egy időben született másik megállapítást: „minden író célkitűzéseivel jelöli ki helyét”. Ennek ismeretében kijelenthetjük: Németh László már pályája első szakaszában elkötelezte magát a nemzet jövője alakításával, a társadalom reformjával. E tanulmány reformeszméinek kibontakozását követi nyomon, mindaddig, amikor, 1935 tavaszán, rá kell jönnie, hogy a hatalom nem vállalja a gazdasági és társadalmi reformokat, vissza kell térnie a belső körre, az alkotáshoz, az irodalomhoz.

A Németh László által megfogalmazott új reformtörekvések hullámköre, hatósugara túlmutat a határokon: „Az ötfelé hasadt országtest fölé győztesen csap ki az új eszmény: a magyar faji génus, a határokat nem ismerő vitális erő, mely addig tolja ki az ország határait, ameddig magyar láb lépni tud.” A vitális erő nem más mint a reform, amelynek két irányban kell hatnia: a határokon belül „meg kell teremteni a nép polgárosodó s a középosztály néppel érző elemeiből a magyar tiers étatot”; a revízióra épülő külpolitika korában sajátos utat jelöl meg: „A magyarságot az ököljog halálra ítélte, s csak a lelkiismeretére ébredt Európa mentheti meg. Ezt a lelkiismeretet kell magunkban is föltámasztanunk. Az integer Magyarországnál van egy sokkal szentebb jelszó: az integer magyarság.”

A reformok kibontakoztatásában – felfogása szerint – rendkívüli szerepe van az írói társadalomnak. „Ki segíthet a magyar népen, ha nem a magyar író? Ki virraszt fölötte, ha nem ő? (...) Mi nemcsak vers vagyunk, s nemcsak novella, esszé és regény, de a dolgok új látása, szavainkat a tanító tanításra, a bíró ítéletre, a pap vigasztalásra válthatja. Állásfoglalás vagyunk életünk s a nemzeti élet minden vitás pillanatában.”

Reformeszméi kialakulásában, megfogalmazásában komoly szerepe van a korabeli európai eszméáramlatok megismerésének, a XX. század vezérfeladatainak feltérképezésének, a tájékozódásnak, beleértve mind a nyugati polgári mozgalmak, mind a szocializmus vizsgálatát. Ezek ismeretében fogalmazza meg a maga gondolatait, a társadalom átalakítását célzó eszméit. Ehhez kívánt tábort szervezni, ehhez kellett „a szellem emberei”, ehhez kellett az „új nemesség”, amely felvállalja az úttörő, az útmutató, az irányító szerepet.

Németh László törekvései kiteljesedésének tere és kerete volt az 1932-ben megjelent Tanu, a két háború közötti magyar irodalom egyik legnagyobb írói vállalkozása.

A folyóirat III. számában jelenik meg Németh László sokat emlegetett, életművét is meghatározó gondolatot hordozó tanulmánya, *A minőség forradalma*. Vizsgálódásának középpontjában a társadalom átalakulása, az elosztás reformjának szükségessége áll. Kimondja, hogy „az elosztás forradalma ideig-óráig talán megnyugtatja az emberiség igazságérzetét, de ha nem lép tovább, még boldogtalanabbá teszi az egyént. Várom az új embert, aki megszővegezza a minőség forradalmi kiáltványát.” Olyan társadalomról álmodik, amelyben az ember képességei teljességének kibontására törekedhet, vállalkozhat, teret ad a minőségnek.

A programadó tanulmányok sorát az *Új politika* nyitja meg, amely előbb a Kecskeméti Hírlap húsvéti vezércikként, majd a Tanu VI. számában jelent meg, 1933 októberében. Bevezető soraiban keserűen állapítja meg: „Európának nincs olyan politikai iránya, mely mellé a kor értékeiért és lehetőségeiért szorongó ember odaállhatna.” A továbbiakban utal arra a két irányzatra, amely a harmincas évek Európájában uralomra tör, találóan jellemzi azokat. A szocializmusról írja: „Az emberiség nagy forrásából táplálkozik. A társadalmi jelenségek rendszeres, tudományos magyarázatát adja. De épp ez a tudományos magyarázat, a szocialista dogma, vágta el kapcsolatait a kor friss eszméivel. (...) az emberiségből ered, s szembekerül az emberivel; az idő neki kedvez és mégis teret vesz, a visszafejlődés jeleit mutatja.” A másik póluson a fasizmus áll. „...magára maradt múlttalan és társtalan irány. Lehet, hogy a század vadalanya lesz, egyelőre a barbárságnak is betörő kapuja.” Adott tehát a kihívás. „A politikának rá kell találnia a kor jó hajlamaira. Új politikára van szükség, mely épp oly magasrendű irányítója lehet a kornak, mint a XIX. századé volt a demokrácia.” Németh László hat pontban foglalja össze a maga politikai gondolatait. Tervgazdaságot sürget, amely „lezárja, keretek közé szorítja a kapitalista fejlődést (...), ahol a magántulajdon helyébe a munkabizomány lép (...), megfékezi a bürokráciát (...), a minőségipar és minőségtermelés számára szabadítja fel az emberi erők javát, megadja a munkának azt a nemesebb jelleget, amely már-már ars; munka, de művészet is.” Mindezt távolról se alárendelő társadalomként képzelel el: „az új politika a mellérendelésnek legyen a művészete”, melynek keretében „a terv egészséges kiegészítője a kis csoportok, tájházak, községek, céhek viszonylagos önállósága”.

A változás, változtatás igénye ott élt a társadalomban. Illyés Gyula *Pusztulás* című munkája, a Nyugat szeptemberi számában megjelent szociográfiai, önéletrajzi és szépirodalmi elemekből megrajzolt társadalmi kórképe, az egykézés kiváltotta nemzethalál-vízió különösen a fiatalság soraiban talált visszhangra, ébresztett fokozott érdeklődést a társadalmi, nemzeti kérdések iránt. Ezt tapasztalta, érezte Németh László az 1933 októberében Debrecenben tett utazása során, ahol „a város megpezdült ifjúsága gyűlésről-gyűlésre hurcolja”. A „szellemi erők organizátorá”-t magával ragadja az ifjúság tenni akarása. Gulyás Pál tanonciskolájában „én papírt és tintát kértem, s piciny irodájába bezárkózva kérdés-felelet formájában szövegeztem meg a debreceni forrongóknak az első irányítást”. Ott született meg a *Debreceni Káté*, ez a hatalmas lendületű, pátosszal teli program, amely a magyarságtól helytállást, nemzeti kiegyensúlyozást igényel, nemzetközi összeilleszkedést; a lappangó jobbák aktivizálódását várja. „Mi történik, ha feladatunknak nem felelünk meg?” – kérdi. Válaszként Ady Endrét idézi: „Korszakok tűzdühe nem edzett / S fölolvast a világ kohója / S elveszünk, mert elvesztettük magunkat.”

A reformgondolat, a társadalom megváltoztatásának, a cselekvésnek az igénye fogalmazódik meg, 1934-ben, a *Nemzeti radikalizmus, Helyzetkép, A magyar élet antinómiái, A magyar rádió feladatai* című tanulmányaiban, amelyekben az *Új politika* című programadó írásában felvázolt útvonalon haladva fejt ki gazdasági, politikai, társadalmi, népművelési nézeteit. Utaljunk közülük az ország legégetőbb gondját jelentő földkérdésre, a paraszti társadalom gondjaira, jelesen a nagybirtokrendszerre – „két és félmillió munkanélkülivel szemben ott áll 1600 nagybirtokos” –, utaljunk az azt felváltani kívánó telepítési mozgalomra, amelyről oly sokat vitáztak akkoriban. Németh László kételkedik: „Megváltja-e ez a telepítés az országot?”

Lényegesen jobb helyzetbe kerül a föld népe? (...) A települőknek nemcsak a megszállt nagybirtokra kellene kivándorolniuk, hanem a minőség-földművelésbe is.” Más megfogalmazásban: „A mi belső gyarmatosításunk csak akkor lehet igazán hasznos, ha ez a tétova, készülődő »új magyar« réteg, igen, az új nemesség, jut benne földhöz és országirányító szervezethez.” Evégett szorgalmazta a nép Eötvös-kollégiuma, továbbá a telepek létrehozását, a rádió népművelési tevékenységének elmélyítését, vetette fel a hadsereg keretei közt kibontakoztatható szakképzési, nevelési lehetőséget.

A reform születése, kibontakozása távolról sem Németh László elképzelései szerint halad. A Magyarország felfedezése könyvsorozattól, a falukutató mozgalomtól is azt remélte, amit tanulmányaival, programcikkeivel elérni szándékozott: „...az elszürkült Magyarország új kiszínesítését vártam, »helyrajzot«, mely a helyi felelősségérzetet bátorítva, inti s a politikusok számára sem annyira izgató érveket, mint használható ismeretkincset ad, ha a reformra sor kerül, s nekik cselekedniük kell.” Miként lehetett ezt megvalósítani? Erre a maga szerepének megjelölésében találunk választ: „Hivatásom, úgy láttam, az lesz, hogy gondolataimmal a magyar élet közlekedő edényében bizonyos nyomást tartsak fenn, anélkül, hogy – amint óhajtottam – benne elkeveredhessem.” Elemzéseivel, korpáival maga is fogódzót adott, a szellemi életben pezsgést váltott ki, a baloldali mozgalommal kemény csatát vívott – reményei mégsem váltak be, az ország közérzete mélyponton volt.

A Magyarország című lap 1934. évi karácsonyi számában, *Lesz-e reform?* címmel, drámai hangú cikket közöl. Bevezető soraiban utal a *Debreceni Káté*-ban felvetett Ady-vízióra, arra, hogy az elmúlt év alatt mi sem változott: „Az író baljós közérzetéből kiröppent aggodalomra a valóság fölénk rohanó viharfelhőkkel felelt (...) az író rémlátása százezrek szemébe ült ki, s az író szorongása egy ország közérzete lett.” Ennek ellenére, vagy talán épp ezért kedvezőnek, égetően szükségesnek találja: „a reformnak most kell elkezdődnie, ezekben a napokban, halálosan komolyan, erélyesen, a »lassú fejlődés« nyögdecselei nélkül. Ha ez nem történik meg, sohasem történik meg, s az a magyarság, amelyhez nekünk közünk volt, elveszett”.

De ekkor még eleven erő benne a maga szabta erkölcsi parancs: „Az élet indítéka és értéke a hűség; hűség magunkhoz és a helyzethez, amelybe erőnket belevetjük.” Ez íratja meg vele a Tanu 1935 április számában megjelent nagy ívű tanulmányt – *A reform* –, amely Németh László reform-elképzelései, –gondolatai összefoglalója. Újabb helyzetkép az ország állapotáról, a jobb- és baloldali mozgalmakról, törekvésekről, a másoktól másolt intézkedésekről – „közgazdasági reformok a lelkek reformja nélkül” – a művelődés reformjáról, a szaporodáshoz szükséges életbizalomról, a gazdaság reformjáról, a tájhazákról és alkotmányról, a kisebbségbe vetett magyarság sorsáról. Záró soraiban szól arról, hogy mi vezette a tanulmány megírására: „...sosem vállalkoztam volna követeléseinknek erre az összefoglalására, ha látom, hogy másokban a reformnak gazdagabb, teljesebb képe él. Sajnos, ezt nem láttam. (...) A magyar szellemiség nagy írók sötét szenvedéseivel és világos sorslátásával vette meg a jogot rá, hogy világi uraink előtt mint egyenrangú és meghallgatást érdemlő emelje fel szavát. Ennek a szellemiségnek a nevében mutattam én itt fel a mi reformunkat a hatalom reformjával szemben.”

Németh László szemléletében – a fentiekből kitűnt – a reform részeként vetődik fel a kisebbségbe jutott magyarság sorsával való törődés. Ebben is külön úton járt. Az előtanulmányok sorában kell említést tennünk a Tanu számaiban közölt Középeurópa rovatban megjelent írásokról: *Új nyelvtanokra*, *Tejtestvérek*, *Összehasonlító népköltészet*, *Egy folyóirat terve*. Később *A magyar élet antinómiái*, *A magyar rádió feladatai*, *Érdemes-e?*, *A reform* című írásaiban is tág teret szentel e kérdésnek. Sorsukat, sorsunkat mindig is az anyaországban élőkével összefüggően tárgyalta. A „meghalni vagy kovásznépnek lenni” oly válaszút, amely a megcsonkított hazában s az elcsatolt országokban élő magyarság számára egyaránt

létkérdéssé vált. Miként válthatjuk valóra a kovásznép szerepét? Németh László szerint: „A kevesebb joga az élethez az, hogy különb. A kisebbség jogosítványa, ha elit tud lenni.” Érezte, látta azonban – ebben megelőzte korát –, hogy ehhez kevés a belső akarat, kevés a többségi országokban itt-ott megnyilvánuló jó szándék. „A magyar sorskérdések olyan megoldhatatlanul nehezek, hogy az a mozgalom, amely megoldja őket, okvetlenül európai mozgalom is...”

Németh Lászlónak keserűen kellett megtapasztalnia, hogy a társadalom vezető rétege, az ország politikusai csak szóban voltak a változás hívei. Mit tehet ekkor a mozgalomba teljes odaadással bekapcsolódó író, minthogy kimondja: „vissza a belső körre (...) Vissza kell szívnom magam a közéletből; el kell válnom attól, amit megmozgattam, meg kell tisztulnom minden keveredéstől, a »szigetre« kell mennem, hogy érdemeset mondhassak az embereknek.” A Tanu 1935. évi II. számában közölt írásában mintegy önmagától kérdi: „Mi történt itt? Néhány szorongó magyar megérezte a készülő nemzethalált, és segélyért kiáltott. A segélykiáltás végigcsapott az országon, az emberek orvosság után kapkodtak, a reformhangulat általános lett.” A politika látszólag a reformot követelők mellé állt, „ereje volt rá fordítani a magyarság sorsán, de nem volt szíve”. Mégis bizakodó. „A nekirohanás az érckapunak nem volt egész fölösleges, az érc puha, s most már néhány lyuk is van rajta. De a nagy ellenség nem a kapun belül van, hanem magunkban. Ha győzni akarunk, először itt kell győznünk.” A hatalommal kapcsolatba kerülő író helyzete mindenkor igen ellentmondásos. Ez történt a Gömbös-kormányban reménykedők esetében is. „Kedvenc szavait, melyeket ő évek során párolgott fel, a hatalom egéről mint nyári záport kapta vissza.” Érezte, hogy az egybefonódás kockázata pedig óriási: „Az író, aki ma odaadja helyeslését a kormánynak, hiába szívja holnap csalódottan vissza, már részt vett a bizalomnak abban a tökefelhalmozódásában, melyet a hatalom esetleg máshová fektet be, mint ígért.” A Magyarország 1935. május 4-i számában megjelent *Író és hatalom* című cikkel szinte egy időben, júniusi keltezésű levelében írja Keresztury Dezsőnek: „Készült, érett valami jó, a csirkefogók, élükön miniszterelnökünkkel, megszimatozták, a maguk javára fölhasználták, s most cinikusan vigyorognak azokra, akik a reformot komolyan vették. Kevés az érdemes ember; a szemétnak minden-hogyan felül kell kerülnie.”

Érthető tehát Németh László csalódása, visszahúzódása a szigetre. De valóban visszahúzó-dott? – kérdezhetjük. A közszerepléstől, a politikai vitáktól: igen. Eszméi, gondolatai, a lélek, a tudat szintjén lejátszódó reform igénye és szolgálata teréről azonban sosem. A magyarság sorskérdései az addigiaknál is hatásosabban merülnek fel a *Magyarság és Európa*, a *Kisebbségben* című tanulmányban, a *Magyarok Romániában* című útirajzban, a *Szárszói beszéd*ben; a szociális lelkiismeret ott munkál a *Bűn* című regény, a *Villámfénynél* című dráma minden sorában és sok más írásban, melyek mind-mind a nemzet üdvösségügyét boncolják, szolgálják, jobbulásunkért küzdenek.

Harminc évvel a reformeszmék megszületése után keserűen jegyezte meg: „Az ember, az író jutalma eszméi győzelme lehet. S én azt nem értem meg.” Az általa elképzelt reform valóban nem valósult meg. Életművének, társadalomformáló eszméinek kitűnő erdélyi ismerője, Fábián Ernő jegyzi meg ezzel kapcsolatban: „A történelemben nem mindig a legvalószínűbb valósul meg, hanem a valószínű lehetőségek egyike, s ez nem mindig a legkívánatosabb és legértékesebb.” Németh László munkája, küzdelme hiábavaló lett volna? – merül fel bennünk a kérdés. Távolról sem. „A létező alternatívák – folytatja a felvetett gondolatot Fábián Ernő – egyben az ésszerű és kívánatos modellek kidolgozásának feltételeit is létrehozzák. Ezek a modellek a világot olyannak láttatják, amilyennek lennie kellene, és meghaladják a mindenkori valóság létező diszkordanciáit.”

Németh László modellt, alternatívát állított kora elé. A körülötte támadt vihar, életművének ismerete és elismerése, máig ható, időtlen kisugárzása igazolja, hogy rendkívüli mértékben hozzájárult a magyar nemzettudat újraszövésehez. Ez akkor is érvényes, ha magunk is tudjuk – Füzi László megfogalmazása szerint – „Németh gondolkodásának valódi tartománya a valóság fölötti szféra, amelyben a jelenségek vágyott képe is megmutatkozik”.

Utópiák? – összegezhetjük reformeszméit magunk is a vele kapcsolatban sokszor elhangzott minősítés szerint? Sok tekintetben valóban az. De mit is nevez Németh László utópiának? „Az utópia a történelem ellenereje, a lélek válasza a valóságra, s mint ilyen, maga is valóság és történelemcsináló erő.”

Ilyen erőt sugárzott Németh László, Nagybánya szülötte. Vállalta Jónás próféta küldetését, bátran bement Ninivébe, elvegyült a magyar életben, ott lüktetett minden megnyilvánulásában. Életműve, életpéldája kimeríthetetlen erőforrás lehet a mai küzdők számára is. Számos megállapítása, szándéka és célja a XXI. század számára is követendő szándék és cél marad. Amiként nekünk is be kell mennünk Ninivébe, nekünk is el kell vegyülnünk a magyar életben, mert ma is ezt kívánja az idő.

Nagybánya 2001

„...megtalálni, kimondani a legjobb megoldást”

Németh László a kisebbségi magyarság sorskérdéseiről

Ki segíthet a magyar népen, ha nem a magyar író? Ki virraszt fölötte, ha nem ő?

A trianoni döntés következményeként megcsonkult ország jövője, a kisebbségbe jutott három millió magyar sorsa immár több mint nyolc évtizede a nemzet egyik legvitatottabb kérdésköre. Németh László az összefüggéseket kutató, a geopolitikai helyzetünkben rejlő megoldásokat kereső gondolkodó szándékával közelít hozzá. Munkásságának e szeletét vizsgálva minduntalan Ady Endre neve tolul elő, azé a költőé, aki „nemcsak keseregte a magyarságot, hanem alkotta is”, s mint ilyen, követendő modellként állt Németh László előtt. Ady Endrének *A szétszóratus előtt* című költeménye intő mementóként figyelmeztette sorsunk beteljesületlen voltára, a mulasztásaink miatt ránk váró bibliai ítéletre: „S még a templomot sem építettük fel (...) S elveszünk, mert elvesztettük magunkat”. Ez a gondolatsor, ez a törekvés szólította őt a segítők, a virrasztók táborába, vállalva a nagyon sokszor kilátástalan harcot a jelképes templom felépítéséért, önmagunk megőrzéséért – mind a megcsonkított anyaország, mind a kisebbségbe sodrottak viszonylatában.

E vonatkozású eszméinek igen sokrétű, összegző nyoma van a Németh László–irodalomban. Kiss Gy. Csaba, Vekerdi László, Cs. Varga István, Lökös István, Grezsa Ferenc, az erdélyi Gáll Ernő, Fábíán Ernő, Veress Dániel, Cseke Péter tanulmányai biztos eligazítást nyújtanak mindazoknak, akik e témakörben – rendkívüli időszerűsége folytán – újólág elmélyülnek.

Németh László helyzetértékeléseiben abból indul ki, hogy „akiket a történelem egy név aklába terelt: egy nyáj az, mert az egész világ annak tekinti”, azaz a magyarságot – az anyaországit és a kisebbségben élőket is – egyetlen egységbe tartozónak tekinti. Az *Új reformkor elé* című tanulmányában az azt összetartó belső kohéziót is megfogalmazza: „Az ötfelé szakadt országtest fölé győztesen csap ki az új eszmény: (...) a határokat nem ismerő vitális erő, mely addig tolja ki az ország határait, ameddig magyar láb lépni tud. Magyarság a magyar állam helyett.” Szavaiban az illyési „haza a magasban” gondolatcsírájára ismerünk rá. Vizsgálódásaiban mindenkor benne rejlik a megoldás keresése, a kivezető út lehetősége is: „a magyarságot az ököljog halálra ítélte, s csak a lelkiismeretére ébredt Európa mentheti meg. Ezt a lelkiismeretet kell magunkban is feltámasztanunk. Az intéger Magyarországnál van egy sokkal szentebb jelszó: az intéger magyarság (...) Nacionalista vagyok, de tudom, hogy a magyar nacionalizmus legnagyobb képviselőiben sosem volt a más mellének szegzett kés, mindig csak a fejünkre sújtó bunkó ellen emelt kar”. Gandhi példájára maga is „vértelen, de vértelenségében is könyörtelen szabadságharcra” szeretné szólítani nemzedékét.

A maga köré álmodott szekértábor nem jött létre. Németh László számára nem marad más út, minthogy magányosan vállalja, folytassa a küzdelmet. Eszméi kifejtésének tere a maga szerkesztette, általa írt Tanú című folyóirat lett. Sokatmondóak a beköszöntő, programot hirdető sorok: „Folyóiratom ihletője e kor igazi műzsája: a szorongó tájékozatlanság. Hajótöröttek vagyunk, akik a csillagokat nézzük, s a partot keressük, abban a hitben, hogy van part, s a csillagok vezetnek. (...) E folyóirat nem dióhéj–műveltség tudatlanok számára; a szellemi élet klorofilja inkább, melyen az ismeret problémává s a probléma magatartássá válik.” Mi más lehetett azon író számára, kinek ars poetica-jában az író vállalkozás, aki írásaival a jövő szövetségesévé kötelezte el magát?! A lap célkitűzései sorában, ötödikként,

ezt olvashatjuk: „a magyarság »szerepét« keresi; létezése tényén túl értelmet a létezéshez”. Immár más, szélesebb, tágabb körben, az irodalmon túli világban tájékozódott: „érdeklődésem már kezdetben a szerb, román, cseh, szlovák, lengyel »tejtestvérek« felé fordult. Nem egyéni szeszélyből, hanem abból a felismerésből fakadóan, hogy „a nemzet nem föld, hanem történelmi rendeltetés, s a történelem nagy igényei összeparancsolnak kicsiny haragosokat. (...) az etnográfiai és nemzeti sérelmek fölött egy új vállalkozás körvonalait látom, mely testvérré teszi az ellenséges népeket, közös csillag felé tereli a farkasszemet néző tekintetet.” A vállalkozás neve: „az új Közép–Európa, egyénnek és államnak új egyensúlya”. Az ehhez vezető legsürgősebb lépéseként a kölcsönös, jobb megismerést jelöli meg. A cselekvés parancsa léthelyzetünkből fakad. Egyfelől „itt a hivatásunk, itt a revíziónk”; másfelől pedig „...itt élünk egy sorsközösségben, egymásról mit sem tudva. Igazán itt az ideje, hogy megismerjük tejtestvéreinket, akikkel egy sors száraz emlőjét szopjuk”. Tudatában volt annak, hogy az általa megálmodott „Közép–Európa nem olyasvalami, ami megvan, hanem olyasvalami, amit meg kell csinálni.”

A debreceni ifjúsággal való találkozás a felismerésből programot, tervet kovácsol. A megvalósítás útját konkretizálja a *Debreceni Káté*-ban: széthúzás helyett összefogást, tétlen sodródás helyett cselekvést. Ellenkező esetben mi várhat ránk? Ady Endre idézett versére emlékeztet: „Valamelyik nagy nép gyarmatbirtokába olvadunk be? Szomszédjaink darabolnak fel, hogy egységüket védjék? Vagy egy internacionalista néptestvériségnek leszünk osztjájai?” A megismerés, közeledés útjai közt említi az összehasonlító népköltészettan kínálta lehetőséget, hisz a népi kultúra kölcsönhatásait példázó német, román, szerb népdalgyűjtések mit sem tudnak „az árkokról, melyeknek két partján határőrök cirkálnak”.

Ennél is tovább lép, átfogóbb fórumot szeretne teremteni: „Folyóiratot kellene indítani, amely nemcsak Kis–Magyarországé s nem az egyik kisebbségé, hanem mind a négy magyar világé egyszerre. Azon túl, hogy a négy magyar világé, a szomszéd népeké is, amelyek közt szétszóródtunk. (...) A magyar kisebbségek mindenütt feladták a kezdeti merevséget; egyre jobban érdekli őket a kultúrtáj, amelynek akaratlan foglyai lettek.” A folyóirat fejléce fölé jelikeként írható a kiadása lényegét hordozó gondolat: „A megismerés: megértés, a megértés: szeretet.” A lapindítás nem csupán egy kis régiót érintő törekvés foglalatja, jóval több annál, összeurópai kontextusban nyer értelmet. A *Világnézet* címmel írott levelek egyikében Németh László részleteiben is kifejti azt. „Én azért akartam a Közép–Európát megindítani, hogy e föld hagyományait és érdekeit a világ nagy átalakulásában védeni próbáljuk. Úgy éreztük, hogy a bolsevizmus és a fasiszmus Európa számára nem lehet az utolsó szó, s hogy ha mi kitartunk e föld múltja és igényei mellett, a tarkaság »betegsége« és a tarkaság kultúrája mellett, a Nyugat érő forradalma minket igazol, s hű közép–európaiak Európához is hívek leszünk önmaga felülmúlásában.”

Németh László érezte, látta, hogy a mind magasabb hullámokat verő, félelmetes jövőt sejtető európai politikai sakkjátszmákban a nemzet, a nemzeti kisebbségek ügye fontosabb, jóval több annál, minthogy a szándék, a cselekvés egy lapalapítás kudarcra miatt megtorpanjon. A *Debreceni Káté*-ban meghirdetett mozgalom programja a *Nemzeti radikalizmus* című írásában fogalmazódik meg újra – hármas kontextusban. „A mozgalom tehát »nemzeti«, de azon túl, hogy nemzeti, nemzetközi is. Nemcsak Csonka–Magyarországhoz, hanem az egész »kis népek zónájá«-hoz szól; a szomszéd országok számára mozgalmi példát teremt, átalakulásukat téve egy közép–európai szövetség előfeltételévé. (...) a közép–európai, közelebbi nemzetköziségen kívül ez a mozgalom európai is”. Az annak vezetésére hivatott majdani Politikai Tudóstársaság szakosztályai közül a második feladataként a „Közép–Európa népei és a közép–európai együttműködés” kérdéskörét jelöli meg. Azokban az években vetődött fel a hungarológia, a nemzeti ön- és helyzetismeret kutatását felvállaló tudományág intézményesítésének a gondolata is. Ennek közügyggyé tételét szorgalmazza az *Egy hungarológiai társaság*

terve című írása. A hét alosztály a honi realitások kutatása mellett a Duna-népek, valamint az európai eszmék és magyarság témakörére vonatkoznak. A tervhalmozó újabb utópiája? Valóban annak bizonyult. Ám ez esetben is igaz a Korunk bírálatára adott válaszban olvasható megállapítás: „az utópia a történelem ellenereje, a lélek válasza a valóságra s mint ilyen, maga is valóság és történelem–csináló erő.” Ezt a történelemformáló erőt kívánja „a Tanú ellen használt álbölcsességek” kicsorbítását célzó, három kérdéskört vizsgáló, tíz–tíz kötetet felölelő könyvsorozatban felmérni, bemutatni: *Európa, Középeurópa, Magyarország* címmel.

Kora égető nemzeti kérdéseit vizsgálja a Szekfü Gyulával folytatott vita. Németh Lászlónak *A magyar élet antinómiái* című tanulmányában harmadik kérdéskörként ott szerepel az elszakított magyarság sorsa, a hozzá fűződő viszony. „A magyarságnak Trianon után nem volt nagyobb feladata, minthogy idegen kézbe került testvéreit, ott, ahol voltak, életben tartsa.” De a hivatalos Magyarország rossz irányban indult el. Az irredentizmus volt a lehető legrosszabb megoldás. Az hasonló ellenreakciót váltott ki – lásd az Antirevizionista Liga létrehozása Romániában –, a környező népek magyar-gyűlöletét szította. A Németh László által megfogalmazott alternatíva: „Európa nem restaurációs követelések, hanem a lelkek békéjét szolgáló tervek kapcsán” ismerje meg a magyar nevet. A monarchia amúgy is halálra volt ítélve. „...a nacionalizmus végső következménye, a népek önrendelkezésének elve dobta szét.” Ezzel a megállapítással cseng egybe az *Érdemes-e?* című levélben fölvetett gondolat: „...Erdélyt és a felvidéket nem a nagyhatalmak vitték el, hanem a kis népek nacionalizmusa (...) a szétdarabolás elkerülhetetlen volt, az igazán fájdalmas, hogy az eltépett darabokkal a mi karunk és lábunk is vele tépték. A revízió a környező mohó nacionalizmusokkal szemben lehet jogos követelés, de kérdés, hogy ez-e az a követelés, amellyel igazán fölébük kerekedhetünk.”

Németh László a helyes cselekvés útját kettős fronton jelölte ki. Egyfelől: „nekünk, magyaroknak, akik véreinket látjuk e hóbort markában, magával a hóborttal kell szembeszállnunk, azt a fajták fölött álló birodalmat hirdetve, amelyben különböző népek élhetik egymás melletti biztosított népi életüket”. Másfelől: a magyarságnak, ha kisebbségi sorsában fenn akar maradni, magát a kisebbségi sorsot kell átalakítania, szétszórt népből kovásznéppé kell válnia. Ugyane küldetéstudatra int a *Töredékek a reformról* című tanulmányában is: „A kevesebb joga az élethez, hogy különb. A kisebbség jogosítványa, hogy elit tud lenni.” S még valami: életbizalom – itthon és mindenütt, ahol magyarok élnek! „A magyar kisebbségi helyzetből csak akkor nem szöknek meg – kihalásba, árulásba, idegenségbe – a magyarok; ha ebből a helyzetből sorsot tudunk csinálni; a tengésből küldetést.”

Eszméi hirdetésének újabb fóruma a Magyar Rádió felajánlotta lehetőség. Németh László részletekbe menő tanulmányban fogalmazza meg nemzeti önismeretet építő programját, *A magyar rádió feladatai* címmel. Ismételten fölemlíti, hogy „Magyarországnak nincs Kisebbségi Intézete (...) a mi látókörünkől lassan a kisebbségi sorsba került magyarok is kicsúsznak”. Igen fontosnak tartja a tárgyilagos tájékozódást és tájékoztatást, a közös múltra és közös sorsra való hivatkozást, az ősi kulturális nedvkeringés további elősegítését. Tegye mindazt avégett, hogy „azokat a határokat, amelyek népünk egyharmadát lefűzik rólunk, meglazítsa”. Ez a kettős cselekvési program fogalmazódik meg a *Lesz-e reform?* soraiban is. Helyzetelemzése az előbbiekhöz hasonló cselekvési irányokat jelöl ki: „Mit kellett volna a magyarságnak tennie Trianon után? Megerősödni itt benn s tartania magát odakünn. Itt: megoldani, ami megoldandó, ott: fenntartani, ami fenntartható.” A határpóznákat „szavalatokkal, káromkodással, emlékalbumokkal ki nem lehet dönteni”. Ahhoz példaértékű belső állami életre van szükség. Ennek jegyében szorgalmazza a reformot, fogalmazza meg axióma értékű megállapítását: „Magyarországnak egy külpolitikája van ma: a belpolitika.”

Felismeri, hogy ez azonban nem csupán politikai kérdés. A *Magyarság és Európa* című nagy ívű tanulmány lapjain Európa új növési irányának körvonalait rajzolja ki. Fölteszi a kérdést: „Benn van-e a magyar kultúra annyira Európában, hogy most, amikor egyszer szólítják, jelentkezni tud?” Történelmi áttekintése lehangoló. Őva int attól, hogy az irredentizmustól, a háborútól várjuk sorskérdéseink megoldását. Következtetésében kitart amellett, hogy „a közép-európai gondolat külön magyar vonzereje az, hogy a kényszerűséget, mely ránk szakadt, küldetéssé alakíthatja át”. A kisebbségbe jutott magyarságnak is hasonló küldetés-szerepet szán, melyben megmaradása biztosítékát kódolja. „A magyarság a határokon túl csak akkor maradhat fenn, ha eszmévé lesz s minden magyar egy küldött, akit a természetébe írt hír köt népéhez s lök a népek közé ki.”

A népek közé... Németh László romániai utazását kontrollnak szánja, tapasztalásnak: a románság miként viszonyul Közép-Európa, a Duna-gondolat kérdésköréhez. Súlyos csalódás éri. „Bukaresti barátainkkal hiába akartam volna megértetni magam, ők »nagy nemzethez« méltóan akartak élni, s a Duna csak csónakút volt számukra. (...) határfolyónak tekintették összekötő helyett.” Azt is megtapasztalhatta, hogy a kisebbségekkel való kapcsolatépítésben még a haladó gondolkodású román értelmiségre sem számíthat, hisz törvényeik közt „talán a legelső, hogy a kisebbségekkel nem szabad rokonszenvezni”. Ugyanakkor az erdélyi magyar kisebbség sem győzte meg arról, hogy a hozzá fűzött reményei valóra válnának. „S Erdély? Az erdélyi magyarság? (...) Romániai utam legfájóbb eredménye, hogy erre a reménykedő kérdésre is nemet kell mondanom.” Csalódása, mérhetetlen fájdalom keserű szavakban fejeződik ki: „az elveszett Erdély nemcsak terület. Erdély vizsga volt s az, hogy nem tudtuk megtartani: levizsgázás, mert Erdélyt nem úgy vették el tőlünk. (...) mást sem tettünk Erdellyel egy század óta, csak adtuk és adtuk és ma jobban adjuk, mint valaha. Mert egy országrészt nem fogadalom, fegyver és birtoklás tart meg, hanem az a titkosabb hódítás, mely úgy ejti meg a földet, mint férfi a nőt.”

A belső körre visszavonult, irodalmi munkáiba mélyedt író Székfű Gyula felkérése szólítja újból a barikádra. Az asszimiláció és disszimiláció kérdésköre rendkívüli lázba hozza. Megírja életműve legvitatottabb alkotását, a *Kisebbségben* című tanulmányát, amelyben az utódállamokban élő magyarságnak is jut néhány sor, megismételve az előző években nekik szánt, kijelölt szerepet: „Még az elszakításnak is volt vigasza: az elszakítottak megfogynak, de megedződnek, s jó szilaj kapcsolóként más népek testébe mártva, ha a magára talált magyarság egyszer küldetést talál létéhez, nagyobb szolgálatot tehetnek, mintha itthon volnának.” Ezúttal is hitet tesz a magyarság közép-európaisága, a szomszéd népekkel ápoló jó kapcsolatok szükségessége mellett: „A magyar nép múltjával is ott van, ahol testével – »Zwischen-Európá«-ban. Állami sorsának természetes testvérei: a lengyel és a cseh királyság, népi sorsa: a szerbségen és a románságon át a Balkán felé a legnyitottabb.” Ennek hite és bizonyossága mindennapjaiban is benne él. Gulyás Pálnak írja: „Igenis én szeretem ezeket a századokat alvó, buta nacionalizmusra ébredő, de végül mégiscsak nagy jövődőlő népeket, magyar patriotizmusom egy tágabb »újeurópai« (így neveztem el Helsinkitől Athénig a kis népek övét) patriotizmusban lel erőt, hitet, biztosítékot, tudom, hogy csak együtt oltalmazhatjuk meg magunkat, s érzem, hogy egymástól tanulhatjuk a legértékesebbet.” (1939. február)

Kitör a háború. Németh László érzékeli a veszélyt, mégis dacolni kíván a külső körülményekkel: „...új erővel fogom a tollat: vallást teremteni, Kelet-Európát szervezni, a magyarságot megrajzolni – legalább papíron”. S hogy azt valóban megtehesse Krleza Adyról írott könyvét olvassa, apja nagybányai tanárkollégájának, dr. Gyiszalovity Veszelin szerb-magyar szótárát lapozza, a kultúrkapcsolatok hagyományairól, szorosabbá fűzésének fontosságáról ír. A *Híd* című folyóiratban ekkor, 1940 szeptemberében jelenteti meg a *Most, punte, silta* című tanulmányát, amelyben újólag demonstrálja hídépítő szándékát a veszélyeztetett közép-

európai népek, nemzetek felé. „Akár dunai, duna-kárpáti, közép-európai, kelet-közép-európai vagy kelet-európai népeknek tituláltuk magunkat szent összevisszaságban, abban megegyeztünk, hogy annak, ami összeköt, erősebbnek kell lenni, mint ami elválaszt. Ha tőlünk függ: mi »most«-okkal, »punte«-kkel, »siltá«-kkal rakjuk meg nemcsak a Duna és Dráva hátát, de a kárpáti búkópatakét is.” Azonban azt is látja, hogy az egyoldalú jó szándék ehhez nem elég. A sikerhez az is kell, hogy a túlparton is álljanak fel azok, akik hasonlóképpen éreznek, közösen „nézzük meg, vannak-e nagy, közös érdekeink, melyekhez viszállyaink fölött a tengelyt hozzáigazíthatjuk”. Ám ha lennének is, újabb akadály gátolja a kölcsönös közeledést: „Csakhogy hiába akartunk mi a kis népekkel beszélni, ha a hidakon az állam tart fináncot. A békeszerződések igazságtalanságai s a kis népek nagyítása megrontott minden közeledést.” Fájlalja, hogy elmaradt a biharfüredi magyar-román találkozó, hogy Kossuth konföderációs álma helyett „jött kiegyezés és Trianon, magyarok és nem magyarok kijátszása egymás ellen, előbb a monarchiában, aztán a kisantant kegyenkorszakában”.

Hitétől és meggyőződésétől sem az elutasító magatartás, sem a már kitört háború nem tántorítja el. 1941-ben a Magyar Útban közölt interjúban is kiáll „a magyar világnézet” mellett, mely „emelkedettebb, emberiesebb felfogást és magatartást jelent. (...) Még akkor is! Mert a mi Duna-völgyi, a mi kelet-európai hivatásunk: példaadás. Nekünk még a legreménytelenebb körülmények között is példát kell mutatnunk. Ez a magyarság igazi ereje. Ez a magyar kultúra vonzereje. Ez az igazi irredenta. Ez a legszebb és legbiztosabb jövőépítés.”

Németh László is osztozik a visszatért Erdély ünnepében. A Magyar Életben megjelent írásában az Erdély képviselte eszmeiségre, annak megőrzésére int: „Erdély az erdélyieké, minden erdélyié legyen – lelki önkormányzat tehát és szociális igazságtevés”. Majd hozzáteszi: „Mit ér akármilyen visszatérés, ha nem egy igazságosabb hazába hozzuk a visszatérőket?”

Magyarország a kelet-közép-európai kis népekkel együtt belesodródott a háborúba. Németh László 1942. március 15-e alkalmából írott cikkében Kossuth Lajos Duna-konföderációs eszméjét, a kis népek megbékélésének, összefogásának gondolatával ellentételezi azt, ami napjaiban történik: „Kérlelhetetlen történelmi erők a technika vaspántjával óriás világrésznyi, ha nem még nagyobb egységekbe kényszerítik a múlt század kiterjedő nemzeteit. Még senki sem tudja, miféle államtestekben fognak tovább élni a háború után a világ népei, s mennyire őrizhetik meg benne azt, amire ma a legféltékenyebbek: jellemüket.” De ki törődött ekkor Németh László intó szavaival? Nemsokára bekövetkezett az, amit a *Szárszói beszédben* oly váteszi módon előre látott. A bosszú áldozata lett a két háború közti idő megnyilvánulási szabadsága, az eszmék szabad áramlása. A kelet-közép-európai kis népek közti párbeszéd lehetőségét is kisajátította a hatalom.

Németh László gondolataiban a szocializmus éveiben is ott rejtőztek a magyarság, az újólág kisebbségbe jutottak sorskérdései. Beszédes tanúságtevője ennek az az írói hagyatékban fennmaradt levél, melyet 1967-ben vetett papírra. „A magyarság szétesése az utóbbi években meggyorsult. Gyengül a vonzáscentrum, amely a határokon túlrekedt, a világba szétszóródott magyarokat ide kösse; – fogyó ellenállással zuhannak más, erősebb központok felé. (...) A legnagyobb baj, hogy e folyamat ellen védekezni nem szabad. Fennmaradásunk gondjaitól szenvedni, azokra célozni nacionalizmus. A nacionalizmus szóval olyan visszaélés folyik, mely fölér egy nemzeti idegbénulással. (...) Ma, amikor az áttérés egyik nyelvről a másikra egy nemzedék alatt, de egy életen belül is végbemehet, sokfelől ostromolt kis népeket kétségkívül csak bizonyos »büszkeség« tarthat össze; az a hit, hogy érdemes ahhoz a nemzethez tartozni. Egyesek nemcsak ezt a büszkeséget üldözik, de gátolják (közeli példákat hozhatnék fel) annak, ami ezt a büszkeséget táplálná, a kifejlődését is.”

Németh László a *Sorskérdések* című kötet kiadásához írt *Előszó*ban a gondolkodó hivatását, feladatát az alábbi szavakban fogalmazta meg: „...megtalálni, kimondani a legjobb megoldást”. Erre törekedett minden szavával, minden alkotásával – a nemzet emelkedéséért, üdvösségügyéért. Ady félelme, aggodalma mindvégig ott munkál műveiben, amelyekkel a templomépítést kívánta szolgálni. Esszéiben, tanulmányaiban alternatívákat, modelleket, követésre méltó, a példaadás erkölcsét hirdető és megtestesítő ideákat és hősöket állított nemzete elé.

Végezetül, Németh László gondolatai, eszméi jelentőségének érzékeltetésére idézzük Sütő András szavait. „Az idő – már-már a sorsnak jóindulataként –mintha véle s nemzedékének legjobbjával küldte volna vigasz–válaszát Ady átkaira, jégeső–látomásaira a magyar ugar fölött. Bár nem volt Ady–formátumú forradalmár, a társadalmi megújulás útkereséseiben virrasztotta át húszezer éjszakáját. El is tévedve némelykor önnön mélységeinek tárnáiban. Az utókor majd ennek is fölfedi szeplőtelen erkölcsiségét, tanulságait és drámaiságát, fénybe emelvén az arcot, amely bárhonnan bukkan föl a kutatás kék iszonyatában, Ady konok ragaszkodásával azonosulva vallotta mindenkor: »Véreim, ti dübörgő ezrek, / Tagadjatok meg, mégis–mégis / Én a tiétek vagyok«”

2006

Németh László pályája Nagybányától a Korunkig

A jövő szövetségeseiként – más-más csillagpályán haladva

Németh László életében Nagybánya, első hallásra, csupán lexikonadat: édesapja tanári pályájának első színtere, az író születési helye. Az életmű ismeretében azonban túlzás nélkül mondhatjuk, hogy több annál: tájékozódási pont. Hisz édesapja kolozsvári egyetemi tanulmányai, a pályakezdő tanár nagybányai esztendei Németh László Erdély-képének modelláló forrásai; az 1918-ban Nagybányán töltött hónap írói eszmélésének sarkpontja: a magával vitt Elek Artúr-antológia révén itt ismerte meg az új magyar irodalmat, Ady Endrét, aki szemléletének alakulására meghatározó impulzus volt. Magukkal ragadják Ady versei, a vezérszerep, amit az irodalmi közvélemény Adynak tulajdonít.

Az Oszoly Kálmánhoz, osztálytársához, 1918. október 15-én írott levél őrizte meg az alábbi sorokat: „...Itt állok / és várom, hogy mellém gyülekez- / zenek mind, mellém gyülekezzetek / ti, akik együtt csüggedtetek velem / a viharban, mint tépett mada- / rak. Énekeljük új idők új arculatját!” Ugyanez évekre vezethető vissza egy másik gondolatcsíra is – „itt a pillanat, melyben nagy embereivel a magyarság is betörhet a népek tudatába” –, amely egész életét végigkísérő szándék, törekvés maradt, viták, összeütközések okozója lett. Ugyancsak Erdély adta Szabó Dezsőt is a magyarságnak, a magyar kultúrának, ő irányította figyelmét sorskérdéseinkre, döbbsentette rá arra, hogy „a magyarság tényleges hatalma hazájában egy máramarosnyi sem maradt”. Ismét egy későbbi, a szellemi életet lángokba borító mű – a *Kisebbségben* – eszme-magvát érezhetjük ki a sorokból.

Mindez csupán előzmény, ifjú megnyilatkozás maradt volna, melyből bizonyára sok hasonló fakadt a maga korában, mit sem tudnánk róla, ha a későbbi életmű nem igazolná hitelességét.

Az első világháborút követő esztendők egész Európában forrongást hoztak. Ideológusok, filozófusok, írók, művészek hada kereste az új idők új arculatát, kívánt aktívan, cselekvően beleszólni a világ formálásába, immár nem csupán az eszmék szintjén, hanem a társadalom reformja révén is. Közéjük tartozik Németh László, akiben az első írói siker, az irodalomba való berobbanás – a Nyugat pályázatán díjnyertes *Horváthné meghal* című novella megjelenése – újra felébreszti az ifjú álmokat. Bécsben a Donau-kanálisra nyíló szállodaszobában hosszú levelet ír Osvát Ernőnek, amelyben közli vele: „Én nem vagyok tiszta művész, s nem akarok csak művész lenni. Adósuk vagyok mindazoknak, akik úgy hányódnak, kallódnak, mint én, a magyarság veszendő erőinek. Mi szeretnék lenni? Író, tudós? Talán nevetségesnek hat, ha leírom: a magyar szellemi élet organizátora” – olvashatjuk az 1932-ben papírra vetett *Íróvá avatnak* című visszaemlékezésben.

Előbb a rendelkezésre álló erők felméréséhez lát hozzá: a Nyugat húsz esztendejének elemzésekor „a nemzet mélyéből felnyúló irodalmi akaratot” kéri számon s ahhoz méri elvárásait is: „ma minden magyar annyit ér, amennyit a nemzeti erők organizálása körül végez”. Nem véletlen, hogy a táborszervező Erdély felé fordul. Hisz itt az anyaországtól való elszakadás traumáján túllépve pár év alatt pezsgő irodalmi élet bontakozott ki: lapok indulnak, sorskérdéseinkre választ kereső művek születnek. Németh László – a Dunántúl és az Alföld mellett – Erdélyt a nagy magyar tájak közé sorolja, amely Jósikát és Keményt, Adyt és Szabó Dezsőt adta a nemzetnek. Ekkor írja, 1926-ban, a számunkra oly kedves szavakat: „Aki ismeri az Erdély kultúrhistoriáját, vár innét valamit. Aki ismeri az erdélyi magyarságot, rendkívülit vár.” Joggal várta.

Arról azonban nyilván nem lehetett tudomása, hogy organizátori szerepvállalásával egy időben Kolozsváron is érlelődik egy új folyóirat-terv, a *Korunké*, melynek előzetesen közölt

programjában – Mózes Huba *Sajtó, kritika, irodalom* című könyvéből idézzük – az alábbi célkitűzések szerepelnek: „objektív, szenvedélymentes megállapításokat keresni belső viszonyainkról s bekapcsolódni az európai eszme- és kultúrközösségbe”. Az első szám 1926 februárjában politikai és világnézeti szemleként, 1928-tól világnézeti és irodalmi szemleként jelenik meg. Balogh Edgár visszaemlékezésében – *Itt és most* – utal az alapító Dienes László ama szándékára, hogy az általa indított havi szemle „ne lépje túl a polgári radikalizmus kereteit”. Azonban csakhamar megnyitja hasábjait a baloldal teoretikusai előtt, helyet ad „minden világnézeti iránynak, amely valódi meggyőződésen alapszik”. 1928 nyarától, amikor a lap segédszerkesztését Gaál Gábor vette át, a Korunk fokozatosan és egyértelműen a baloldal orgánumává vált, a kommunista eszmék terjesztésének fóruma lett.

A nemzetben gondolkodó, nemzetstratégián munkálkodó Németh László röppályája ettől eltérő koordinátákon mozgott; találkozásuk, legalábbis a készülődés éveiben, valószínűtlen volt s maradt. Pedig maga is érzékelte, jelezte az irodalom társadalmi kötődését: „az író csak akkor társadalmi erő, ha vele egynemű társadalmi akarat sodorja”. De ő ezt az erőt elsősorban itthon akarta megtalálni, a harmadik Magyarországot akarta megteremteni, amely – az *Új magyarok* című tanulmányából idézzük – „nem akar idegen törekvések pajzsa lenni (...) hisz a magyarság külön európai hivatásában, s hiszi, hogy a magyarság isteni mandátumának a magyar nép a letéteményese”.

Németh László Erdély felé fordulásának értékes gyümölcse a Protestáns Szemlében megjelent *Tíz arckép* közt közölt Berde Mária-, Gyallay Domokos-, Tamási Áron-, Reményik Sándor-, Gulácsy Irén- és Áprily Lajos-portré. Érdeklődése, idefigyelése pozitív visszhangot vált ki. A Napkeletben meghirdetett irodalmi pályázat során nemcsak ő számít az erdélyi fiatalokra, hanem az 1928-ban megindult Erdélyi Helikon is őrá: „Áprily nagyon meleg hangú levélben bízott meg, hogy új lapja magyarországi kritikai tudósítója legyek” – írja Földessy Gyulának 1928. április 4-én.

Az Áprilyhoz fűződő erdélyi kapcsolat szép tanúsága a Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött tíz levél, az Erdélyi Helikonban közölt tanulmányok sora, köztük a Szabó Dezsőről, Tóth Árpádról, Kosztolányi Dezsőről, André Gide-ről írt portrék. Sajnos, a közvetlen erdélyi kötődés 1929 tavaszán, Áprily Lajos, „az erdélyi vezéríró” Pestre költözésével megszakad.

Németh László, az organizátor érdeklődése mind tágabb keretek közt mozog. Az 1928-ban született *Az új reformkor* című tanulmánya immár politikai, a társadalom felől közelít a korát foglalkoztató kérdésekhez. Az író a küldetéstudatot kéri számon: „aki ma nem hiszi, hogy küldetett, ne legyen író”, napjaink magyarságát foglalkoztató gondolatokat fogalmaz meg: „Az ötfelé hasadt országtest fölé győztesen csap ki az új eszmény: a magyar génusz, a határokat nem ismerő vitális erő, mely addig tolja ki az ország határait, ameddig magyar láb lépni tud.” Magyar állam helyett magyarságban gondolkodik, az irodalomnak a nemzet életerejére hordozója és élesztője szerepét szánja. Azonban azt is látja, hogy sorskérdéseinkkel egymagunk megbirkózni nem tudunk: „A magyarságot az ököljog halálra ítélte, s csak a lelkiismeretére ébredt Európa mentheti meg.”

Ez már az eszmék küzdőtere, rokon terület a Korunkéval. Mindketten a kibontakozás, a válsághelyzetből való kijutás útját keresik. Németh László a belső megújulásban, egyéni és közösségi üdvösségügyünk kimunkálásában és követésében, nemzetben gondolkodott. Tábor-szervező, társadalomformáló szándéka is ennek jegyében bontakozik ki: „el kell vegyülnünk a magyar életben, s ha nem is ízlik, bele kell nőnünk minden szervébe, ott kell lüktetnünk minden életmegnyilvánulásában, mert ezt kívánja az idő”. (*Új reformkor elé*, 1928) A Korunk 1. számában megjelent *Beköszöntő* a folyóirat fő rendeltetésének azt tekinti, hogy „...ráébressze az embereket azokra a nagy problémákra, amelyek megoldása nélkül nyugodt építő jövő el nem jöhet (...), melyek elől egy igaz ember sem zárkózhatik el”; tette ezt a baloldali,

később a kommunista ideológia hirdetésével, a Szovjetunióban, „a világnak azon a bizonyos egyhatod részén” győzelemre jutott eszme propagálása révén.

Az egyéni szabadság és a dogma szorítása közt oly ellentét feszül, amely Németh László számára feloldhatatlan. Bár, jeleztük, ő is vallotta, hogy az író is szociális erő, azt nem tudta elfogadni, hogy az utóbbi az egyént hatalma alá vesse. Ezt fogalmazza meg Kassák Lajos *Angyalföld* című regényéről írott kritikájában: „Az író szociális erő? Igaz. De miféle szociális erő az az író, aki kész szociális erőkhöz idomul? (...) Osztályokért harcolunk vagy az igazságért? A jövőért vagy azért a jobbjért, amely mindenkor jövő marad?” *Az irodalom önkormányzata* című tanulmányában újfólag fölveti a kérdést: közömbös maradhat-e az író a külső jelenségekkel szemben? A kérdésre kérdés a válasz: „Az író a tömegek tanítója, mit ér az olyan írói munkásság, amely milliók legunszolóbb ügyét hagyja érintetlenül? Micsoda ember az, aki a puszkagolyók világában üveggolyókkal akar szórakozni?” Azt azonban hozzátesszi: kora nagyjai közt „egy sincs, akinek műveiben politikai szempontok irányítanak a művészi igazságot”.

E sorokkal szinte egy időben, a húszas évek végén fogalmazza meg a maga irodalompolitikai gondolatait Gaál Gábor is: „az író kötelessége megírni azt, ami napjainkban megírni való, és kikövetelni történelmi időterétől és időkörnyezetétől mindazt, ami kikövetelnivaló” – olvashatjuk a *Gyávák-e az erdélyi írók* című, a Korunkban, 1929. 11. számában megjelent írásában. Gaál Gábor ekkor már a folyóirat segédszerkesztője. Szerkesztői elképzeléséről, ugyanez időben, ekképp vall: „minden igazi folyóirat valami határozott vonalon keresztül a világ tükre, vagy legalábbis annak kellene lennie”. (*Folyóirat-kultúra*, 1929) Nem kétséges, hogy Lukács György népbiztos munkatársa, az emigrációba kényszerült tanácsköztársasági kultúrpolitikus mit kívánt az időtől kikövetelni, milyen tükröt kívánt a világ elé tartani. Az irodalom szerepéről vallott nézeteit *A mai erdélyi magyar irodalom arcvonalai* (1930) című tanulmányában fogalmazza meg: „az irodalomnak csak szociális funkciók teljesítése lehet az eszménye”. Számára az akadémizmus és a transzszilvanizmus egyaránt elfogadhatatlan; ő „a tiszta osztályvonal arcvonalán” haladó, Erdélyben a legkisebb csoportnak számító írócsoport pártján áll, hangoztatván, hogy „az igazán művészi és erőteljes formálás ma csak ennek a vonalnak a mentén lehetséges; igazi hit és igazi mondanivaló, igazi pátoasz és útmutatás ma már csak innen fakad”.

E vázlatos felvillantásból is kitűnik, hogy a gondolatokban sok a hasonló vonás fedezhető fel. Mindketten a jövő szövetségesei, mindketten szolgálni akarnak, eszméket kívánnak győzelemre juttatni. Azonban az eszköz, amellyel ezt elérni akarják, az út, amelyet járhatónak vélnek, a cél, amely felé haladnak, igen távol esik egymástól. Gaál Gábor a politika, az ideológia, az osztályközpontú szemlélet felől közelít az irodalomhoz. Németh László, bár maga sem tagadja a politika és az irodalom közti összefüggést, azokat elhatárolja egymástól: „a művészi igazság nemcsak másféle, de határtalanul bonyolultabb is, mint a politikai”. A kettő viszonyában az irodalmat tartja fontosabbnak, reményei szerint „a művészi igazság ráburjánzik a politikaira: a mű megsemmisíti, letorkollja a politikust”. Maga is vallja: „egy valamire való műalkotás társadalmilag soha nem lehet közömbös”. Azonban – előbb jeleztük – sohasem szabad szolgaként csatlakoznia valamely társadalmi mozgalomhoz. Németh László határozottan kiáll amellett, hogy az író társadalmi és írói kötelessége ugyanaz: „híven rögzíteni a szellemi erők benne kialakult egyensúlyát (...) az irodalom exterritoriális terület, melynek polgárjoga és polgárkötelessége a szellemhűség: nem ismerni el más kényszert, mint a szellem belső törvényeit”. Ebből fakad az immár axiómává emelt tétele is, miszerint „irodalmi műre csak irodalmi mértéket lehet alkalmazni, az esztétika az írók egyetlen méltó politikai hatósága is”. (*Az irodalom önkormányzata*, 1931) Társadalmi céljaik is végtelen távol esnek egymástól. Gaál Gábor a marxizmus, a kommunizmus híve; Németh László „a szellem embereit” kívánja csatasorba szólítani, a „világképteremtő enciklopédizmus” útján kíván haladni, a harmadik Magyarországot kívánja megszervezni és megépíteni, belső reformokkal az ország sorsán javítani, a minőségsszocializmust győzelemre juttatni.

Németh László társadalomreformer törekvései írói vállalkozásokban is megmérettetnek. A Boda Zoltán (*Emberi színjáték*) sorsában felvillantott üdvösségügy nem jut győzelemre. A tökéletességre vágyott, ideaember kívánt lenni, de eltaposták. Mert, volt bátorsága „elmebajos” lenni, de mit sem tehetett, ha mind „egészségesek” vették körül. Kurátor Zsófi (*Gyász*), a görög tragédiákat idéző regényhős, szó szerint ragaszkodik a közösségi erkölcsi normákhoz – tisztaság, feddhetetlenség, hűség –, mégis elszigetelődik; a regény lapjain – Grezsa Ferenc szavaival – „alkat és szerep ambivalenciájából katasztrófaregény, az emberi értékek pusztulásának látomása bontakozik ki”. Vajon mindezzel igazolódik az a megállapítás, amit Gaál Gábor 1938-ban, a *Kocsik szeptemberben* című regény megjelenése kapcsán fogalmazott meg: „Németh írói ösztönei épebbek mint az elméletei”? Semmiképp! Az ideológus és a szép-író egy úton járt. Németh László igazságai, tévedései egyaránt katalizátorként hatottak, egyénre és társadalomra egyaránt. A szétválasztás önkényes, évtizedekig károsan hatott az alkotóról alakított, manipulált irodalmi kánonra. Tanulmányaiban, szépírói műveiben egyképp a szellem mélyrétegeit tárta fel, megtermékenyítve az irodalmi életet és a társadalmi gondolkodást.

1932 tavaszán ismételten szakít a Nyugattal. Önkéntes irodalmi száműzetésébe Áprily Lajos hozza a hírt: a Protestáns Szemlében Gulyás Pál tanulmányt jelentetett meg róla, amelyben személyében „a magyar ifjúság új orientációját” látja. Németh László június 7-én levélben köszöni meg a Napkelet pályázatán általa fölfedezett költő írását, fölveti egy saját folyóirat indítási tervét: „október 1-jével évente nyolcszor megjelenő irodalmi folyóiratot indítok, melyet magam fogok írni és kiadni”, majd egy újabb levélben, június 26-án, elképzeléseit is körvonalazza: „folyóiratomban, még inkább, mint egész munkásságomban és életemben, a tiszta írói magatartásra akarok példát adni (...) Ez a folyóirat nem ismereteket akar közölni, még csak nem is nevelni, inkább az olvasók táborával együtt nevelődni, egy olyan gondolkodási processzushoz hívni meg az ifjúságot, amelynek egyik eredménye én leszek, a másik pedig ők”. Fölveti a folyóirat lehetséges címét is: „Vélemény, Kortárs, Szemtanú vagy egyszerűen: Tanu, hisz elég kevesen tudják, hogy a tanú görögül mártírt jelent”.

A kecskeméti Részvény Nyomda vezetője, Tóth László vállalkozik a lap kiadására, melynek első száma szeptemberben jelenik meg. Beköszöntőjében a sokat idézett gondolat: „Folyóiratom ihletője e kor igazi műzsája: a szorongó tájékozatlanság. Hajótöröttek vagyunk, akik a csillagokat nézzük s a partot keressük, abban a hitben, hogy van part s a csillagok vezetnek.” A tájékozódás társadalomtudományi irányvonala már az első számban is fellelhető. A *kapitalizmus vége* című írása Ferdinand Fried Das Ende des Kapitalismus című könyvét ismerteti, korántsem a dogmává merevedett marxista ideológia szemszögéből. A második számban újabb koncepció: az új nemesség kíván polgárjogot nyerni, mely több, jóval több akar lenni, mint az előző években megrajzolt szellem embere: „vállalja az irodalmon túli világot s a tájékozódás szorongásait (...), akiben a világ két forradalma, szellemi és anyagi összeforrt”. A harmadik szám vezérforgatója – *A minőség forradalma* – immár nemcsak állapotrajz, nem csupán a változáshoz szükséges erőfelmérés és toborzás, hanem a cél elérésére mozgósító manifesztum: „Várom az új Marxot, aki megszövegezza a minőség forradalmi kiáltványát.” Európa földrengés-térképéhez idézett tájékozódási pontként Párizst, Berlint, Madridot jelöli meg – Moszkva helyett. Ezzel a proletariátus vezérszerepét vallók, a tudományos szocializmust hirdető, a szovjet reális szocializmust propagáló asztalán betelt a pohár. A szellemi front másik oldalán, a Korunk hasábjain megfogalmazódik a súlyos ítélet, a hírhedt megbélyegző minősítés: „az irodalom fasisztája”.

Szőke Pál vitacikkével kezdődik 1933 januárjában az a polémia, amely három év múltán a baljós kezdettől eljut a bajvívó társ megbecsüléséig.

Szatmárnémeti, 2001

„A magnak meg kell halnia, hogy kalász legyen belőle”

Németh László arca a Korunk tükrében (1932–1940)

Századunk harmadik évtizede. A magyar irodalmi életben feltűnik, egyre ismertebb lesz, a később klasszikussá magaslott személyiség: Németh László. Kolozsváron, Romániában, megjelenik egy, a környező országok szellemi életére is odafigyelő liberális, polgári szellemiségű, majd erősen baloldali beállítottságú társadalomtudományi folyóirat: a *Korunk*. Hatásában, súlyában az író is, a lap is meghatározó erővonala a kor szellemiségének, nemegyszer maga is szelet vet, frontot alkot, komoly politikai és irodalmi csatározások előidézője, bajvívó harcosa.

Mindkettő „a szellemi erők organizátora” kíván lenni. Eléri céljukat. Van valami közös bennük: mindenre figyelő, mindenre reagáló, sokoldalú természetük az, ami elkerülhetetlenné teszi találkozásukat. De mindketten más–más csillagpályán mozognak: a tervhalmozó, az utópiában is szívesen megmártózó író s a mind baloldalibb beállítottságú, elkötelezett lap első találkozása sorsszerűen hozza magával az összeecsapást.

Németh László vonzódik Erdélyhez. Nem csupán születése okán–jogán. Már 1926 augusztusában tanulmánya jelenik meg e címmel: *Erdély lelke a legújabb magyar irodalomban*. Egy évre rá Berde Mária, Gyallay Domokos, Tamási Áron pályáját rajzolja meg. 1928-ban Az Erdélyi Helikon közli magyarországi íróportréit, neve gyakran megjelenik a Pásztortűzben is.

A *Korunk* nem vesz tudomást róla. Mintha az ország jelenén és jövőjén gondolkodó reformer színrelépését várná. Pedig már az is ott volt. Első ilyen jellegű írása – *Új reformkor felé* – még 1928 áprilisában megjelent. 1932, a Tanu megjelenése hozza a fordulópontot. Az a tény, hogy valaki egymagában folyóirat szerkesztésére és írására vállalkozik s már első írásaiban merész gondolatokat fogalmaz meg, arra oda kell figyelni: „Folyóiratom ihletője a kor igazi múzsája: a szorongó tájékozatlanság. Hajótöröttek vagyunk, akik a csillagokat nézzük s a partot keressük, abban a hitben, hogy van part s a csillagok vezetnek.”¹⁰⁷ Ő csak egy csodabogár azok szemében, akik azt hiszik, hogy a társadalmi fejlődés, haladás „biztos” iránytűjét tartják a kezükben. De mindjárt változik a kép, ha a második Tanú–szám is megjelenik, melynek első lapján ezt olvashatják: „Új nemességre van szükség”,¹⁰⁸ amely példájával és eszméivel utat mutat. Ezzel a proletariátus vezér szerepét vallók asztalán betelt a pohár, ki kell állni az eszmék küzdőterére, méghozzá a klasszikus séma szerint: aki nincs velük, az ellenünk van.

A szellemi front másik oldalán

Ebből fakad a hírhedt *Korunk*–cikk megbélyegző minősítése: „az irodalom fasisztája”. Mily baljós kezdete ez Németh László és a *Korunk* párbeszédének! Az irodalomkritikus Németh László még kap egy–két elnéző mondatot: „Nem annyira kitisztult meglátásai, mint inkább mondanivalói vannak, amik zsúfoltan tolulnak ajkára s azért személyes szükséglete a publikálás.” Szőke Pál szemében ez még megbocsátható, de az már végképp nem, hogy „a társadalmi változások művészi reflektálódásai egyáltalán nem érdeklik”, hogy „előszeretettel keresi fel azt a kevés »nívós« gondolkodót, aki a mai változásokban elsősorban szellemi válságot lát” s

¹⁰⁷ Németh László: Tanú. Tanú, I. évf. 1932. 1. sz. 1. old.

¹⁰⁸ Németh László: Új nemesség. Tanú, I. évf. 1932. 2. sz. 67. old.

ráadásul pedig a szellemi elitet, elbukása esetén, a kommunizmus alacsony szinten stabilizáló, a legszebb lehetőségek feladását jelentő rémével ijesztgeti. Máris kész az ítéletet: „Az irodalom fasisztája ő, akit fantasztikum és mesterségbeli virtuozitás ringat örömbé, mert hitet ébreszt önmaga iránt.”¹⁰⁹ Hiába az enciklopédikus érdeklődés, a gondolatok szinte parttalan medre, a feldolgozás méretei és technikájának csillogása, mindez mit sem ér a Szőke Pál álnév alatt rejtőző Bányai László szemében. Ő az eszmék átütő erejét kéri számon rajta – pontosabban szólva –, azt az eszmét, amely őt és csoportját igazolná.

A Tanuban újabb tanulmányok, esszék sorakoznak, amelyek még nagyobb haragra gerjesztik a Korunk táborát: *A minőség forradalma*, *A huszadik század vezérjelenségei* és mások, amelyek az új nemességnél is „eretnekebb” tanokat hirdetnek. A Korunk radikális, elkötelezett gárdája nevében ezúttal Jeszenszky Erik támad: nyílt levelet intéz Németh Lászlóhoz, a Tanú szerkesztőjéhez, immár az eszme, a marxizmus védelmében, fölrova ellenfelének hiányos felkészültségét: „Hallott-e Ön már a dialektikus marxizmusról, a dialektikáról mint a marxizmus ismeretelméletéről és módszeréről?” Az írás kategorikus és kioktató. A záró mondat az eszme igazolása akar lenni: „Legyen szíves megmagyarázni nekünk, hogy egy meghaladott tudományosságú, megmerevedett dogmatikus, sematikus elmélet, amelyből az élet elköltözött, hogy tudott és hogyan tud világtörténetet csinálni, ha másutt nem, legalább a világnak azon a bizonyos egyhatodrészén?”¹¹⁰ A válasz nem késik: a Korunk 1933 novemberi cikkére Németh László az 1934. évi februári Tanuban válaszol, *Marxizmus és szocializmus* címmel, amelyet szinte az eredeti közléssel egy időben, lovagias módon, a Korunk is közread. Visszautasítja a tudatlanság vádját: „Ismerhetek valamit, mert benne élek s ismerhetek valamit, mert tudom a helyét.” Kihangsúlyozza, hogy az író az emberi szellem gócpontjait, a szellem reflexközpontját kutatja. „Ha ezeket bevettem, a tanok az ölembe hullnak, míg ha a tanok felől kezdem a támadást, a meggyőződés kapuit döngetem s csak buzogánykongást idézek elő.” Kitarat nézete, állítása mellett, s azt is be kívánja bizonyítani, hogy „a marxizmus a szocializmusnak kinőtt ruhája”.¹¹¹ E szavakat az a gondolkodó írja, aki maga sem idegenkedett a szocializmus eszméjétől. Csakhogy az mennyire másképp élt őbenne! „A szocializmus az én fogalmazásomban a védő rend és az új nemesség mozgalma. S a marxizmus ellen azért küzdök, mert az álló rendet gépmechanizmussá akarja süllyeszteni s az új nemességet a korlátoltság diszciplinájában tartja. A marxizmus bűnei a szocializmus ellen: szellemi nyűgévé lett a mozgalomnak, elriasztja tőle a kor vezérszellemét s elzárja a kor vezérszellemétől a mozgalomba kerülteket. Bukott állampolgárokat ültet a munkásság nyakára (...) lesüllyeszti a munkásvezetők színvonalát s mint Oroszországban láttuk, a korlátoltság kiválasztását indítja meg köztük (...) tétel-facsaró teológusokat és dogmákkal ölő csörtetőket táplál, az érzés és a gondolkodás hűségét megbünteti.” A záró sorok kicsengése lehangoló „Milyen mozgalom az, amelyben Ön benne van, én pedig kimaradtam? Milyen mozgalom az, amelyből a káté-ismerői nyugodt lelkiismerettel és legfelsőbb bátorítással köphetnek arra, aki végre is egész nyilvánvalóan s akarata ellenére is a közösségért él?”¹¹²

Kemény, határozott válasz volt; szenvedélyes hangú, önérzetes gondolkodó utasítja vissza az elfogult ítéletet, a kioktatást.

¹⁰⁹ Szőke Pál: Az irodalom fasisztája. Korunk, VIII. évf. 1933. 1. sz. 79-80. old.

¹¹⁰ Jeszenszky Erik: Nyílt levél Németh Lászlóhoz, a „Tanú” szerkesztőjéhez. Korunk, VIII. évf. 11. sz. 861-863. old.

¹¹¹ Németh László: Válasz nyílt levélre. Korunk, IX. évf. 1934. 2. sz. 150-156. old.

¹¹² Idem

A Korunk ugyanabban a számban – Megjegyzés az előbbiekre címmel – közli a szerkesztőség viszontválaszát. Míg a nyílt levél csupán Németh László „hiányos” marxista ismereteit róttá fel, most szélesebb fronton támadt és épp az író által kihangsúlyozott személyiségjegyeket, azok létjogát kérdőjelezte meg: „társadalmilag egyedül az lényeges, hogy az osztályok harcában szubjektív célkitűzés, becsületesség, jó szándék, tehetség, objektíven melyik osztály érdekeit mozdtítja elő?” A védő rend és az új nemesség eszméinek hirdetője ezzel Jeszenszky Erik (s a Korunk) szemében az ellentáborba kerül, az osztályfronttal szembeni táborba, s kimondatik: „Németh László egyéni ideológiája csupán a monopolkapitalizmus fasiszta ideológiájának egyéni megjelenési formája.”¹¹³ Az irodalom fasisztájából most már ideológiailag is megbélyegzett lett. Monostori Imre, a kiváló Németh László-kutató, ezzel kapcsolatosan leszögezi: „Molnár Erik viszontválaszából az derül ki, hogy a korabeli hazai kommunista baloldal »hivatalos« véleményét is képviseli, amikor a magyarországi gazdasági és társadalmi átalakulást csakis mint közvetlen proletárdiktatúrát tudja elképzelni: tehát e felfogásban minden egyéb megoldástervezet burzsoának, fasisztikusnak vagy egyértelműen fasisztának minősül.”¹¹⁴

Ez az álláspont korántsem szorítkozik csupán Németh László minősítésére. Az áprilisi Korunk-számban az Erdélyi Magyar Írói Rend is megkapja a maga jelzőjét: „ideológiailag az EMIR is a magyar fasizmus előretolt állása”.¹¹⁵ Ugyanez a sarkított álláspont olvasható ki Gaál Gábornak 1934. december 20-án kelt leveléből, amelyben óva inti Veres Pétert: „Ne szövetkezzen azokkal, akiknek a hangadó vezére a marxizmus halálos ellensége.”¹¹⁶ Az „azok” jelen esetben a Választ és a köréje csoportosult népi írók táborát, személyesen Németh Lászlót jelenti. Nem késik az ösztűz sem, amely két Korunk-számban (1934 december, 1935 január) ostromolja a mozgalmat, támadja annak szellemi vezérét. A cikkíró szerint a narodnyikok főbűne: „Egy irodalmi irányzat abban a szinte ótestamentumi hitben él, hogy kiválasztott a cselekvésre. Nem kevesebbet akar, mint újjáteremteni egy népet a nép nyelvéből. Az újjáteremtő erő az irodalom. Helyesebben az az irodalom, amely ezt a feladatot vállalja. Tehát a népies irányzat.” Mi is volna az, amit Újvári László számon kér? Az osztályszempont és az ideológiai tartalom hiánya. S a vezér? „Németh László javára kell azonban elmondani, hogy a népies ideológia hitvallói között ő a legeurópaibb szellem és a város–falu ellentételmélet vitáiban ő félti legkevésbé parasztjai hímporát a városi kultúra légkörétől. Eltökélt nacionalizmus azonban semmi áldozattól nem tartja vissza, hogy utat vágjon annak a szellemiségnek, amely népi–nemzeti ideológiai tartalommal követeli irányító jogát a magyar kultúrterületen.” Ez, a cikk írója megfogalmazásában, értelmezésében, nyilvánvalóan szemben állt az általa és a Korunk által is hirdetett internacionalizmussal, az osztályharcos elképzelésekkel. Újvári László következtetései ehhez igazítottak: „nézzük meg milyen összefüggései vannak Németh Lászlóék irodalmi mozgalmának a fasizmusnak (...), azt az analízist kell elvégeznünk, amely kimutatja Németh Lászlóék ideológiájának fasisztikus elemeit, amelyek a fasizált társadalom uralkodó ideológiájától elválaszthatatlanok, anélkül életképtelenek, nem is érthetők, és kialakulásuk sem történhetett volna meg az alapházis nélkül, ami nem egyéb, mint a fasizált kapitalista társadalom.” Melyek volnának az inkriminált elemek? Az osztályharc elméletétől megfosztott szocializmus, az az állítólagos fajelmélet, amely „nem árja paragrafusokat

¹¹³ Jeszenszky Erik: Megjegyzés az előbbiekre. Korunk, IX. évf. 1934. 2. sz. 156-160. old.

¹¹⁴ Monostori Imre: Németh László Tanú-korszakának korabeli fogadtatása. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1989, 55. old.

¹¹⁵ MNJ (Méliusz N. József): Az Erdélyi Magyar Írói Rend. Korunk, IX. évf. 1934. 4. sz. 321. old.

¹¹⁶ Gaál Gábor: Levél Veres Péternek, 1934. dec. 20. – Gaál Gábor: Levelek. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1975, 275. old.

emleget ugyan, de a faj jelentőségét erkölcsi síkon elismeri”, továbbá a harmadik oldal, amely Újvári szerint nem egyéb, mint „a jobboldali ideológia gyermeke”.¹¹⁷ Nem eléggé alátámasztott érvek, de megfogalmazójuk számára elegendők ahhoz, hogy kijelentsse: „Ez a mozgalom magán viseli a legjellegzetesebb fasiszta alkotóelemet, nemcsak a fentről lefele irányuló alakító tendenciát, hanem még a Führer–princípium szellemét is.” Furcsa érvelés! Írója bizonyára még nem ismerte a generalisszimusz gyakorlatát, amely ugyancsak rácsafolt a Führer–princípiumra. De a fő veszély mintha nem is a mozgalomban rejlene, hanem Németh László személyében: „Ő jelenti ebben a mozgalomban a kezdeményezést, a céltudatosságot és a világszemléleti eltökéltséget. Mindaz az ellentmondás, ami írásaiból kibukkan, nem tévováság, hanem a fasiszta ideológiának az a belső ellentmondása, amitől megszabadulni nem tud, éppen a fasiszta szemlélet ellentétes összetétele miatt, mint a szocializmus és osztálybéke, individualizmus és kollektív életforma, nacionalizmus és nyugatiság.” Reformkísérletei sem mentesülnek a kemény bírálat ostorcsapásaitól: „a Németh László által felvázolt termelési reform szövetkezeti kísérleteivel mint szociális megoldási forma, pontosan beilleszthető a polgári társadalom fasiszta államgépezetébe”.¹¹⁸

Ez az ellenségkép, ennek ébrentartása olvasható ki a Nyugat újjászületéséről írott Újvári-cikkből is: „Németh László a fasiszta fiatalság legjellegzetesebb teoretikusa (...), az utóvéd-ként felfejlődő fiatalság elfoglalja helyét a fasizmus fedezékeiben”.¹¹⁹

A viszony még 1935-ben sem felhőtlen. Dezséri György (Jancsó Elemér) Szekfű Gyula kapcsán írja: „Szabó Dezső és Németh László a stílus csillogó eszközeivel szállítják a magyar regresszió számára a kiutat biztosító »reformokat«”.¹²⁰ Ugyanő, a novemberi lapszámban már-már elismerőleg szól Németh Lászlóról. „Hosszú ideje nem Szabó Dezső, hanem (mindenesetre csillogó) epigonja, Németh László hódít, ha nem is tömegeket, de hívő, elveiket elhíttetni akaró »lelkeket«”.¹²¹ Egy epigon számláján ez már dicséretszámba vehető. Úgy látszik, a Szekfű–Szabó–Németh párhuzam elemzése másokat is megkísért. Maga a szerkesztő, Gaál Gábor is megszólal, igaz, Németh Lászlóra nézve nem a leghízelgőbb módon: „ami Szabó Dezsőben láva és indulat, az Szekfűnél hisztorikus higgadtság és katolikus kegyesség, Németh Lászlónál viszont korfrissebb eszmék aktualizálása egy tárcáirói hevület csillogó prizmáján keresztül.”¹²²

(Ezzel lezárult egy korszak, az ádáz szembenállás időszaka a Korunk és Németh László között. Hosszan időztünk mellette, elsősorban azért, mert úgy éreztük, hogy itt van a gyökere annak a tendenciózus félremagyarázásnak, ellenséges viszonyulásnak, ami lezárulása után is hatott, mindenekelőtt abban, hogy 1944/45 után Németh László művei – mindenekelőtt a Korunk emlőin nevelkedett és hatalomra került kommunista kultúrpolitikusok befolyására – hosszú ideig kitiltottak, kiűzöttek lettek a romániai magyar szellemi életből, könyvtárainkból, tankönyveinkből.)

¹¹⁷ Újvári László: *Narodnikok a magyar irodalomban*. Korunk, IX. évf. 1934. 12. sz. 905-909. old.

¹¹⁸ Újvári László: *Narodnikok a magyar irodalomban*. Korunk, X. évf. 1935. 1. sz. 45-49. old.

¹¹⁹ Újvári László: *A Nyugat újjászületése*. Korunk, X. évf. 1935. 2. sz. 145-147. old.

¹²⁰ Dezséri György (Jancsó Elemér): *Magyar kultúrkrónika: Szekfű Gyula*. Korunk, X. évf. 1935. 7-8. sz. 527. old.

¹²¹ Dezséri György: *A visszatérő Szabó Dezső*. Korunk, X. évf. 1935. 11. sz. 869 old.

¹²² Gaál Gábor: *A magyarságtudományi törekvések bírálatához*. Korunk, X. évf. 1935. 11. sz. 847. old.

1936 – a fordulat esztendeje

Az új tartalmú viszonyulásnak eredői sorába bizonyára belejátszott az a felismerés, amelyre utólag Balogh Edgár az ötvenéves Korunkra való visszaemlékezésében, épp a Németh Lászlóval szembeni magatartással példázva utal: „E túlzások következtében kárba vészett mindaz a jogos érv, mely a harmadikutas magatartással vagy a reformtárgyalások illuzionizmusával az osztályharc vállalását és az antifasizmust helyezte szembe. Sokkal hatékonyabbnak bizonyult a másik kritikai menet, mely nem lökte át a fasiszták oldalára, hanem ellenkezőleg, demokratikus voltában igyekezett megerősíteni és következetességre bírni a népbárát értelmiség mozgalmát.”¹²³

A hangváltás másik eredője Németh László 1935-ös romániai utazása, illetve annak gyümölcseként született útinapló, a *Magyarok Romániában*, amely Magyarországon és Erdélyben egyaránt nagy port kavart, heves vitát váltott ki. Grezsa Ferenc, a jeles Németh László-kutató a Tanú-évekről írott nagyszerű könyvében állapítja meg: „A *Magyarok Romániában* a Tanú »mozgalmi« korszakának záró darabja. A hazai reformillúziók elvesztése után Németh László két kérdésre keres benne választ: a románság (vagyis a közép-európai régió) kész-e vállalni a Duna-gondolatot, illetve a kisebbségi magyarságban van-e elegendő életerő a megmaradásra, a hídszerep betöltésére (...) Regátban az »etranger« tárgyilagosságával, Erdélyben az elszakadt magyarság nyomába eredő Julianus barát szenvedélyével szemlélődik, hogy aztán az eszme »obszitosaként« a pusztulás sötét látomásait vetítse elénk.”¹²⁴

Az útirajz megjelenését övező polémiaiban a Korunk hangja a mérsékeltbek közül való. Az 1936. évi 1. szám Szemle rovatában maga Gaál Gábor ír róla. Ebben közrejátszhatott az előbb említett „másik kritikai menet”, de talán ennél súlyosabban esett latba az, hogy Németh László épp azt az erdélyi magyar középosztályt marasztalja el, amelyet a Korunk jó pár esztendeje ostromozott. Gaál Gábor kritikája korántsem kínál békejobbot. Hisz azon túl, hogy elismerőleg szól a közvetlen benyomásokot visszaadó „csillogó és megértő sorok”-ról, hogy dicséri az erdélyi magyar középrétegek típusaiban megmutatkozó „meglehetősen biztos látását”, nem a sorskutató felé hajlik, nem Németh László Erdély-képén kíván igazítani, hanem munkamódszerét minősíti: szubjektívizmusát, impresszionista látásmódját kifogásolja. Megállapítja: „Romániából valójában keveset lát; kevés is érdekl. Könyve azonban mégis szokatlan lesz azok előtt, akik Magyarországról néznek Románia, főleg a magyarok felé. Németh László ebben a vonatkozásban is érvényesíti az elmúlt év eleje óta rohamosan alakuló kritikai apologetizmusát a magyarsággal, főként a magyar középrétegekkel szemben.” Érzékeli, hogy „ez a kritikai apologetizmus” válaszút előtt áll, de a tapasztalat tragikumának szelleme helyett a „széchenyieskedés örvényébe került” Németh László szabódezsői hevületére utal, aki „mint annyszor, úgy itt is téveszmékkal viaskodik”.¹²⁵ Egy hónappal később, a *Gyászról* írott kritikájában, Gaál Gábor még vissza utal az útinaplóra: „E beszámoló azért jelentős, mert Németh László ebben meri először bírálatában részesíteni a magyarországi középrétegek tabuit érintő Erdély-legendát, s mindazt, ami ezzel összefügg. Meg lehet állapítani, a bírálat talál.” Olyannyira, hangsúlyozza, hogy „maga Németh László is meghökken”.¹²⁶

A Korunk 1936 áprilisi számában Kollár Ferenc a korabeli magyar szellemi áramlatokat veszi számba, rámutatva arra, hogy azok zsákutcába jutottak. Az a megállapítása, amely Németh

¹²³ Balogh Edgár: Itt és most. Tanulmány a régi Korunkról. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, 1976. 85. old.

¹²⁴ Grezsa Ferenc: Németh László Tanu-korszaka. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1990. 293. old.

¹²⁵ G.G. (Gaál Gábor): Németh László: Magyarok Romániában. Korunk, XI. évf. 1936. 1. sz. 77-78. old.

¹²⁶ Gaál Gábor: Németh László és Kurátor Zsófi. Korunk, XI. évf. 1936. 3. sz. 262-264. old.

Lászlót is azok közé sorolja, akik tudatosan választották azt, nem meglepő. Annál inkább az az értékelése, miszerint „a minőség–szocializmus pozitív elmélet”-nek minősül, s egyaránt rokonítja azt a liberális–demokrata felfogással és a marxizmussal: „mindkettő küzd a munka kihasználása ellen”.¹²⁷ Igencsak meglepőnek hangzik ez abban a Korunkban, amelyben oly sok átkot szórtak az íróra, eszméire, műveire egyaránt. Az új megítélés, a megváltozott alapállás hallszik ki Méliusz József soraiból is: „A nagy ívvel indult reformnemzedék azonban csakhamar visszaesett. Csalódott a »reformkormányzatban«, mely csak jelszavait sajátította ki, de a reformelképzeléseket beváltatlanul hagyta. A megingott csoportból először Német (!) László, a vezér vonult vissza.”¹²⁸ A disztíngválás – a hatalom és az író között – tovább folytatta, szélesebbre tárta az ártértékelés, a pozitív viszonyulás folyamatát.

A részgazságokat is méltányolni kell

Ennek elvégzésére a Korunk munkácsi szerkesztője, Szabó Imre vállalkozott. A *Magyarság és Európa* című Németh László-kötetről írott tanulmánya elmélyült tárgyismeretről, a rangos ellenfélnek kijáró megbecsülésről tanúskodik. Már az első sorokban meglepő megállapítással találkozunk: a szláv–germán–latin tenger szorításában élő magyar fiatalságnak szükség-szerűen keresnie kell a sorskérdésekre adandó választ. A konzervativizmus és marxizmus egyforma megtagadásával alkották meg a harmadik–oldal teóriáját. „Vezetőjük, ideológusuk »rossz szellemük«: Németh László, a mai magyar élet legérdekesebb szereplője.” A nyugtalan, „in statu moriendi” állapotban levő világban „csak ritkán tör fel a gyilkos atmoszférában egy–egy vékonyka, magasra törő kalász, amely elég nedvet szívott a szikkadt földből ahhoz, hogy magot is hozzon”, miként ritkán jelenik meg egy–egy gondolkodó, aki „a ma uralkodó általános szellemi irányok rég megfogalmazott sorába ily ötletet ültet, aki nem csak interpretál, de eredetire is bukkan”. S ha tagadjuk is őket, ha egészében nem is tudjuk elfogadni eredetiségüket, részgazságaikat mindenkor méltányolni kell, hisz „gondolatoázisok ezek a sivatagban és feltétlen elvetésük vagy meglevő rendszerekbe skatulyázásuk oktalán és önkényes”. Közéjük sorolja Németh Lászlót is, a tudóst s a prófétát, a gondolkodót és a térítőt. Kora társadalmának mindenkire nagy szüksége van: „A magyarság ma végzetes kutyaszorítóba került; ha nem kísérli meg a lehetetlent, ha nem tud a szükségben sorsot, küldetést látni, elvész.” Németh László mentő gondolatai: kertgazdálkodás, új humanizmus, közép–európai konföderáció – s mindennek olvasztó tégléje a minőség–szocializmus. Mélyen hitte: szerencsétlen sorsunkat küldetéssé kell váltani; Európa kísérleti államává kell lenni, amely példakép lehet mások előtt, az életet befelé kell fejleszteni, minőségében megújítani. Szabó Imre részletekbe menően méltatja a *Magyarság és Európa* gondolatait, eszméit, ugyanakkor arra is rámutat, hogy Németh László és európai rokonai figyelmen kívül hagyják a mindennapokra jellemző feszülő ellentéteket, nemzetüket és Európát mentő terveik azért „felködlő rózsaszín felhők (...), melyek láttatják ugyan velünk a jövő egyes valószínű elemeit, de kihagyják megépítésének feltételeit.” A feltétel, a kötőanyag – szerinte – a marxizmus volna, amelyet egészében elutasítanak, elvetnek. Szabó Imre érvelése: „nem marxizmust vagy orosz példát kell bírálni és apriori szemben állani velük, de meg kell vizsgálni a magyar valóságot, s abból körvonalazni a megoldást, elfogulatlanul egyenesen, tekintet nélkül arra, hogy milyen elmélethez közeledünk ezzel”. Ezzel úgy szól Péterhez, hogy értsen Pál is, az ő táborá is. A Közép–Európa–gondolatra máig ható érvénnyel reflektál: „A közép–európai konföderáció szemre csinos terve is szétpukkan bizony, ha a megvalósíthatóság kiábrándító szögéből

¹²⁷ Kollár Ferenc: Mai magyar szellemi áramlatok. Korunk, XI. évf. 1936. 4. sz. 280. old.

¹²⁸ Méliusz József: Új magyar folyóiratok. Korunk, XI. évf. 1936. 6. sz. 520. old.

nézzük (...) Közép–Európának nincsenek meg ma a politikai és kulturális feltételei, nem kedvez az atmoszféra és az államok egyre inkább ellenkező síkra tolódnak: szembe kerülnek egymással. Szárnyaló terveinket lehúzza a valóság.” Az elismerés mégsem marad el: „Németh László (...) elmélete Magyarországon megmozgatta az ifjúságot, frissességet, új gondolatot dobott a szellemi életbe. S ha terve nem is az új evangelion, ez a felrázó hatás már magában is megadja értékét.”¹²⁹ Hisz a mitológiának is megvan a maga szerepe a történelemben – olvassuk ki e szép tanulmányból a nemes gondolatot, amely nem a másik, az ellenfél elfojtására tör, hanem a meghallgatás, az odafigyelés szándékával közeledik hozzá.

Ugyanez a hangnem jellemzi Szabó Imre következő tanulmányát is, amely a Tanút búcsúztatja, a Tanútól búcsúzik: „A kísérlet, sajnos, megbukott (...). Reformtervét politikai fogássá tették.” A körülötte kialakult több esztendei vita értékeléseként, következtetéseként is fogadhatjuk az alábbi megállapítást: „Szavait ezer részletre boncolták, de nem érezték ki a nagy üzenetet: új erkölcsöt kíván itt valaki, aki tiszta kézzel és szép szándékkal, ha ugyan nagy adag naivitással is fordult a közélet kérdései felé.” Útkeresését „nagy intellektuális élmény”-nek nevezi, s az elbukás okát, tanulságát abban látja, hogy a végletekig kettészakadt élet válaszút elé állít, „ebben a mai harcban el kell jegyeznünk magunkat egyik oldallal”. Azt várnánk, hogy megismétlődik a korábbi kioktató, kiátkozó hang. Ellenkezőleg! „Nem örülünk annak, hogy a Tanúban kezdett, erkölcsöt beoltó szándék nem valósulhatott meg s nem elégtétel nekünk, ha a körülmények bennünket igazoltak (...) Eltesszük a Tanú számait, kicsit szomorúan, mert legtöbb cikke élményt jelentett nekünk s ez most megszűnik (...) mindig hatott ránk, állásfoglalásra kényszerített és megbecsülést követelt.” Tollunkban már benne a mondat: ugyancsak a Korunk hasábjain épp a Tanu megjelenése kapcsán mondatott ki a kemény ítélet a szerkesztő feje fölött, de Szabó Imre erre is megfelel: „Nem fura helyzet: akik számára Némethnek csak elítélő szavai voltak, meg tudják becsülni az embert, és hajlandók tanulni megállapításaiból.”

1937-et írtak akkor, de úgy látszik, ezt a hangot elnyelte az idő, mert a szocializmus úttörő ideológusai szívesebben emlékeztek ama fasiszta jelzőre s hosszú évekre hallgatásba burkolták Németh László nevét. Kár, hogy nem olvasták el Szabó Imrének a Tanúról írt záró gondolatát: „a magnak meg kell hálnia, hogy kalász legyen belőle s Németh nem tudhatja, hogy a Tanúban itt–ott elhullajtott mag hol talál olyan földre, amelyben megragadhat és kikélhet.”¹³⁰ Itt kell utalnunk a szerkesztő, Gaál Gábor utólagos értékelésére is, amelyet a *Bűn* című Németh László–regény bírálata kapcsán mond el: „Intellektualizmusa tévedéseit és törmelék–ideologizálását sokszor bíraltuk, bár éreztük benne az érzület melegét s a viadalom őszinteségét. Bíraltuk és kifogásoltuk – a bíráló rokon szenvedelmével –, mert láttuk, hogy Magyarországról ugyanaz az élményanyaga, mint a miénk, s neki is a magyar megoldatlanságok fájnak, csak épp nem akar a megoldás igazi útjára lépni.”¹³¹

Az ideológussal való párbeszédre nyújt alkalmat a *Kisebbségben* című kötet megjelenése. A körötte kialakult sajtóvitában harmincöt írás jelenik meg, amelyek a nyilvánosságtól visszavonult Németh Lászlót ismét a közérdeklődés előterébe állítja. Mit véd s miért küzd a vitatott könyv írója? Szabó Imre Korunkban közölt cikke szerint a megpróbáltatás előtt álló magyarság sorsdöntő pillanatában „a népe sorsáért aggódó íróból a felelősség izzó feszülése harc előtti seregszemlét vált ki”. S e seregszemle nem kívánt mást, mint a magyar életből régóta száműzött magyar szellemet mozgósítani, önvédelemre, a háborúra készülő Európában. Azt Szabó Imre is elismeri, hogy „kétségbeejtő helyzetben a szellemi megerősödés lehet az

¹²⁹ Szabó Imre: Új magyar mitológia. Korunk, XI. évf. 1936. 11. sz. 901-910. old.

¹³⁰ Szabó Imre: Búcsú a Tanútól. Korunk, XII. évf. 1937. 2. sz. 148-151. old.

¹³¹ Gaál Gábor: A „Tanú”-tól a „Bűn”-ig. Korunk, XII. évf. 1937. 4. sz. 372-375. old.

egyetlen vigasz (...) Minden súlyos veszély közt meg kell hirdetni az új magatartást (...) kis népek kérdései, félelme, kísérletezése szól a szenvedélyes szavakból.”¹³² Csakhogy milyen úton, milyen módon? Elfogadhatatlannak ítéli a Németh László által mély-, híg- és jött-magyarságra történő kategorizálást, s még elfogadhatatlanabbnak a kizárólagosság, a vagy-vagy parancsa, ítélete. Németh László könyvéből türelmetlenséget olvas ki, eszközeit, módszereit erőszakosaknak, önkényeseknek, lesújtóknak tartja, amelyek a mély-magyarság lényegével sem egyeztethetők össze. Nyílt, világos álláspont, kételyei és ellenvetései is érhetők, elfogadhatók. Más kérdés az, hogy a korabeli és későbbi magyarázatok, értelmezések miként alakultak, felszítva, „rábizonyítva” az antiszemita jelzőt. Csakhogy épp a Korunkban, 1940 júniusában közölt Veres Péter-írás győz meg arról, hogy a kisebbségben-komplexus nem csupán Németh László találmánya, túlzása: „Nehéz levegőjű társadalmakban a szellem emberei kiszorulnak a fórumokról az utcák mélységeibe vagy a cellák magányába. (...) Még most is, az összetört zsidó sajtó maradékain is biztosabb helye van az itthon levő néhány zsidó írónak, mint a népi íróknak az ún. magyar sajtóban.”¹³³

Az író a dicséret is megilleti

1936 nemcsak az ideológiussal folytatott békés, toleráns, megértő hangú párbeszéd nyitánya, hanem a szépirodára való odafigyelés kezdete is. Ennek súlyát, rangját fémjelzi az is, hogy maga Gaál Gábor ragad tollat, hogy a *Gyászt*, a *Bűnt* s a *Kocsik szeptemberben* című regényt elemezze. Mielőtt a bírálatokat ismertetnénk, utaljunk Gaál Gábor és Németh László „kapcsolatának” tartalmára, megidézve a jeles magyarországi Németh László-kutató, Grezsa Ferenc szavait: „A Korunk szerkesztőjének és a Tanú írójának neve nem az egymásba átszövődő életrajz okán kerül egymás mellé. Sem levélváltásukra, sem személyes találkozásukra nincs adatunk. Egyedül az irodalom köti össze őket. A szó révén tudnak csak egymásról S ha – rokon alkatuk ellenére – többnyire ellenfelek is: van-e tisztább kapcsolat az övéknél? Biográfiai esetlegességek nem befolyásolják, egyetlen közelítő vagy távolító erő közöttük az elveikért vállalt felelősség. Épp ezért fontos a kutatás számára is e téma: általa fénytörés nélkül világítható meg Németh László és a szocializmus bonyolult képlete, továbbá a marxista Korunk népfrempolitikájának tartalma és távlata.”¹³⁴

A Gaál Gábor által írt Németh László-bírálatokban az elismerés dominál. Már az első hangütés szokatlan: „Mindig szívesen fordulunk azok felé, akiknek a homlokán a nyugalanság csillaga ég. S a Németh Lászlón igen feltűnően.” A *Gyászról* írott sorai antológia-értékűek: „Érett realizmusa s bő és átható elemző készsége a legjobb mesterségbeli képességekre utal, s az ábrázoló módszerének ezenkívül még megvan az a vonása, hogy nem reked el csupán a »lelki«, »személyi« elemeknél. Ha akarja, ha nem – lélektani elemzése a lét gyökerei felé gyűrűzik, s a mai magyar falu fojtottsága, kibíratatlansága imbolyog föl.” Azonban az ideológia itt is teret kér magának: Gaál Gábor szerint a csak-benyomások, a csak-lélektan módszer miatt a műalkotásban elmarad a „határozott jelentés”, hiányzik belőle „a nagyon fontos lépés, a következtetések levonásának lépése”.¹³⁵ Németh László, a kritika elolvasását követően reagál a regényéről írott elismerő méltatásra. Ebben olvashatjuk: „Mégiscsak szép, hogy ez az emberméltóságát komolyan vevő özvegy, akinek dölyfében magamat sirattam el,

¹³² Szabó Imre: Kisebbségben. Korunk, XIV. évf. 1939. 9. sz. 805-807. old.

¹³³ Veres Péter: A mai magyar népi írókról. Korunk, XV. évf. 1940. 6. sz. 520. old.

¹³⁴ Grezsa Ferenc: Gaál Gábor és Németh László. Tiszatáj, 1976. 11. sz. 75-79. old.

¹³⁵ Gaál Gábor: Németh László és Kurátor Zsófi. Korunk, XI. évf. 1936. 3. sz. 262-264. old.

épp ebben a rendezett elvű folyóiratban talált könyörületet.”¹³⁶ A „szebb győzelem” nyugtázása mellett a gondolkodó Németh László ismételten megvédi álláspontját, az irodalom szerepéről vallott felfogását.

A „magyar lényeket súlyos kompozíciókban” elbeszélő íróról, a *Bűn* megjelenésekor, újabb elismerő szavakat olvashatunk a *Korunkban*, Gaál Gábor tollából: „a *Bűn* újabb irodalmunk leg súlyosabb jelei közé állt, egyenesen ki a kapukba (...) megtörtént a bírálata bírálata (...) kitisztult a határ, s látszanak azok az akadályok, amiket a Tanú nem látott, az élet azonban láttat.” Hozzáteszi, hogy „a népbarátság nem igazi út”, a regény „nem sugalmaz pozitívumokat”, a mű „a szociális lelkiismeret regénye” s ebben a tekintetben „a Tanú legszebb soraival rokon”.¹³⁷

A *Kocsik szeptemberben* méltatásakor Gaál Gábor is elfogadja a Németh László–i terminológiát, miszerint minden írása vállalkozás, amiként ez a regény is kísérlet, ami „kétségeket támaszt”, „tükröt akar mutatni”. Jó Péter sorsából kiindulva kijelenti: „A regény sohasem adhat csak az egyénnek igazat. A regényben az egyén nem jelentheti csak önmagát. A regényben az egyén csak úgy lehet egyén, ha egyúttal azt az általános kérdést jelenti, amit társadalma teljes összefüggésében felvet a sorsa.” S mivel Jó Péter ügye – Gaál Gábor olvasatában – „mint társadalmi kérdés, semmitmondó”, a mű vonzó sikerülés, de ennél semmivel sem több, „véglegesen – kísérlet”. De amit megtagad tőle az eszmék hirdetője, meg kell adnia a művészet tisztelőjének: a *Kocsik szeptemberben* „mint írói teljesítmény elsőrangú, mert ha a mese ösztövére is, a finom mívű harc, ami a regényben folyik, s ahogy eldől, mesteri”.¹³⁸

A mesteri teljesítmények alkotóját továbbra is megilleti a figyelem. Hort Dezső két budapesti bemutatóról számol be a *Korunk* hasábjain, 1939-ben. A *VII. Gergelyt* „nagy igényű és nagy jelentőségű alkotás”-nak nevezi, amelynek „a magyar színpadi irodalom chef d’oeuvre-i sorában a helye”. Megállapítja azonban, hogy „Németh túlságosan maivá alakította hősét (...) A történelem VII. Gergelyét nem kínozták Németh László–i kételyek”.¹³⁹ A másik színibírálat a *Papucshős* bemutatójáról számol be. A drámaíró arcélét megvilágító szavai a későbbi Németh–irodalomban is visszacsengenek: „Németh a színpadon is, éppúgy, mint regényeiben, elsősorban essay-író, akinek gondolat–gazdagsága és igazmondó kíméletlensége szétrepeszt minden formát és minden gátat.”¹⁴⁰

Ezzel zárul a háború előtti *Korunk* Németh Lászlóval közvetlenül foglalkozó írásainak sora. Zárul egy olyan eszmei párbeszéd, vita, amely az ellenségképből indul ki, majd lépésről lépésre eljut a másik fél megbecsüléséig.

2001

¹³⁶ Németh László: *Életmű szilánkokban*, I. kötet. Budapest, 1989. 512. old.

¹³⁷ Gaál Gábor: A „Tanú”-tól a „Bűn”-ig. *Korunk*, XII. évf. 1937. 4. sz. 372–375. old.

¹³⁸ Gaál Gábor: Németh László új regénye. *Korunk*, XIII. évf. 1938. 5. sz. 477–478. old.

¹³⁹ Hort Dezső: Németh László: VII. Gergely. *Korunk*, XIV. évf. 1939. 7–8. sz. 862–863. old.

¹⁴⁰ Hort Dezső: Németh László: *Papucshős*. *Korunk*, XIV. évf. 1939. 12. sz. 1104. old.

Németh László Magyarok Romániában című útirajzának erdélyi visszhangja

Tudunk-e valaha céljainkhoz méltó hadrendbe állni?

1935. augusztus. Budapesten négy férfi száll fel a Duna Gőzhajózási Társaság hajójára, hogy Romániába utazzék: Németh László, Keresztury Dezső, Boldizsár Iván és Szabó Zoltán. Ki-ki a maga gondolataival, elvárásaival tekint az utazás elé, kér bebocsáttatást abba az országba, amely sikeres külpolitikája és nemzeti ideáljaiban egységes törekvése révén megvalósította történelmi vágyát, Nagy-Romániát.

Németh László feszült várakozással tekint az út elé. Évtizedek múltán sem hasztalan feltennünk a kérdést: honnan jön, hová tart? Magyarországról abba az országba, amelyben 1918 után, a trianoni döntést követően, kétmillió magyar jutott kisebbségi sorsba.

Mikó Imre *Huszonkét év* című, először 1941-ben megjelent munkája nyomon követi a nacionalizmusra alapozott állami élet alakulását s azon belül azt a – kisebbségi sorsa miatt eleve esélytelennek tűnő – küzdelmet, amelyet a magyarság képviselői folytattak a hazai és nemzetközi fórumokon jogaikért, a nemzeti identitás megőrzésének minimális feltételeiért. Egyfelől a nemzeti felemelkedés, a nagy nemzetté válás törekvése, másfelől a belső intolerancia az, amely az itteni politika gyakorlatát jellemzi.

A huszonkét év politika-centrikus képe mellett adott egy másik is: a szellemi, amely az új helyzetben kíván életprogramot adni; keresni a modus vivendi-t, amely a Bethlen Gábor-i jelszót – úgy cselekedjünk, hogy megmaradjunk – kívánja valóra váltani. Szerveződések, lapalapítások, irodalmi kibontakozás jelzi a másik utat, amely a saját hagyományok feltárásában, annak révén kíván életerőt adni a kisebbségbe, új állami keretbe jutott magyarságnak. Makkai Sándor református püspök 1931-ben a *Magunk revíziója* című művében „a kisebbségi életbölcselet alapelveit fektette le s az államhatalmat vesztett erdélyi magyarság új impériumát lélekben és igazságban akarta felépíteni”.¹⁴¹

Csakhow megvalósítható-e ez egy olyan közösségben, amelynek erői oly nagyon szétforgácsolódtak; amely eszményei megvalósítását más-más úton véli elérni? Megvalósítható-e ez egy olyan közösségben, amelynek sok évszázados történelmi-társadalmi hagyományai, életvitele máról holnapra új államiság keretei között kerül szembe tőle teljességgel idegen nemzeti célokkal, gyakorlattal?

A magunkra találás előfeltételeit egy másik nagy egyházi személyiség: Márton Áron, a későbbi római katolikus püspök emígy fogalmazta meg: „A megvalósulás elengedhetetlen előfeltételeként szükséges az egységes népi gondolkodás és az egy célba beállítható népakarat.”¹⁴² A Gyergyószentmiklóson 1933-ban elhangzott előadás a dán példára hivatkozik, a dán nép önösszeszedésére. A mi valóságunk azonban ellentétes előjelű mozgásra utal. Az Erdélyi Iskola című folyóiratban Márton Áron a népnevelési törekvések kibontakozásának esélyeit, feladatait jelöli ki. Fájdalommal állapítja meg: „Körünkön belül titkos és nyílt csoportosulások, érdekösszefogások, önző célú vállalkozások, öncélúvá tompult osztályok ezerfelé rángatják az amúgy is laza nemzeti lelket.”¹⁴³ Mindehhez – hangsúlyozza – Széchenyi lelketű értelmiség kell. Egyáltalán nem tűnik erőltetettnek, ha Németh Lászlóval

¹⁴¹ Mikó Imre: *Huszonöt év*. Bp. é.n. 164.

¹⁴² Idézi Szőke János: Márton Áron. Bp. 1990. 241-242.

¹⁴³ I.m. 254.

rokon gondolkodást, törekvést említünk, hisz mindketten azt az új minőséget hirdették, amely nélkül a lelkek reformja elképzelhetetlen, megvalósíthatatlan.

Az Erdélybe, Romániába utazó író épp ezt kereste. Honnan a bizalom? Honnan a reform-eszmének bukása, megtapasztalása ellenére feltámadó erő és akarat ennek kutatására? Gyakran hangoztatják, hogy a reform helyére egy újabb idea – a Duna-gondolat – fészke magát. Nem új eszme. Történelmi gyökerei vannak. A belső erők széttörlése láttán, a szomszéd népek egymásrautaltságának, sorsközösségének felismertetése, tudatosítása a cél, mert csak a nagyobb egységbe, az Európába való szorosabb integrálódás jelenthet menekvést a kis népeket két oldalról szorító nagyhatalmi, diktatórikus törekvések elől.

Németh László „készült” erre az útra. Számára Erdély a nagy magyar szellemi tájak egyike. „Aki ismeri Erdély kultúrhistóriáját, vár innét valamit. Aki ismeri az erdélyi magyarságot, rendkívülit vár.”¹⁴⁴ 1926-ban írta le ezeket a szavakat, tíz évvel az utazás előtt. A következő évek a töltekezés esztendei voltak. Áprily Lajos, Tamási Áron, Berde Mária, Reményik Sándor, Gyallay Domokos, Gulácsy Irén, Nyíró József s más erdélyi írók művei tárják fel előtte az erdélyi lélek titkait.

Ehhez társul egy belső indíték is, amelynek már 1932-ben hangot ad: a tejtisztviselés felismerése, a hídverés szükségessége, az az óhaj, amely ma sem veszített időszerűségéből: „A nemzet nem föld, hanem történelmi rendeltetés, s a történelem nagy igényei összehangolóknak kicsiny haragosokat. Cseh, szerb, román, német: ellenség, tanítja a régi patriotizmus, én azonban a Rajnától az orosz határig az etnográfiai és nemzeti érzelmek fölött egy új vállalkozás körvonalait látom, mely tejtisztviselérré teszi az ellenséges népeket, közös csillag felé tereli a farkasszemet néző népi tekintetet. (...) Az új vállalkozás: ez az új Közép-Európa, egyének és államok új egyensúlya.”¹⁴⁵ Ez önmagában is indokolja-magyarázza, hogy az általa elképzelt hungarológiai társaság tervében (1934) külön alosztály tanulmányozná a Duna-népeket. Miért szorgalmazta ezt? Mélyen hitt abban, hogy az egymáshoz való közeledés, a megbékélés, az egymásra találás az egyetlen járható út, amelyen Közép-Európa népeinek haladniuk kell. Vallotta: „A megismerés: megértés, a megértés: szeretet”, majd így folytatta: „Mi, kismagyarországiak messze elmaradtunk a megismerésben, annyira, hogy az már nemcsak szeretetlenség, de érdekeink ellen való tudatlanság.”¹⁴⁶

Tudatában volt annak, hogy a megoldatlan nemzetiségi kérdés nem partikuláris ügy, nem csupán erdélyi, felvidéki vagy vajdasági probléma, hanem az egész magyar nemzet ügye. „Ezen az egyharmadon próbálódik ki a magyarság ellenállása: ha ezt fel kell adnunk, mi magunk sem érdemeljük meg, hogy legyünk.”¹⁴⁷ A kiút: „kovásznéppé” kell válni!

Ennek az új Közép-Európának az esélyeit, ennek a kovásznépnek a gyökereit, megvalósulásának realitását jött megtapasztalni Romániába, Erdélybe.

A szolgálásra ítéltésgből lehet-e küldetés?

Az utazás, az új tájak, a kitárulkozó Al-Duna, a kapitány tájékoztató szavai, az esti beszélgetések – megannyi hangulati impulzus a megfogalmazott írói célkitűzés megvalósításához: megbizonyosodni arról, hogy „a románság (vagyis a közép-európai régió) kész-e vállalni a

¹⁴⁴ Németh László: Két nemzedék. Bp. 1970. 182.

¹⁴⁵ I.m. 246-247.

¹⁴⁶ I.m. 353.

¹⁴⁷ Németh László: Európai utas. Bp. 1973. 678.

Duna-gondolatot, illetve a kisebbségi magyarságban van-e elegendő életerő a megmaradásra, a hídszerep betöltésére.”¹⁴⁸

A megbizonyosodás a regáti és erdélyi tapasztalások, beszélgetések, megérzések összegeződéséből kristályosodik ki. Németh László közeledését, tanulmányútját nem terhelik előítéletek. Hittel és reménykedéssel utazik Romániába. Az első benyomások – a Giurgiu-i vásár képe – kedvezőek, biztató hangütésként jelentkeznek, amiként a román értelmiségnek a népelet, a hagyományok tanulmányozásában elért eredményei, határozott törekvései, céltudatossága is elismerést vált ki az íróból: a néphez való kötődés, a gyökerek felkutatása, a hagyományok újratemetése és tudatosítása az új nemzedékben – beleillenek Németh László honi törekvéseibe is.

De mindemellett hamarosan mélyebb, általánosabb következtetésekre jut, felismerve, hogy „a románság hódítóereje: valami benövő, elhatalmasodó életvirulencia”.¹⁴⁹ Hogy miben nyilvánul ez meg, azt csakhamar megtapasztalja, amikor a beszédtema a hagyományokról a minden napokra vált. A román ifjúság rajong ugyan s felsorakozik Gusti professzor szociológiai kutatásaihoz, beáll az „echipá”-kba, de a politikában a Vasgárda eszméivel rokonszenvez, s nem kevesebbet kíván, mint „nagy nemzethez illőn” élni. „Ők, a nemzeti létükre összedelözködők, az importnacionalizmust képviselik, én, a nacionalizmus torkába dobottakért szorongó, a kiábrándulást belőle.”¹⁵⁰ Meg kell látnia, hogy ebben a világban a nemzeti-ségeknak a szolganép szerepét szánják, a megtürttség örök alázatát, keserűen kell felismernie, hogy az általa hirdetett Duna-gondolatnak, amely „a fedélzet csillaga alatt olyan könnyűvé és delejessé tette vallásvitánk után az éjszakát”, itt nincs táptalaja s „a Duna csak csónakút volt számukra”.

Ebből adódik, hogy a Giurgiu-ban még derűlátással partra szálló utazót az Erdélybe vivő vonaton már súlyos gondok terhelik, gyötrik. Gondolataiban szembe kerül a Pesten reggel és délben elimádkoztatott Magyar hiszekegy s az azzal oly élesen szemben álló nyers valóság, a „szellemi evakuálás”, a kivonulás, amely századok óta tart s meggátolhatatlanul folyik tovább. Mi nem tudtunk szászok lenni, mely „kiszakadt nemzetéből s munkájával sáncolta el magát (...), tanította a bennszülöttet, anélkül, hogy elkeveredett volna vele, s nyolcszáz éven át hű maradt a távoli törzshöz”.¹⁵¹ Brassóban mégis megcsillan valami: a háromnyelvű város emelkedettebb szellemiségével önmaga kínálta Románia számára a választat: az ország elregátiasodásának vagy elerdélyiesítésének lehetőségét – a haladást, közeledést Nyugat vagy Bizánc irányába. Mi történt? „Egy olyan világban, ahol a statisztikai többség jog a hatalomra, a magasabb életformáknak vissza kell húzódnuk.”¹⁵² Marad a küzdelem, marad a kisebbségi sors minden terhe, súlya, a reménye annak, hogy a szénből még gyémánt préselődik. A Brassóban magukat harmadrendű polgároknak nevező magyarok sorsérzéséből következteti ki a kórképet – morbus minoritatis –, amelyben „az ember mint sebet kénytelen nemzetiségét nyalogatni, kenegetni”.¹⁵³ Ugyanitt írja le azt a három típust – a dohogó, a lojális, a szervező –, amelyek nyilván nemcsak a brassói élmény tapasztalatából bukkannak fel az író emlékeztében. Sepsiszentgyörgy lehangolja, Udvarhely vására a Giurgiu-i tapasztalatokra emlékeztet.

¹⁴⁸ Grezsa Ferenc: Németh László Tanú-korszaka. Bp. 293.

¹⁴⁹ Németh László: Sorskérdések. Bp. 1989. 359.

¹⁵⁰ I.m. 364.

¹⁵¹ I.m. 374.

¹⁵² I.m. 375.

¹⁵³ I.m. 376.

teti, Marosvásárhely megnyeri ugyan tetszését, de a Teleki Tékában „egy bedőlt végvár” tornyában érzi magát.

Az erdélyi útirajz egyik legszebb mozzanata Farkaslakához fűződik. Tündéri világnak nevezi, melyben a humor, a móka, a szegénységen felülemelkedni tudó szellem, életvitel ragadja meg: „A népek, amíg fiatalok, harcolnak, alkotnak, nemzenek; amikor bekeríti őket a sors, ha kiválóak voltak, költők lesznek.”¹⁵⁴ De az író gondolataiba végképp befészkelte magát a reménytelenség, a kilátástalanság. Meglátja: a korabeli román valóság, a demokrácia paravánja mögött más szabályok érvényesülnek. „E törvények közt ma talán a legelső, hogy a kisebbségekkel nem szabad rokonszenvezni. Amelyik román párt ennek a törvénynek elméletből ellenszegülne, azt a románság elpusztítaná.”¹⁵⁵ Megállapításának hitelességét nem csorbítja a Dinu Cocea szocialista íróval létrejött szép egyetértés sem. Az író az útirajz 11. fejezetében drámai sűrítésben közvetíti tapasztalatainak essenciáját, amely ilyen megnyilatkozásokban nyer megfogalmazást: „közeledni szabad, de eredményt várni nem lehet”; „ha a magyarok zsidók lettek a szétszóródásban, kevés a remény rá, hogy zsidók lehessenek az eszmék szétgurcolásában is”; „a világ levette rólunk a kezét, a kisebbségi magyarsággal ezután azt csinálhatnak urai, ami jólesik”; „a magyarság nemcsak hogy példanéppé nem tudott lenni, ami közép-európai múltja után számára az egyetlen modus vivendi, hanem mélyebbre süllyedt, mint történelme során bármikor”; „az erdélyi magyarságnak nincs komoly hadrendje, amelybe beállni férfimunka” volna.

E sötét, sok tekintetben váteszi meglátás Kalotaszeg szépségét is beárnyékolja, a hajdan európai szellemi forradalomként kibontakozott protestantizmusban sem látja a megtartó erőt, besorolva azt az erdélyi magyarság haláljelenségei közé. Adyt idézi, *A Kalota partján* című versét. De amíg a költő számára a téren átvonult templomi népség „Biztosság, nyár, szépség és nyugalom”, Németh Lászlóban a még élő hagyomány látványa sem bizonyul elég erősnek ahhoz, hogy a sors sötét erői elé gátat vessen, általa a nemzet önbizalmát, életerejét visszaadja.

A szolgaságból nem válhat küldetés – ezzel a következtetéssel utazik haza, egy újabb illúzió szertefoszlása megtapasztalásával; a belső megújulás kudarcához, esélytelenségéhez hozzá kell társítania a Duna–Európa, a Közép–Európa eszméjének leomlott álmokképet is.

Hogy mennyire igazat mondott, hogy túlzásában s (talán) tévedéseiben is mennyire a lényegre tapintott, arra az útirajz megjelenését követő hatalmas sajtóvihar a legmeggyőzőbb bizonyíték.

Önmagunk tükrében

A Tanú összevont, 1935. évi 3–4. számában megjelent útirajz sajtóvisszhangját, fogadtatását Németh László két jeles kutatója – Grezsa Ferenc és Monostori Imre – a Tanú-évekről írott terjedelmes, gazdagon adatolt monográfiában elemezte.¹⁵⁶

Az alábbiakban csupán a romániai, erdélyi reagálásokat kívánjuk számba venni, visszaidézni egy olyan vitát, amelynek következtetései igen sok ponton ma sem veszítettek időszerűségükből. Lehetséges ez most, közel hatvan év múltán is? – tesszük fel magunkban a kérdést. Igen, mert a romániai magyarság sorshelyzete sok vonatkozásban hasonló maradt. A diktatúra

¹⁵⁴ I.m. 389.

¹⁵⁵ I.m. 398.

¹⁵⁶ Grezsa Ferenc: I.m. 293–299. és Monostori Imre: Németh László Tanú-korszakának korabeli fogadtatása. Bp. 1989. 217–248.

megbukott ugyan, de egyvalami maradt: a küzdelem a megmaradásért, melyre ma is ott leselkedik a többségi asszimilációs törekvés éppúgy, mint a nacionalizmus, sovinizmus agresszivitásából eredő morbus minoritatis, mely erőnket elszívja, sorainkat apasztja, életkedvünket felhőzi. Amiképp az is igaz, hogy a mai romániai magyarság is sokat – néha álomszerűen sokat – vár Budapestről, Európától. Az önmagunkkal, jelenünkkel és jövőnkkel való reális szembenézés ma sem nélkülözheti a László Dezső által épp ötven évvel ezelőtt megfogalmazott gondolatot: „A magyar önismeret tárgya három körből adódik. Ismernünk kell a magyar valóságot, a magyar értéket és a magyar sorsot.”¹⁵⁷ S mindezt nem elvontan, nem elszigetelten képzelte el, hanem „más nemzetek, önmagunk és az evangélium tükrében”.

A romániai útirajz megjelenése után kirobbant vita megismerése tükröt hivatott elénk adni, hogy magunkat jobban megismerve erősítsük küzdelmünket a mai és az elkövetkező időkben.

Németh László munkája hatalmas megütközést keltett. Ilyenek volnánk, ilyenek vagyunk? – tették fel a kérdést elődeink. És megmozdult az írástudók hada: az irodalmi lapok, politikai sajtóorgánumok hasábjain sorra jelentek meg az írások, hol emelkedettebb szinten, hol a napi politika, a részérdekek és partikuláris sajátosságok szemszögéből fogalmazva.

Az ellenvetésekben vissza-visszatérő motívum: elegendő volt-e, elegendő lehetett-e Németh László számára három hét ahhoz, hogy megismerje az erdélyi realitást? Hasonlóképpen kérdőjelezi meg az indítékot, amely a reformeszmékben csalódott író Romániába, Erdélybe hozta: a hódító eszmét, amelyet a Duna-Európában kívánt konkretizálni s amelyhez itt remélt támogatást. Ugyanakkor az itteniek is vártak valamit a pesti író(k)tól: elismerést és biztatást, erősítést és reményt küzdelmük folytatásához. Ehelyett mit kaptak? Kiábrándulást, sőt halálvíziót, amiből nem jöhet semmi jó a nemzet számára.

A romániai reagálások – néhány kivételtől eltekintve – ennek ellenére sem szórnak átkot az író fejére. Útirajzának irodalmi értékét elismerik, a szembenézés jogosságát sem vitatják. Ez lényeges eltérés ahhoz képest, ahogyan Magyarországon fogadták, nemzetgyalázással vádolva őt.

Látta-e valóban Erdélyt?

A szónoki kérdést Nagy Géza fogalmazta meg.¹⁵⁸ Elismeri: kétségtelenül sok mindent meglátott belőle, „Erdély igazi arca azonban mégsem tárult fel Németh László előtt”. Mit nem látott meg? „A felpeszdlő élni akarni vágyást, új életet.” László Dezső ennél is tovább megy a számonkérésben. Csodálkozik azon, hogy „éppen azt nem látta meg, ami az ő mozgalmának is a lényege: a kritikai vízváltáson túli, mindennel számot vető, építő korszak kezdetét”.¹⁵⁹ A Pásztortűz következő számában részletesen kifejti véleményét a „szubjektív rajz”-ról, amelyre rányomja bélyegét Ady halál-látása és Szabó Dezső sértett önérzete.¹⁶⁰ „Volt-e értelme annak, hogy Németh László ezt az útirajzot megírja?” – teszi fel a kérdést. Előző írásában még arról szólt, hogy a magyarországi írók „mindig későre fedeztek fel minket és mindig úgy látták, ahogy mi tegnap láttuk magunkat”. A lépéshátrány azonban nem végzetes. „Hogy a megbotránkozás olyan nagy, azt mutatja, hogy erre a kritikára még szükségünk van.” A mű negatív megítélése is intő jel arra, hogy „a kisebbségi sors csak a vállalásából ismerhető

¹⁵⁷ László Dezső: Magyar önismeret. Kolozsvár, 1943. 5.

¹⁵⁸ Nagy Géza: Magyarok Romániában. Erdélyi Helikon, X. évf. (1936) 50-54.

¹⁵⁹ László Dezső: Erdély megismerésének titka. Pásztortűz, XXI. évf. (1935) 249-250.

¹⁶⁰ László Dezső: Magyarok Romániában. Uo. XXII. évf. (1936) 16-17.

meg (...) Németh László sikertelensége figyelmeztetés: nekünk magunknak sokkal öntudatosabban le kell számolnunk ezzel a sorssal. (...) A kisebbségi sors nem siránkozás, hanem élet: kifejezése pedig nemcsak könny, de mindenekfölött munka és tett; nem mentegetődzés, tiltakozás és viszontvádaskodás a ránk olvasott ítélettel szemben, hanem szüntelen megtérés és újrakezdés.” A megújulás meglevő tendenciáját kéri számon Jancsó Béla, perújrafelvételt sürgetve.¹⁶¹ Teszi ezt elsősorban az erdélyi magyarság menthetetlenségéről szóló ítélettel és elítéltetéssel szemben. Reményik Sándor egyik verséből idéz: „Nem a mi dolgunk igazságot tenni, / A mi dolgunk csak: igazabbá lenni.” Az igazabbak közé sorolja a költemény íróját s ugyanoda a fiatal Balázs Ferencet, a gyakorlati szervezőt. „Két nagy erdélyi magyar (...) az új erdélyi magyar életakarat két jele.” Albrecht Dezső a Duna-álom regáti elutasításában látja az okát annak, hogy Németh László Erdély-képe az impresszionista íróban elhomályosította a valóságot, oly türelmetlenné tette őt az itteni törekvésekkel, változásokkal szemben, amihez nem csupán a külső körülmények és az idő együttes hatása kell, hanem még valami: „A nép saját akarata; Németh László ezt az akaratot tagadja meg az erdélyi magyarságtól.”¹⁶² Magabiztosan, meggyőződéssel teszi hozzá: „élünk és élni fogunk. Ez bizonyos.” Bár maga is elismeri: „Betegek vagyunk még.” Tavaszy Sándor keményebben fogalmaz: az útinapló ítéletét megdöbbenőnek, sőt vakmerőnek nevezi, íróját pedig a rossz prédikátorhoz hasonlítja, „aki Isten ígéje helyett a saját hangjának az öblös vagy viharzó szépségében gyönyörködik”. Meglátása szerint az író számára a romániai magyarság élete és helyzete nem ügy, hanem irodalmi téma. Különösen felrója neki a protestantizmus halálát hirdető sorokat. Következtetése megegyezik a Nagy Gézáéval: megállapításait az erdélyi valóság nem-ismeretéből szűri le.¹⁶³ Gaál Gábor Németh László munkamódszerének mechanizmusában véli megtalálni a magyarázatot, e módszerben „mindig nagyobb szerepet játszik a csupasz impresszió, mint a szélesebb összefüggésekbe ágyazott kontroll”. Ugyanakkor ráolvassa osztályharcos kifogásait is, jelesen azt, hogy az író a magyar középréteget a magyar néppel azonosítja, noha annak az útirajzban eszközölt bírálatát nem kifogásolja, sőt meglátásait „meglehetősen biztosnak” minősíti.¹⁶⁴ Reményik Sándor az impresszionista szemlélet- és ábrázolásmódhoz odatársítja a lírikus hozzáállást is. „Sötét impresszionisták és komor lírikusok voltak” – mondja a magyarországi utazókról. Megállapításaik, meglátásaik nem ejtik kétségbe. Az ő szemében külmisziót teljesítettek, mondhatnak bármit, a mi életsorsunk elrendezése a belmiszió, vagyis a magunk dolga. Reményik Gaállal szemben védelmébe veszi a középosztályt, mely „ma is olyan áldozatkész, amilyen mindig volt, olyan öntudatos, olyan lelkes (...), a nemzeti lélek napszámosa ma is”. Majd hozzáteszi: ez „nem Európa és nem Duna-medence. Csak Erdély.” A költő a lélek és a szeretet kicsiny csokrával szeretne a szerzőhöz fordulni, hirdetni mindenkinek: „Él ez a nép, csak szívébe rozsdás tű fűródott. Ki kell operálni, hogy újra táncolhasson.”¹⁶⁵

„Ideje már felocsúdnunk”

Az előbbi megnyilatkozásoknál racionálisabb reagálások olvashatók ki a korabeli polgári demokratikus lapokból. A kolozsvári Ellenzék és Független Újság, valamint a Brassói Lapok jeles munkatársai ragadnak tollat s az útirajzban olvasható helyzetkép alapján a kor

¹⁶¹ Jancsó Béla: Ahogy lehet. Erdélyi Fiatalok, VI. évf. (1935) Téli szám 109-110.

¹⁶² Albrecht Dezső: Az építő Erdély. Hitel, I. évf. (1936) 1. sz. 1.

¹⁶³ Tavasz Sándor: Magyarok Romániában. Kiáltó Szó, X. évf. (1936) 2. sz. 17-18.

¹⁶⁴ G.G. (Gaál Gábor): Németh László: Magyarok Romániában. Korunk, XI. évf. (1936) 1. sz. 77-78.

¹⁶⁵ Reményik Sándor: Erdélyiek Erdélyben. Pásztortűz, XXII. évf. (1936). 4. sz. 62-64.

társadalmáról, a kisebbség soraiban kibontakozó politikai, társadalmi folyamatokról, azok tendenciáiról nyújtanak tájékoztatást, igyekeznek azt a maguk szempontjai szerint elemezni, befolyásolni.

Az Ellenzékben Vita Zsigmond közöl igen elmélyült, tárgyilagos elemzést.¹⁶⁶ Már az első mondatok hangütése figyelemre méltó: „A kapott ütés fájalmából és dühéből ideje már felocsúdnunk, hogy a tiltakozó támadás után befelé is nézhessünk.” Vagyis a magunk valóságával való szembesítést tekinti elsődlegesnek s nem a negatív megállapítások miatti sérelmek elősorolását, melyekről kijelenti: „A nekünk nem tetsző vélemények fölött könnyű napirendre térni, úgy, hogy az ellenfelet tapasztalatlan fiatalembernek nevezzük ki, az írását egyszerűen irodalmi póznak és romantikus halálvárásnak minősítjük, de ezzel csak a nyugtalanító lelkiismeretet hallgattatjuk el.” Ehelyett bátor vizsgálódásra, önmagunk cselekedeteinek számonkérésére buzdít. Rámutat arra, hogy Németh László útirajza önmagában nem érthető meg; ismerni kell hozzá az író lelkületét, eddigi munkásságát s útjának körülményeit, indítékait is. Vitatja Németh László irodalomcentrikus Erdély-ismeretét, leszögezve: „a mai erdélyi életet nem lehet az erdélyi irodalomból megismerni”, az jóval komplexebb, több annál, mint amit a művekből bárki is kiolvashat. Figyelemre méltó, az eddigi reagálásoktól eltérő észrevétel az is, miszerint „Németh Lászlónak szüksége volt egy Tanú-számra, hogy abban elgondolásának, küzdelmének látszólagos csődjét és az ahhoz kapcsolódó nemzeti újjászületés lehetetlenségét, a kikerülhetetlen pusztulás rémítő hitét magából kibeszélje, esetleg kivesse”. Ugyancsak helytálló az a megállapítás, hogy „itt nem a dzsentiről, zsidóról vagy Magyar Pártról van szó, hanem az egész magyarság életéről”, olyan új hit megteremtésének szükségességéről, amely „komoly hadrendbe állíthassa a nemzet erőit”. Vita Zsigmond fájlatja, hogy Németh László nem érzékelte az Erdélyben kibontakozó új hit és hivatástudat csíráit, amelyeket a jó másfél évtizedes kisebbségi lét erjesztett ki, sem az erdélyi magyarság építő szándékát, amelynek a harmincas években konkrét jelei mutatkoztak, olyan csoportok létrejöttében, amelyek a zúgolódás helyett az őszinte számadás feladatát vállalták magukra.

A Brassói Lapokban sem késik az állásfoglalás: Szentimrei Jenő igazoló és mentő tanúnak jelentkezik a romániai útirajz perében.¹⁶⁷ „Németh László jól meglátta, amit látott s amit egyáltalán megláthatott három kurta hét alatt. Németh Lászlónak döbbenetesen igaza van, még abban is, amiben tévedni látszik.” Szentimrei is megállapítja: „Csakhogy lehetetlen itt kitapintani egy olyan hivatásgondolatot, melyre életerős jövődő fonódhatik indakarokkal. Csakugyan ezerfele szabdalva és metszve vergődik itt egy nemzettöredék s menetel csonkán, bénán, önmagát tépve és marva az önkéntes halál felé.” Németh László „morális ökölcsapása” fel kell hogy ébressze tetszhalálából az erdélyi magyarságot! Tíz nap múlva ugyanitt Finta Zoltán tér vissza a témára.¹⁶⁸ Az útirajz ürügyén kijelenti: „A kisebbségi sors romantikus és szentimentális szemléletének és gyakorlatának sürgősen véget kell érnie, annak véget kell vetnünk, még annak árán is, ha az erdélyi magyarság életének külső megnyilatkozásait saját kezünkkel tövig le is kellene rombolnunk! Hogy aztán a romokon új életlehetőségek erősebb és időt állóbb formáját építhessük ki.” Ugyane szellemben nyilatkozik Kacsó Sándor is,¹⁶⁹ megállapítva, hogy „Németh László minőségeszméjének a gondolata odaátról indult ki, de megvalósításának akarata és gyakorlati készsége itt vert gyökeret nálunk.” Felismerése ma is

¹⁶⁶ Vita Zsigmond: Németh László és az erdélyi magyarság. Ellenzék, LVII. évf. (1936. febr. 9.) 8.

¹⁶⁷ Szentimrei Jenő: Vasárnapi gondolatok. Tanúból vádlott. Brassói Lapok, XLII. évf. (1936. febr. 16.), Vasárnapi melléklet 1-2.

¹⁶⁸ Finta Zoltán: Meztelen tények. Uo. febr. 26. 1.

¹⁶⁹ Kacsó Sándor: Öntudatos feltámadást! Uo. ápr. 12. 1.

időtálló: számbeli kisebbségünket „lelki és szellemi többlettel kell pótolnunk”. Írását felhívással zárja: „Jöjjenek hát azok, akik az új erőket sugározzák!” Jöjjenek „a kisebbségi lét új tavaszi ígéretei!” Az ilyen tartalmú viszonyulás után nem véletlen, hogy épp ez a lap közli Tamási Áronnak azt a cikksorozatát (*Cselekvő erdélyi ifjúság* címmel¹⁷⁰), amely elindítója a Vásárhelyi Találkozóhoz vezető eszmélésnek. Az ötrészes írásnak nyilvánvaló ihletője az útirajz. A cselekvési programnak is beillő számbavétel nem kevesebbre vállalkozik, mint a közös munka igényének és céljának a megfogalmazására.

Boldizsár Iván és Németh László útirajzával a romániai magyar lapok közül a kolozsvári Független Újság foglalkozott a legtöbbet.¹⁷¹ Az 1935. november 23–30-i számában vezércikkben tesz említést arról, hogy „erdélyi magyar író és magyarországi író járta be a mi kis hazánkat és beszámolt keserű tapasztalatairól”.¹⁷² (Kovács György *Gyalogszerrel a Székelyföldön* című sorozatáról és Boldizsár Ivánnak a Napkelet novemberi számában megjelent *Erdély második Trianonja* című munkájáról van szó.) Boldizsár Iván útirajzára még két írással reflektál a lap, azt követően közlik Dénes Béla budapesti tudósítását.¹⁷³ Az útirajzról szólva elsőként méltatja a román nép rokonszenves ábrázolását. Erdély-képéről megállapítja: „Az a keserű beletörődés, amely Németh László egész tanulmányán végigvonul, nem kell és nem szabad hogy mérvadó legyen. De gondolkozni, tépelődni kell rajta.” A szerkesztőség hosszú lapalji jegyzetet fűz a budapesti tudósításhoz, melyben, Dénes Bélától eltérően, „hevesebben utasítjuk vissza azt a borúlátást, amely bevallottan is nem magukból a látott tényekből, hanem Németh László kesernyés, lélektanilag beteges naturájából következik”. Ítéletét, meglátásait eltúlzottnak tartják. „Igaz, kétségbeejtő a mi világunk, de miért éppen a miénk? Egész Közép-Európa és egész Európa jelene és jövője kétségbeejtő, reménytelen.” Ezzel a megállapítással szélesebb dimenzióba helyezik azt a realitást, melyből a magyarországi író halálos ítéletet olvas az erdélyi magyarság fejére. A vitába bekapcsolódik a lap vezető publicistája, Spectator, azaz Krenner Miklós is. Vezércikkében¹⁷⁴ rámutat arra, hogy „a mi élet–halál harcunkat nemcsak a mi kétségtelen és temérdek bűneink, alig csekély erőnyeink döntik el, hanem az európai, a népszövetségi, a Duna–völgyi és romániai politika alakulása, de sokban a magyarországi magatartás is.” A bírálatnál egy időben igényli a megújulás és megigazulás eszközeinek a feltárását is. Spectator, miután a lap több ízben is szemelvényeket közöl a magyarországi és itthoni reakciókból, újra visszatér a témára,¹⁷⁵ terjedelmes cikkben foglalkozik az útirajzokkal, illetve azok ürügyén taglalja, elemzi az erdélyi politikai helyzetet. A magyar kisebbség rovására írja a széthúzást, az ellentéteket, a mellé– vagy fölébeszélést, az érdekcsoportokra, klikkekre szakadást, miáltal „gyöngítjük magunkat, holott egységesíteni és erősíteni kellene”. Az önismeret elmélyítését, az önbírálat gyakorlását sürgeti, az igazi teljességet, a nagyobb közösségi tudat jegyeinek kiformálását. A vitában megszólal a főszerkesztő, Ligeti Ernő is.¹⁷⁶ „Madártávlat–pszichológiáról” szól arról, hogy mi „elkezdünk argumentálni, számadatokkal küzdeni egy látásmód, egy lélektani adottsággal szemben”. Hitet tesz amellett – mintegy ellentételt állítva Vita Zsigmond

¹⁷⁰ Tamási Áron: *Cselekvő erdélyi ifjúság*. Uo. ápr. 5., 6., 7., 11., 12.

¹⁷¹ Németh László útirajzával kapcsolatos, a Független Újságban megjelent írásokról Kántor Lajos közölt összefoglalást, *Magyarok Romániában. Egy 1935-ös útikönyv korabeli visszhangja* címmel. Kritika, 1986. 6. sz. 23-28.

¹⁷² xxx Új realizmus felé. Független Újság, II. évf. (1935. nov. 23-30.)

¹⁷³ Dénes Béla (Bp.) Németh László apokaliptikus útja Romániában. Uo. III. évf. (1936. jan. 4-11.) 3-4.

¹⁷⁴ Spectator: A két serpenyő. Uo. (Jan. 11-18.)

¹⁷⁵ Spectator: A számonkérő szék ügyében. Uo. (Febr. 8-15.)

¹⁷⁶ (I) (Ligeti Ernő): A változás élménye. Uo. (Febr. 15-22.)

megállapításával szemben –, hogy „Erdélyt tudatosítani kifelé csak az irodalom képes, mert ez ragadja meg az életet a totalitásánál”. Az önismeret elmélyítését szorgalmazza: „Ha tisztában vagyunk helyzetünkkel, hogy csak magunk oldhatjuk meg a magunk dolgát, akkor adva van az út is, amelyen haladnunk kell: a mi külön bolygóéletünk törvényét kell megkeresnünk.”

Az újság a minél teljesebb tájékoztatás igényével fordult kérdéseivel Tamási Áronhoz,¹⁷⁷ aki közismerten közel állt a *Magyarok Romániában* írójához, erdélyi útján pedig egyik kísérője volt. Kovács György interjúja rávilágít Németh és Tamási kapcsolatára s annak alapján kéri véleményét az útirajzról. Tamási sem hallgatja el, hibának rója fel, hogy „Németh László azt a sötét felhőt hozta ide a szívében, amely a magyarországi egyes törekvéseknek a kudarca miatt megszállta az ő szívét. (...) Ezért van, hogy néha bántóan és félreérthető módon fogalmaz. De ez az igazság közlőre sem olyan kicsinyes és egyoldalú, mint ahogy a legtöbb »szakértő« gondolja.” A könyv érdemének tartja, hogy „a mi legnagyobb problémáinkat éles szemmel mind kihalásztá és tiszteletre méltó bátorsággal beszélt róluk”. Ennek ellenére „Erdély még most sem tanult a példából, mert nem a felvetett kérdések körül keresi a megoldást és a megközelítő igazságot, hanem párt, felekezet és egyéni szempontból bírálgat egy könyvet”. Ebből adódik, hogy „kevés kivétellel, a személyi kérdések és sértegetések látóköri túl nem igen tudtak emelkedni”. Ám elhatárolja magát Németh László végkövetkeztetésétől is. Példaként említi a farkaslaki látogatás élményének könyvbéli megjelenítését. Amikor Németh Lászlót szülőfalujába elvitte, kimondott célja volt, hogy „ezeken az embereken keresztül a székely ember világát és jellemrajzát ismerje meg”. Az eredmény? „Amint könyvéből olvastam, ebből meg is ismert nagyon sokat, csupán a legtitkosabb, a legfinomabb gyökereket nem érezhette ki. Ezek azok a gyökerek, amelyek ennek a néptöredéknek nem a halálát, hanem az életét rejtegetik.” Ugyanez érvényes az egész Erdély vonatkozásában, ezért nem oszthatja „az ő halál szagú véleményét”. Tamási visszautasítja azokat a vádakát, miszerint Németh László lesújtó vélekedését, ítéletét rosszindulatú informátorok sugalmazták volna, hisz ő azon írók közé tartozik, akiknek erre semmi szükségük nincs; látása, tényleges tapasztalata alapján alkot véleményt.

„Ez már rágalom”

Az előbbi értékelésektől, viszonyulásoktól eltérően az Országos Magyar Párt sajtója vagy a hozzá közel álló lapok igen hevesen bírálják, utasítják vissza a Boldizsár Iván és Németh László útirajzaiban olvasható megállapításokat, értékeléseket.

A nagyváradi Erdélyi Lapokban Gyárfás Elemér önérzetesen jelenti ki: „Mi is itt vagyunk.”¹⁷⁸ Miután sorra veszi az erdélyi magyarságot ért, általa elmarasztalónak minősített megállapításokat, rendreutasító modorban közli: „Aki pedig odaátrol a mi ügyünkkel foglalkozni és azok fölött ítéletet mondani akar, az lehajtott fővel közeledjék kisebbségi sorsba jutott nemzetestestvéreihez s ha segíteni nem tud helyzetükön, ne ócsárolja legalább azokat, akik e népért küzdenek s ne hangoztasson felelőtlen könnyelműségekkel vádakát.” Az ugyancsak nagyváradi Szabadság szemleírója bár Németh László írásából csupán szemelvényeket olvasott, de ennyi is elég neki ahhoz, hogy azt (Boldizsár Iván útirajzával egybemosva) „nyers koholmány”-nak, „nyelvöltögetésnek” nevezze.¹⁷⁹ A Párt kolozsvári lapjában, a Keleti

¹⁷⁷ „Isten velünk és mindenki ellenünk”. Tamási Áron válaszol a Független Újság kérdéseire. Uo.

¹⁷⁸ Gyárfás Elemér: Mi is itt vagyunk! Erdélyi Lapok, V. évf. (1936. jan. 1.)

¹⁷⁹ xxx Megjegyzések. Szabadság, LXVI. évf. (1936. jan. 3.)

Újságban Hegedűs Nándor a Tanuban megjelent útirajzot a Boldizsár Ivánénál „sokkal több és sokkal meggondolatlanabb vádakkal telehímzett munká”-nak minősíti.¹⁸⁰ Hosszasan taglalja azt, hogy mi mindent tett a Magyar Párt a kisebbség érdekében, cáfolni kívánván a róla megfogalmazott elmarasztaló ítéletet. Vélekedését a két munkáról emígy summázza: „Ha ebben a kútban nem volt méreg, akkor nincs többé kútmérgezés.” (Érdemes ezt a megállapítást megjegyezni; mintegy tizenkét év múlva a kommunista ideológia egyik éber őre is a kútmérgező jelzöt aggatja Németh Lászlóra.) A sajtóbeli elmarasztaláson is túllicitál a Magyar Párt Szörény megyei tagozata, amely – a Keleti Újság 1936. január 5-i tudósítása szerint – intéző bizottsága révén állásfoglalásra szólítja fel a párt többi tagozatait. A Magyar Párt bánsági szervezete határozatot fogadott el, amelyben fellép a budapesti lapok hamis erdélyi tudósításaival szemben.¹⁸¹ A határozat megszövegezői utalnak arra, hogy miután egyes belső sajtóorgánumok aknamunkája eredménytelen maradt, „sikerült kapcsolatot szerezniük egyes budapesti sajtóorgánumok Erdélyben járó munkatársaikkal, akik (...) valóságnak fogadtak el hamis beállításokat”. A lugosi tagozat kéri a bánsági központot: „találjon módot arra, hogy a mi helyzetünkkel foglalkozó külföldi sajtóban célzatosan rosszindulatú, a romániai összmagyarság érzelmét mélyen sértő közlemények ne jelenjenek meg.” Más szóval: cenzúrát követel. A magyarpárti hivatalos lap, a Keleti Újság január 9-i száma azután vezércikkben foglalkozik a bánati felhívással. „Ez már rágalom”, állítja az írás címe s a két „budapesti fiatalember sértő és bántó írásait” –, melyeken „a magyar főváros bélyege van” – hátbatámadásnak minősíti. Németh László útirajzáról megjegyzi: „írását nem olvashattuk nem jutott el hozzánk. Csak hírből, apró szemelvényekből hallottunk valamit belőle.” A vezércikk íróját azonban ez az apróság nem akadályozza abban, hogy „úgy halljuk” alapon felelősségre vonást sürgessen, felvesse a kérdést: „az erdélyi magyar népnek becsületét nem védi már magyar törvény?” (A feljelentésszámba menő számonkérés nem hangzott el hiába: Budapesten történtek is lépések ebben az irányban.) A sajtóhadjáratba bekapcsolódik a neves kisebbségi politikus, dr. Jakabffy Elemér is.¹⁸² Elmarasztaló véleményéből idézzük az alábbi mondatot, amely az eddigiekkel szemben az útirajzokon messze túlmutató következtetést von le: „Úgy látszik, hogy Magyarország felől is megindult, a »Wandervögel«-ek látogatása, akik nemcsak tanulni, hanem mint német kollégáik is, ügyeinkbe befolyni és azokat irányítani törekszenek.” Mondanunk sem kell, hogy ez a szóban forgó írók gondolataiban meg sem fordult, írásaikban ennek a halvány jelét sem adták.

Az író és az útirajz – román szemmel

A korabeli román sajtó szinte figyelemre sem méltatta a Németh László útirajza kiváltotta polémiaát, csak két erdélyi román lap tulajdonított neki jelentőséget: előbb csupán a visszhangot recenzálva, majd terjedelmes tanulmányt közölve az íróról és a vitatott műről.

A Piatră de hotar, az Antirevizionista Liga szócsöve, három cikkben foglalkozik Németh László művével, az általa kiváltott visszhanggal.¹⁸³ Az elsőben az útirajz íróját „nagy formátumú politikai publicistának” nevezi. Utal a Magyar Párt lugosi tagozatának indítványára s kitér arra, hogy Spectator, az útirajzról írva, elítéli a pártnak a budapesti írókkal szembeni magatartását. Németh László írásáról szólva ezt hangsúlyozza: „Bármennyire is kemény a

¹⁸⁰ Hegedűs Nándor: Pesti írók Erdélyben. Keleti Újság, XIX. évf. (1936. febr. 2.)

¹⁸¹ Tudósítás. Uo.

¹⁸² Jakabffy Elemér: Egyébként... Uo. (Jan. 18.)

¹⁸³ xxx Partidul maghiar judecat de scriitori din Ungaria. Piatra de hotar (1936. jan. 15.), 77-79. – După demascarea budapestană a partidului maghiar. Uo. (Febr. 15.) 81-82.

kritika, szükséges, hogy ostorcsapásaival kiragadja az erdélyi magyarságot az apátiából.” A lap harmadik közlése – *Magyarok és románok között* – igen részletes elemzését nyújtja Németh László útirajzának. Míg a magyar reagálások többnyire egy-egy kiragadott gondolat, epés minősítés, lehangoló ítélet köré csoportosulnak, arról nyilvánítják ki helyeslő vagy ellenvéleményüket, Isaia Tolan az egészet teszi elemzés tárgyává, a korabeli román politika és közgondolkodás szemszögéből vizsgálja azt. Utal arra, hogy a Duna–menti államok irányába történő magyar közeledés nem az uralmon levő politikusok kezdeményezése, hanem a vert helyzetben levő ország – akár Kossuth idején – írotársadalma felől jelentkezik. Ám ezt is gyanakvással fogadja, mögötte valamiféle magyar vezető szerep megszerzésének szándékát sejti, mely törekvésben a magyar diaszpórának is szerepet kívánnak juttatni. Németh Lászlóról feltételezi, azért jött Romániába, hogy kitapints: „Mi az igazság s mi nem abban, amit rólunk mondanak, milyen reményeket lehet táplálni s milyeneket nem a románokkal való szövetkezés vonatkozásában.” Elismerőleg szól az útirajznak a románságot ábrázoló fejezetéről, az író megfigyeléseiről és megállapításairól, részletesen ismertetve az utazás minden mozzanatát. Arra is utal, hogy az író édesapja Nagybányán is tanított. Meglepőnek tartja, hogy a romániai magyar sajtó nem mutatta be az útirajzot, csupán annak bíráló megjegyzéseire reagált, ilyen természetű megállapításaira összpontosított, a lugosi kezdeményezés pedig a betiltását követelte.

Az előbbihez hasonlóan részletes bemutatást nyújt a nagy múltú váradi folyóirat, a *Familia*, melyben Alexandru Olteanu elemzi az útirajzot.¹⁸⁴ Az a *Familia* teszi ezt, amely hasábjain ankétot közölt a két nép közeledési lehetőségeinek felmérésére. Az ankéthoz Magyarországról Zilahy Lajos, Benedek Marcell, Babits Mihály, Illyés Gyula, Márai Sándor, Germanus Gyula, Erdélyből Berde Mária, Ligeti Ernő, Molter Károly, Markovits Rodion, Kádár Imre és Szemlér Ferenc, a román írotársadalom részéről pedig Mihail Sadoveanu, Lucian Blaga, Camil Petrescu, Victor Eftimiu, Cezar Petrescu szól hozzá, mindannyian a megértés, a közeledés szükségességét hirdették. A lap először 1936. évi 1. számában, László Dezsőnek a Pásztortűzben megjelent írása alapján tesz említést Németh László útirajzáról.¹⁸⁵ Majd a 9–10. szám közli Alexandru Olteanu terjedelmes tanulmányát. A szerző igen nagy elismeréssel szól Németh Lászlóról: a „háború utáni nemzedék legmarkánsabb alakjá”-nak nevezi, aki minden irodalmi műfajban kimagaslót alkotott, építő és örök értékek felkutatására törekszik, sajátosan egyéni úton halad. Rámutat arra, hogy a nemzet sorsáért való aggodása szembeütközik a hivatalos politikával. Méltányolja, hogy romániai utazásának élményét megdöbbenő őszinteséggel írja le, nem törődve az esetleges következményekkel. „Pesszimizmusa kora és nemzete jövőjének ismeretéből fakad, (...) amely nem sok remény ihletője” – állapítja meg, majd hozzáteszi: „Egyetlen gondolata sem utal arra, hogy defetista lenne. (...) Az a koncepció, mely a magyaroknak szellemi irányító szerepet szán a Duna-medencében – véleményünk szerint – a közmondásos »magyar megalomania« újabb kifejeződése, de rugalmas, politikamentes és attól az őszinte szándéktól vezérelt, hogy modus vivendi-t találjon a magyarok és szomszédaik között.” Kiemeli a Németh László munkásságából levezethető gondolatot, miszerint „a »magyar újjászületés« nem Európa privilegizált nemzeteinek jóindulatából, nem a szomszédok irányában táplált gyűlöletből, hanem a »csonka« ország magyarságának munkája révén, társadalmi reformok útján valósulhat meg.” Ez utóbbit nem akarják a magyar uralkodó körök, ezt nem tudják megbocsátani Németh Lászlónak. „Őszintén sajnáljuk – hangsúlyozza a szerző –, hogy a magyar hivatalosság a szomszéd népekkel való kibékülést az etnikai egzisztenciáról való lemondással teszi egyenlővé,” azt csak annak az árán tudja elképzelni. A terjedelmes tanulmány írója a Tanu megszűnésében olyan törést lát, amelynek káros következményei lesznek a magyar szellemi életben.

¹⁸⁴ Olteanu Alexandru: Németh Ladislau la index. *Familia*, III. évf. (1936) 9-10. sz. 112-114.

¹⁸⁵ Tuduciuc Lascar: Pásztortűz. Uo. 1. sz. 109.

„A kisebbség jogosítványa, ha elit tud lenni”

Az útirajzot Magyarországon ért bírálatok közt van a névtelen erdélyi dzsentríé is,¹⁸⁶ aki felrója Németh Lászlónak: ahelyett, hogy az „igazi vétkeket”, a magyarság elnyomóit bírálná, legfőbb támaszát, az anélkül is a „földön heverő” erdélyi középosztályt és az értelmiséget, továbbá e kisebbség legfőbb szószólóját, a Magyar Pártot gyalázza.

Németh László a Pesti Napló hasábjain válaszol az őt ért vádakra.¹⁸⁷ Több szempontból is érdemes ennél az írásnál elidőzni, hisz azon túl, hogy az írói szándékot világítja meg, közelebb visz jobb megértéséhez, elhelyezi azt az író korabeli törekvéseinek koordináta-rendszerén. Az út indítékáról, az útirajz megítéléséről írja: „Egy író, akit a magyarság megújhódásláza legvadabbul, vagy ha úgy tetszik, legnaivabbul rázott, sok csalódás után leutazott Erdélybe, s az ottani viszonyokban meglátta Isten nemet intő fejét. Lehet tagadni, hogy jól látta. Lehet bűnéül róni fel, hogyha jól látta, miért nem hallgatta el. Csak egyet nem lehet: erre az írásra magyar embernek nem magyarként, hanem dzsentríként indulni fel.” Amiként az útirajz sem magyarázható félre oly módon, hogy az csak egy bizonyos réteg, csoport ellen irányulna, s nem az összmagyarságot égetően szorongató kérdésekről szólna. Németh László, Erdély romlása okait keresve, hármas betájolásban világítja azt meg: „Én elsősorban Csonka-Magyarországot vádolom, hogy a tizenhat év alatt sem tudott olyat teremteni, amire odaátrol bizakodva és büszkén nézhetnek. Másodsorban hibásnak érzem az ottani magyarság vezetőit, a legnagyobbtól a középosztály legmélyebb rétegéig, (...) mert az itteni beteg közszellemet tartja fenn, s azzal tartja fenn magát az ottani nép felett. S csak harmadsorban érzem hibásnak a románokat, a reánk nehezedő sorsítélet végrehajtóit, nem azért, mert ilyenek vagy olyanok, hanem mert az idegen egy nemzet összeroppanásában mindig csak másod- vagy harmadsorban lehet hibás. Ez nem azt jelenti természetesen, hogy én a román uralkodó osztály eljárását a magyar néppel szemben nem tartom könyörtelennek, gonosznak, tatárhoz méltónak. Erdélybe a Duna-eszme lojalitásával mentem le, s ha nem is adtam fel ezt az eszmét, feladtam a mai román társadalmat, melyről megírtam, hogy az erdélyi magyarságot kínpadra vonta.”

Talán nem érdektelen olvasni e hosszú idézetet a mai olvasónak sem. A hármas betájolás most is helytálló, amiként az is igaz, hogy a magyarság két nagy kultúra, a Nyugat és Bizánc közt őrlődik, s ennek a román-magyar kapcsolatokra is konkrét kihatásai vannak. „Romániában épp az volt a megdöbbenő, hogy akivel egyet tudtam érteni elvben, mennyire nem egyezhettem ki ösztönben. Mondataink hasonlítottak, de más volt a jelentésüket megadó zene. Útirajzomban leírtam, hogy kötöttük meg egy kiváló román íróval a magyar-román békét, de amikor elváltam tőle, az volt az érzésem, hogy a közös szöveg alatt mindkettőnk más dalt dúdolt, nemcsak mást, de más kultúrából valót is.”¹⁸⁸ Ennek ellenére sem mond le annak lehetőségéről és szükségességéről, hogy megtaláljuk az egymás felé vezető utat.

Megemlítenénk még a Ravasz Lászlónak írott választ,¹⁸⁹ amelyben Németh László határozottan cáfolja azt, hogy a kalotaszegi templomban a protestantizmus halálát jósolta volna meg. „Amitől én Körösfőn elbúcsúztam: egy életforma, az emberfajnak egy szép bölényneme volt (az, amelyből nálunk a magyar protestantizmus sűrűjébe vette be magát a legtöbb), de nem maga a protestantizmus.”

¹⁸⁶ xxx Vád alatt a dzsentrí. Erdélyi levél, Kolozsvár, 1935 december. Pesti napló (1935. dec. 31.)

¹⁸⁷ Németh László: Életmű szilánkokban. I. 443-448.

¹⁸⁸ Uo. 454-459.

¹⁸⁹ Uo. 463-469.

Akár az útirajz utószavaként is említhetnénk ezen írásokat, melyek távolról sem a mentegőtőzést szolgálták; arra sem az írónak, sem a műnek nincs szüksége. Szándéka, törekvése igazát jó néhány más megnyilatkozás is aláhúzza. A kortárs Szentimrei Jenő szavait idézzük: „A Duna völgyében nem lehet többé nagyhatalmi helyzetről, kultúrfőlényről és hegemoniákról beszélni, csak őszintén felismert érdekközösségről, amelyet az érzelmi közösség szálaival kellene öntudatosabbá tenni minden rendű és rangú itt élő népekben és az út ehhez kizárólag az egymás mentől alaposabb megismerésén keresztül vezet.”¹⁹⁰ Ezt a megismerést szorgalmazta, ezt a felismerést hirdette az útirajz is.

Amikor értékeiről, fogadtatásáról szólunk, nem szabad azt elszigetelten, a „szomszédságában” született írásoktól elvonatkoztatva tennünk. Gondoljunk csak az ugyancsak 1935-ben írt *A reform* című nagyszabású műre, melynek 9. fejezete – *Kisebbségi sors* – sok megállapításában egybecseng az útirajzban olvasható gondolatokkal, értékítélettel. „A magyarság előtt egy választás van: meghalni vagy kovásznépnek lenni!” – olvashatjuk a magyar sorskérdés alternatíváját. A reform nyújthat a kisebbség számára is támaszt, melynek egy időben kell európai és nemzeti mozgalomnak lennie. A kettő akkor is, ma is elválaszthatatlan, a kisebbségbe jutottakat „csak az egész magyar nép visszatért életbizalma” tarthatja meg. Ugyanakkor ő sem maradhat tétlen: „A magyar kisebbségi helyzetből csak akkor nem szöknek meg – kihalásba, árulásba, idegenségbe – a magyarok, ha ebből a helyzetből sorsot tudunk csinálni: a tengésből küldetést.” Miként képzelet azt? „A kevesebb joga az élethez az, hogy különb. A kisebbség jogosítványa, ha elit tud lenni.”¹⁹¹ Ezt a lehetőséget, ezt a képességet, ezt az akaratot kereste Romániában, Erdélyben. Itt sem találta, amiként az anyaországban is hiába próbált tábort szervezni a minőség forradalma megvívásához.

A perújrafelvétel ma is időszerű

Politikusokat, irodalomtörténészeket azóta is foglalkoztatja a kérdés, hogy a Grezsa Ferenc által a Tanú-korszak csúcsteljesítményének nevezett útirajz, amely „hasznos tett és fölfedezés, mint Illyés szociográfiája, a *Puszták népe*”,¹⁹² indokoltan intett-e a romániai kisebbségre leselkedő veszélyre?

Említettük már Tamási Áron állásfoglalását: az útirajz új mozgalmak katalizátora lett, új célok, törekvések megfogalmazására adott biztatást. Ekképp vélekedett Balogh Edgár is: „Németh László fellépése szabaddá tette az utat az erdélyi szellemi átértékelések számára.”¹⁹³ I. Szemlér Ferenc soraiból ugyancsak az adott sorshelyzettel való szembenézés imperatívusza csendül ki: „Németh László valamit elfelejtett tőlünk megtanulni útja alatt. Azt, hogy lehet a biztos pusztulással, fenyegető sorssal is merően szembenézni.”¹⁹⁴ Nyilván sokan voltak dacolók, sokan szembefordulók – személyiségek, csoportok, szerveződések egyaránt.

Velük, azokkal egy időben tapasztalható volt a másik jelenség is, nevezetesen az, amelyre önéletírásában Kacsó Sándor figyelmeztet: „Ha jól meggondolom, Németh László abban a Tanú-számban lényegében azt mondta ki, amit később Áprily Lajos után a második nagy szökevényünk és veszteségünk, Makkai Sándor: Nem lehet! Nem érdemes!”¹⁹⁵

¹⁹⁰ Szentimrei Jenő: A meghíúsult írótalálkozóról. Brassói Lapok, XLII. évf. (1936. jan. 5.) Vasárnapi melléklet

¹⁹¹ Németh László: Sorskérdések. Bp. 1989. 236-243.

¹⁹² Grezsa Ferenc: I.m. 296.

¹⁹³ Balogh Edgár: Mesterek és kortársak. Buk. 1974. 379-382.

¹⁹⁴ I. Szemlér Ferenc: Magyarság és Európa. Erdélyi Helikon, IX. évf. (1936) 374-382.

¹⁹⁵ Kacsó Sándor: Fogy a virág, gyűl az iszap. Buk. 1974. 611.

Erdély református püspöke *Nem lehet* című írásának¹⁹⁶ ott a helye az útirajz közvetlen közelében. „Az erdélyi magyarság önrevízióját meghirdető ideológus úgy látja, hogy a kisebbségek sorsa egész Európában megpecsételődött.”¹⁹⁷ Ebből fakad elhatározása; 1936-ban lemond püspöki székéről, elhagyja Erdélyt. A bejelentést fogadó, kommentáló sajtópolémia ismételten felveti a kisebbségi léthelyzet sokrétű és sokarcú aspektusait. Makkai Sándor diagnózisa számos megállapításában megegyezik a Németh László által megrajzolt kórképpel, állapotokkal. A volt püspök konklúziója: „A kisebbségi sors nem politikai lehetetlenség, vagy legalábbis nem csak az, hanem erkölcsi lehetetlenség”, azaz „merőben ellenkezik az emberi méltósággal, (...) amit Európa lelkiismeretének – ha ugyan van lelkiismerete – nem szabadna eltűnnie és nem lehetne elhordoznia”. Erről a látteletről már senki sem mondhatta, hogy megalapozatlan, hogy a valóság kellő ismerete nélkül született!

Európa hallgatott akkor, hallgat ma is. Sorsunk ma is majdnem ugyanazokat a jegyeket, terheket hordozza. Az alternatíva is ugyanaz: a megmaradás reménye, a küzdelem, a „különbnek lenni” törekvése egyfelől, a kihalás, az árulás – nevezzük inkább asszimilációnak –, az idegenbe menekülés másfelől. Ma is adott az igény: vigyázó szemünk Pestre vessük, onnan példaértékű, hitet s reményt tápláló életmodellt kapjunk; ma is adott a nemzetiség belső – sok esetben egymással ellentétes – tagolódása, a megosztás, osztódás, mely sorainkat gyengíti.

A Németh László útirajza ihlette „per” most is időszerű, amint az marad a „vallani és vállalni” erkölcsi parancsa vagy a Makkai Sándor „nem lehet”-jének és az „ahogy lehet”, „lehet, mert kell” Reményik Sándor megfogalmazta imperatívuszának újraszembesítése. Ismeretük nélkül, az erdélyi magyarság hetvenöt éves kisebbségi léte alapos megvilágítása nélkül mai sorshelyzetünk sem határozható meg a kívánt pontossággal. Eerre pedig mérhetetlenül nagy szükségünk volna ahhoz, hogy élethivatásunkat, küldetésünket az ezredforduló forgalomban is felismerhessük, megfogalmazzuk, megvalósításáért méltó hadrendbe álljunk.

1995

¹⁹⁶ Makkai Sándor: *Nem lehet*. Láthatár, V. évf. (1937) 2. sz. 49-53.

¹⁹⁷ Cseke Péter: *Egy létparadoxon megoldási létkérdései = Nem lehet*. Limes Könyvek, Hét Torony Könyvkiadó, 1989. 9.

„A magyar természet új megnyilatkozása ő”¹⁹⁸

Németh László Tamási Áronról

A nagy erdélyi próza- és drámaíró születése centenáriumán irodalomtörténetileg indokolt, hogy felidézzük magyarországi felfedezője és műveinek évtizedeken át kitartó számtartója, Németh László vele foglalkozó tanulmányait, kritikai írásait, amelyeknek meghatározó szerepük volt abban, hogy Tamási Áron neve ismert, elismert lett az egész magyar nyelvterületen.

Ismeretes, hogy a „magyar szellemi erők organizátora” kritikai kibontakozása legelején, a magyar viszonyokból kiábrándultan, Erdély felé fordult. 1926-ban megjelent *Erdély lelke a legújabb irodalomban* című tanulmányában Erdélyt a nagy magyar tájak egyikének nevezi. Ebben az írásában jelenik meg a nevezetessé vált mondat: „Aki ismeri Erdély kultúrhistoriáját, vár innét valamit. Aki ismeri az erdélyi magyarságot, rendkívülit vár.” Tudja, megfogalmazza, hogy az írói kibontakozás számos kérdést vet fel: „Megtalálja-e múltját? Megtalálja-e magát? Kikben és hogyan? Milyen az ő külön magyar lelke, s hogy része az egész magyar léleknek? Milyen új szót várhatunk tőle mi, és milyen új szót a világ?” A továbbiakban azt kutatja, hogy „milyenek azok az írók, akiket egy egész élet s az összeomlás szakadécai szeparáltak erdélyiekké”. A lírikusok közül – máig érvényes biztos ítélettel – hármat emel ki: Reményik Sándort, Áprily Lajost és Tompa Lászlót. A prózaírók közül Gyallay Domokos, Makkai Sándor, Berde Mária, Gulácsy Irén munkáit méltatja; a székely írók sorából Nyirő József és Tamási Áron úttörő munkásságát, műveit emeli ki. Míg a többieknek nyolc-tíz sor jut, Tamási Áronnak a háromszorosát szenteli. Miként jellemzi? „Éppúgy, mint Nyirő József, Tamási Áron is a Szabó Dezső-féle gondolatvilágból indul ki. 1922-ben írt novellái a keresztény kultúra alatt rejtőző pogányságot, a kenyéradó föld szimbólumokkal játszó himnuszát zengik. De ebbe az általános, színtelen pátoszú költészetbe csakhamar belecsördül a rég várt valami: a székely mese. (...) Kettős pólusú költészet ez: az egyik oldalon a paradicsomi ember romlatlan enyélése, másikon a sötét hatalmak, természet, fátum, ember végzetes szava.” A felismert tehetség felfokozott várakozásra, bizalomra indítja Németh Lászlót: „csak rendkívülit várhatunk tőle”.¹⁹⁹

A tanulmányban említett nevekkel, alkotókkal újra találkozunk a Protestáns Szemle hasábjain, ahol Németh László portrészorozatot közölt, behatóan ismertette Berde Mária, Gyallay Domokos, Tamási Áron, Reményik Sándor, Áprily Lajos és Gulácsy Irén munkásságát.

Ismeretes, hogy a tíz arcképben írjuk a harmadik Magyarországot kívánta előrevetíteni. Erre a törekvésre 1934-ben, az *Ember és szerep* című írásában így emlékszik vissza: „Betévedt a felfedezésem sorába két fiatal író, akik felragyogtak, ahol a többi elhalványodott: Erdélyi József és Tamási Áron.” Kapcsolata az utóbbival a véletlennek köszönhető. „Tamási Lélekindulása sokkal hamarabb hódított meg. Egy ideg orvos barátom könyvespolcáról emeltem le, találomra, az első húsz sor után már hangosan, izgatottan olvastam, s a második oldalnál elsodortam barátomat: minden magyar író közt ez a legnagyobb költő – kiáltottam – (...), meglássátok, rajta át törünk be Európába.”²⁰⁰

¹⁹⁸ Az idézetek forrása: a Németh László életműsorozat kötetei

¹⁹⁹ Két nemzedék. Bp. 1970. 182., 189.

²⁰⁰ Homályból homályba. Bp. 1977. 339.

E „hódítás” gyümölcsként említhetjük a Tamási-portrét, amely, ha Európába nem is, de a magyar irodalmi köztudatba mindenképpen eljuttatta az erdélyi író. „Hiszem, hogy a magyar irodalom rendeltetése az irodalom visszaköltöztetése lesz” – olvashatjuk a Tamási-tanulmány első sorában. Ez „a magyar rendeltetés világol” Tamási novelláiból, ezt olvassa ki a *Lélek-indulás* című kötetéből. Amit novelláiról mond, a mai értékelők sem vitathatják: „egyetlen vidék ábráin át mutatja meg az örök emberit (...), a világot, amelyről ír, aprólékosan megfigyelte, amikor ír róla, kedvesen valószínűtlen (...) tér és idő közt, irreális dimenziókban folynak az események (...), a jeleneteket nagy könnyedséggel oldja megint elbeszéléssé vagy a saját megjegyzéseivé, s egyik jelenetről is rendesen egy virágos fordulattal ugrik át a másikra (...), nem is ismerjük meg az embereit, s a vérük az erünkben csergedezik (...), sok zamat, irreális hang és mesevezetés, a hangulat rugalmassága avatják Tamásit a novella költőjévé.” Dicséri novellahőseinek megformálását. Összegzése rendkívül hízelgő Tamásira nézve: „a magyar természet új megnyilatkozása ő”,²⁰¹ költészete egyedülálló a magyar irodalomban.

Indokolt és természetes, hogy az elkövetkező években számon tartja műveit. A Napkelet 1928. évi 21. számában a *Szűzmáriás királyfi* című regényéről ír. Indító soraiban visszatér Tamási első könyvére: „Tamási Áron 1925-ben megjelent Lélekindulás című kötetére, akik olvastuk, mindnyájan fölfülettünk. Szakadatlan poétai hev fröcskölte szét e novellák üde tékozlását, virágos jókedv buzgott a cifraságában is stílusos beszéd mögött, az elbeszélés édes irreális mint észrevétlen suhogású madár röptől tárgyról tárgyra; a mesék bája, a líra ihletömlése úgy oldódott szét e novellákban, hogy csak annál novellábbak lettek. Tamási megtette azt, amin a nagy írók kezdik: újrafogalmazta a műfaját.” Ilyen könyv után természetes a felfokozott várakozás. Csalódottan írja le: „A *Szűzmáriás királyfi* műfajilag a legelhibázottabb írások egyike. (...) A mesét túlprózta, elkicsinyeskedte, a regényt nem fejtette ki, vázlatban hagyta (...), alakteremtő igénye elég gyenge, sztereotipnak ható bábukat állít, akiknek ugyancsak kell bizonykodniuk, hogy ember voltak elhitessék.” A könyv nyelve az, ami ezúttal is magával ragadja: „Költő voltát persze nem tagadhatta le. Tág küllőjű képei újra és újra elkapnak (...), a könyv zenei megoldása hibátlan, mondatai verssoroknak hatnak, hullámlásuk új s mégis egyensúlyozott.” A kritika végkicsengése bizakodó: „Tamási van olyan erős és elrendelt tehetség, hogy nem mond le a harmadik és tizedik ugrásról, csak azért, mert egyszer leverte a léctet.”²⁰²

A Tamási Áron tehetségében, értékeiben való bizalom fejeződik ki az Áprily Lajosnak 1928-ban írt levélből is: „A szellemi kincsek szétszórátása előtt szeretném együtt tudni mindazokat, akik az örök magyarság mai papjai.”²⁰³ Tamási Áront közéjük sorolja, Áprily útján keresi vele az összeköttetést. Erre valószínűleg az 1929 tavaszán a Zeneakadémián szervezett irodalmi esten kerülhetett sor, amelyen Benedek Elek és „fiai” – Tamási Áron, Bartalis János, Nyíró József, Szentimrei Jenő és Kacsó Sándor – mutatkoztak be a magyar főváros irodalomszerető közönsége előtt. Németh László a „lelkek atyafiságát” keresni ült be a nézőtérre. Az eseményről a Napkeletben számolt be. Mondanunk sem kell, hogy Tamásira figyelt a leginkább, ő róla szólt a legrészletesebben: „...messze kimagaslik nemcsak közülük, de az egész erdélyi irodalomból. A legnagyobb magyar elbeszélő tehetségek egyike. (...) *Új székel Antikrisztus* című műve magával sodorta a hallgatóságot. Komolynak és tréfásnak ez az utánozhatatlanul fölényes keverése, gazdagodó s újabban egyre kevésbé bizarr nyelve, szabad s kissé meseízü elbeszélésvezetése a zsenialitás erejével meggyőző.”²⁰⁴

²⁰¹ Két nemzedék. 195., 196-197., 198.

²⁰² I.m.: 254., 255-256., 256-257., 257.

²⁰³ Németh László élete levelekben. Bp. 1993. 60.

²⁰⁴ Két nemzedék. 221.

Tamási újabb elbeszéléskötete, az *Erdélyi csillagok* ad alkalmat Németh Lászlónak arra, hogy ismételten hitet tegyen az erdélyi író tehetsége mellett: „Érettebbek Tamási Áron új elbeszélései; jobban fölbe kerültek az anyagnak s kevesebb bennük a modorosság (...), e kötet után is megmaradok mellette, hogy aligha volt e századnak nagyobb novellista tehetsége, mint ő. Csak a *Hét krajcár* és a *Magyarok* Móricz Zsigmondja állítható mellé. (...) Új virágos bőséggel fakad belőle a beszéd; vaskos móka és áhítat; földi ízek s a mindenségen átnyújtózó hasonlatok úgy fordulnak egymásba nála, mint egy szövétnek játékos két színe.” Nem hallgatja el azonban kifogásait sem. A „székelyek pogány katolicizmusát”²⁰⁵ említi, egyes novellák formai kiképzésének a színvonalát marasztalja el, a hamis műfajokra való hajlandóságot.

A novellista iránti tisztelete azonban változatlan marad. Épp ezt az erényét említi, amikor a *Címeresek* című regény elemzéséhez lát. A Protestáns Szemlében megjelent kritikájában megismétli addigi vélekedését: „Tamási igazi területe a novella: páratlan költői ereje itt elfedi a mesteremberi mérlegelés s a tisztult írói ideálok hiányát.” Ez a megállapítás, ellenpontozás már sejteti, hogy Tamási új regényéről nincs jó véleménnyel. Miben látja annak hibáit? „...nem ábrázol, hanem vádol–vagdalkozik, a *Címeresek* nem is irány–, hanem pamfletregény, amelynek minden mód jó, csak hogy a történelmi bűnösség bélyegét a magyar arisztokráciára ráüthesse. (...) Az ember nem látja, mi értelme a költő kénye–kedvinek kiszolgáltatott figurákra a paráznság, hazaárulás, lopás bűnét rábizonyítani. A *Címeresek* az a túlzás, amely már semmit sem bizonyít.” Ennek ellenére „néhány kitűnő székely figurája, ízes odavágása, leírása a régi Tamásira vall”²⁰⁶.

1931 újabb próbálkozás nemzedéke szekértáborba szervezéséhez. Szakít a Napkelettel, a Nyugatban közli nevezetes irodalomelméleti tanulmányát az új nemzedék esztétikájáról, ars poeticájáról, továbbá emlékezetes íróportréit Erdélyi József, Illyés Gyula, Szabó Lőrinc, Pap Károly, Halász Gábor mellett Tamási Áronról, az erdélyi írók közül immár csak őróla.

Időzzünk el kissé a Tamási–portré bevezető mondatainál, amelyekben Németh László a maga tehetséguideálját fogalmazza meg: „Az igazi tehetség expanzív: ha beszabadul egy adott irodalmi kultúrába, szétdobja a formákat, magára szabja a műfajokat, átgyúrja a nyelvet, megváltoztatja az esztétikát. Minden igazi tehetség új törvényhozó, aki rákényszeríti az embereket, hogy az ő belső, házi rendtartása szerint lelkesedjenek és gyűlöljenek. A tehetség öntörvényeit követő, tirannizáló erejű egyéniség.” Nem véletlenül idéztük az író gondolatait, hisz a tanulmány további részében szinte mondatról mondatra tetten érhetjük, amint a fenti „törvényeket” Tamási munkásságából, írói magatartásából kikövetkezteti: „Zárt, elhagyott világ fia, akit nem könyvek tanítottak meg írni, hanem tulajdon gazdagsága. Csodálatos képeiben kimeríthetetlen mitológia üzte szentivánéji játékát. Hasonlatainak nem volt irodalmi múltjuk. Képzelete autonóm világ, melyben szokatlan s mégis romlatlan bájjal keltek nászra a megmozduló tárgyak s az egymást szemmel tartó elemek. Nyelve mint engedékeny asszony adta át magát a képzetnek.” Azaz új formákat talált, megteremtette a maga házi rendtartását, megalkotta a maga törvényeit. „Úgy éreztem, hogy irodalmunknak épp erre a költői sugárzásra van szüksége, mely a nagyon is földhöz tapasztott, naturalista világot kissé az ég felé emelje, oda, ahová a költői valóság helyét a poéták Homérosz óta helyezni szokták.” Újabb novellásköteteiről – *Erdélyi csillagok*, *Hajnali madár* – változatlanul igen jó véleménnyel van: „első művei jó ízt újra s újra visszalopta ínyünkre”. Regényeit viszont ezúttal is elhibázzottnak minősíti: a *Szűzmáriás királyfi* – „epizódokat halmozott egymásra minden érvényesülő belső terv nélkül”; a *Címeresek* – „az utóbbi évek legelképesztőbb írói baklövése”.

²⁰⁵ I.m.: 259., 260.

²⁰⁶ I.m.: 261., 262., 263.

Okként a regényírói elhivatottság hiányát tekinti, „a túltengő önértzet”-et. Nem eszményít; szokimondása arra int, hogy „Magyarországon alacsony a mestergerenda”, azaz a kritika szintje; az igazi tehetség jobb, ha beleveri a fejét, semmint meghajoljon előtte. Különösen ne tegye azt Tamási Áron, kinek „megvan a biztos bázisa, ahova mindig visszatérjen”. Bár írói sorsa reflexiókra kényszeríti, prognózisát nem állítja baljóslatúra. Záró soraiban képletesen szól: „A Dunát nem kezdeti vízbősege teszi nagy folyóvá, hanem az iránya.”²⁰⁷

És mennyire igaza volt! „A legköltőibb magyar prózaíró” rászolgált a bizalomra. Németh László az *Ábel a rengetegben* című regényt egyazon írásban – *Székelyek* – méltatja Kodály Zoltán *Székely fonó* című alkotásával. Ábel „rokonait” a Homérosz teremtette hősök sorában keresi. „Művésze a képmutatásnak, de célja közvetlen, gyakorlati, s ha elérte, lemossa egy mosollyal a hazugságot, s nem hazudik magának tovább. (...) Ábelt a szükség megtanítja félni, lopni, füllenteni, de természete megtanítja mókázni, sajnálkozni, elmélkedni, az erdőt szeretni, a szegények sorsába belegondolni. (...) Ebben a gyenge fiúban, aki olyan derekasan helytáll a rablók és urak közt, egy morzsoló erők közt fennmaradó nép viszi diadalra minőségét.” A főhős ilyenén méltatása után nyilvánvaló, hogy a regényt magát is elismeréssel fogadja: „Ez a regény nagy öröm barátainak. Nemcsak mert sikerült regény, hanem mert az írója kiforrt. Tamási rájött, hogy a bőség legméltóbb foglalatja a tartózkodás. A képzelet nem lövi el puskaporát, a nyelv nem gesztikulál. A mondat csak egy-két helyen rezdül meg, de e rezdülések mögött, érezzük, nagy költői erő moccan. A bőség klasszicizmusa ez: buja és finom.”²⁰⁸

A Tamási Áron iránti elismerés jut kifejezésre abban is, hogy az *Ábel a rengetegben* megjelenése évében, amikor lapját, a Tanut nemzedéktársaival közösen szeretné szerkeszteni, kiadni, rá is gondol. 1933 februárjában ezt írja Illyés Gyulának: „Ajánlatom: csináljuk a jövő évtől hárman: te, Tamási és én a Tanut.” A következő hónapban Szabó Lőrincnek írja az alábbiakat: „Arról van szó, hogy a Tanu az V. számtól társas folyóirattá alakul át. Illyés, Pap Károly, Gelléri, Halász Gábor már bejelentették csatlakozásukat, Tamási rég felszólított egy ilyen alakulásra.”²⁰⁹ Tudjuk, ez a terv nem valósult meg, a Tanu megmaradt Németh László lapjának, de a következő évben fölmerül egy másik lapalapítási gondolat, melynek kezdeményezője ugyancsak Németh László. „Most nem egy nemzedéklapra, hanem munkalapra gondolok, a magyar szellemi élet iszonyú munkahátralékához keresek munkásokat – írja 1934 februárjában Fülep Lajosnak a magam munkája csaknem anonim lesz, s szeretném, ha a többi munkatársra is ezt a székesegyház-építő lázat tudnám átragasztani.” Az irányítást Fülep Lajosnak szánná, Tamásitól novellát kér. Egy újabb, pár nappal később keltezett, ugyancsak Fülep Lajosnak címzett levélből megtudhatjuk, hogy a lap címe *Válasz* lesz, továbbá azt is, hogy Tamási „lelkes támogatást ígér”.²¹⁰ Cikket küld. Később maga ajánlkozik a lap erdélyi képviselőjére.

Németh László 1935 augusztusában Boldizsár Ivánnal, Keresztury Dezsővel és Szabó Zoltánnal Romániába utazik. Tamási-rokonszenvére vall az is, hogy a bukaresti „liceul”-ban alkalmazott székely szolgálával is róla kíván beszélni: „hallotta-e, kérdem, Tamási Áron nevét, odavaló Udvarhelyre. Nem még, s furcsállóan mosolyog. Ajánlom neki az Ábelt, ha rátalál valahol, olvassa el, ilyen világba kivetett székelyről szól, mint ő.”²¹¹

²⁰⁷ I.m.: 333., 333–334., 334., 334., 335., 335., 336., 337.

²⁰⁸ I.m.: 257–258., 258.

²⁰⁹ Németh László élete levelekben, 142., 144.

²¹⁰ I.m.: 163., 170.

²¹¹ Sorskérdések. Bp. 1989. 367–368.

Az utazás nyomán született *Magyarok Romániában* című útirajzában teljes fejezetet szentel Farkaslakának. Megkapó sorokat ír „a magyar írás legszebb dombjára ültetett” faluról, ahova maga Tamási Áron kísért el a vendégeket. Németh László a Tamási-művek gyökerét, forrását kereste, ilyen szándékkal figyelte, hallgatta az embereket, a népes rokonságot. Akaratlanul is összehasonlítja apja dunántúli szülőfalujával: „Ott a jómód is földhöz ragadt e szegénység két lepkeszárnya mellett.” Tamásiról is sokat mondanak az alábbi mondatok: „Soha íróember úgy hozzá nem tartozott tehetségében is a családjához, falujához, mint ő. Akárhol metszed meg ezt a falut, az ő szava csorog ki belőle, s amit különösnek, egyéninek, olykor–olykor erőltetetten provinciálisnak találtam benne, íme, itt ömlött ebből a családból, mely nagyságáról alig–alig tudott valamit. (...) Különös gyöngédséggel, büszkeséggel beszéltek róla, de inkább csak mert nyájas volt hozzájuk, s úr lett belőle. (...) Hiszen őbenne csordították ki szomorú bölcsességüket, tarka, szikrázó tehetségüket.”²¹² Tamási méltatóit, kutatóit is sokban segíthetik e sorok abban, hogy jobban megértsék őt és írásművészetének titkait.

Ugyanez út „terméke” a Magyarország hasábjain 1935. december 25-én megjelent *A költő és faluja* című tanulmány. Ebben megismétli, újonnan leírja az ott látottakat, az élményt, amelyben része volt: „Amilyen szegény volt a falu, olyan tündéri (...), kénytelen voltam elhinni, hogy csakugyan van falu, amely a Tamási–novellák falvára ennyire hasonlít. Amit a költészet színének hittem, élet volt, amit góbéságban agyafúrt túlzásnak: közbeszéd (...), ezt a falut nem Tamási költötte, elébb őt a falu; akárhol vágtam meg, ő folyt belőle, ahogy a barackból csak baracklé folyhat. Milyen szerencsés az író, gondoltam. Ehelyett faluja dolgozott, s a népe lelkét színesre verő évszázadok. Mást se tesz, csak mint a kútfő, bukja a mások szegénységéből, életkedvéből fölszálló ízeket, s annyi költőnek, aki dicsőséget sosem látott, minden dicsőségét ő aratja le...”²¹³

A Tanú 1936. évi I–II. számában megjelent az *Emberek a nemzet alatt* című írásában Tamási *Jégtörő Mátyás* című regényét, továbbá Illyés Gyula *Puszták népe*, valamint Veres Péter *Álföld* című könyvét ismerteti, értékeli, azt vizsgálva, hogy bennük milyen szociális cselekedet jut érvényre. Ezúttal, talán az előző évi látogatás hatására, a *Szűzmáriás királyfi* című regénnyel is megértőbb. Írói pályája második szakaszának nyitányát az *Ábel*-ban jelöli meg. E regényben „a költészet tiszta, vékony szálon folyik, csak fényjátéka gazdag, mint csorduló méznek vagy magas hegedűhangnak. Az ember tűnődött. Mi jöhet ezután több. (...) Az új kötet szélesség és magasság után két új dimenziót fedezett fel: a szerkezetet és csodát. Nem állítom, hogy új regénye van olyan, mint az *Ábel*, de ami kinyílt előtte: több annál.” Miben látja ezt a többletet? „Belekóstol más létezésekbe, hogy egykor önmagára emlékezve nézhessen ki a természetbe.” Az említett művekkel való egybevetésből az alábbi következtetést vonja le: „Három könyv: három országrész. De mondhatjuk, három magyarság is. A nemzetalkotó elemek Erdélyben, Dunántúlon, Álföldön korántsem különböznek egymástól annyira, mint a nemzetalattiak. (...) Az időben egymás mögött látom őket: mintha nemcsak háromféle, nemzet alatt lakó magyarság merülne fel itt elem, de három más–más geológiai korú magyarság is. Tamásié a legrégebbi, a Veres Péteré a legfiatalabb. A *Jégtörő Mátyás* völgykatlant idéz, ahol a népek menetéből lemaradt embercsoport meséi és lídercei koldustündér világával takarózik a végzet elől.”²¹⁴

„A Tamási-bemutató mindig izgalom számunkra – kezdi Németh László a Vitéz lélek című színmű Nemzeti Színház-beli bemutatójáról szóló, a Híd 1941. évi 6. számában közölt

²¹² I.m.: 385., 386., 389.

²¹³ Két nemzedék, 544-545.

²¹⁴ I.m.: 558-559., 559., 563.

kritikát. – Itt nemcsak egy mű, egy drámai szerző harcol az életért, hanem a magyar dráma egy-egy törekvése. Tamási Áron szépirodalmunk legnagyobb kísérletezője: műveiben mindig a műfajt próbálja újjáteremteni.” A darab mondanivalóját, üzenetét ekképp értelmezi: „Az erős hit mindent felépíthet; csak elszánás és kitartás kell, s a csodák is segítségünkre jönnek. Egy elbukott kis népek tanítja ezt Tamási hőse, aki hét év háborús fogság után hazatérve: házát romban, gazdaságát elpusztulva, nemzetét rabságban találja. Tanítja pedig nem szónoklatokkal, hanem az egész falut felkavaró, hangos szimbólumokkal.” Ezúttal sem mulasztja el kiemelni Tamási nyelvezetének értékeit: „A székely falu élete is friss, jó ízekkel csap be a színpadra.” Ezzel szemben fenntartással fogadja a *Szűzmáriás királyfi* kapcsán már emlegetett, a darabban is tetten érhető „okoskodó misztikát”. Úgy értékeli, hogy „a *Vitéz lélek* nagy cselekedet arra, hogy a magyar dráma az legyen, ami lehet”.²¹⁵

A Protestáns Szemlében (1927)²¹⁶ és a Nyugatban (1931)²¹⁷ közölt Tamási-portrét követően a Magyar Csillagban (1942) megjelent *Tamási „játékai”* című tanulmány a harmadik összefoglaló munka Erdély nagy írójáról, és ebben Németh László újólág hitet tesz Tamási írói nagysága mellett. Tette ezt a magyar dráma érdekében, az íróért, kinek negyedik darabja bukott meg a pesti színpadokon, a „kritikusok egyre türelmetlenebb fejcsóválása közben”. Németh László határozottan kijelenti: „Tamási Áron tudja, hogy ebben a században a magyar drámáért senki nem tett annyit, mint ő a négy bukott darabjával. (...) Ha harcát győzelmesen végigharcolja: egy elhanyagolt műfajt emel vissza a nagy magyar műfajok közé.” Legnagyobb erényének tartja, hogy visszalopja a színpadra a költészetet. Pirandellóhoz és Claudelhez hasonlítja azt a reformot, amelyet Tamási darabjai hoztak a magyar színpadon. Sorra veszi darabjait – *Énekes madár*, *Tündöklő Jeromos*, *Vitéz lélek*, *Csalóka szivárvány* –, majd kijelenti: „Ábelnek a színpadon is győznie kell – mindenek keresztlül.” A színművek tömör jellemzése mindmáig érvényes megállapításokat tartalmaz: „Tamási minden darabja a hűség viaskodása. A hatalmában gyengébb, lelkében erősebb ábeli lélek vesz bennük diadalmat a föld sötétebb, vastagabb erőin.”²¹⁸ Úgy ítéli meg, hogy színpadi műveit drámai költeményeknek kell tekinteni, melyeknek a nyelvezet legnagyobb erősségük.

A nemzedékszervező és kritikus Németh László a *Népi író* című, a Magyar Csillagban 1943 január–februárjában megjelenő háromrészes tanulmányában a népi írók számbavételekor – a *Teremtő leltározás* című fejezetben – elsőként Tamásiról szól. „Van-e példa rá, hogy a parasztvilág agóniájából valahol ilyen általános érvényű, mindenkit sugalló költészet fakadt? Tamási titka igen egyszerű. Ő csakugyan együtt írta a falujával a könyveit. (...) Az ő művei arról szólnak, hogy a székely megőrzi magát. Ábel is azért járja be az Udvarhelyen túli külországokat, hogy Ábel maradhasson. (...) De ha a székely mássá is lesz, az ő székelye utolsó ünneplőjében, örökre ott lépdél a nemzet élén.”²¹⁹ Hogy e szavak értékét érzékelte, utalnunk kell arra, hogy Tamási „szomszédságában” a leltárban ott sorakozik Erdélyi József, Sinka István, Szabó Pál, Veres Péter, Illyés Gyula – századunk magyar kultúráját, irodalmát meghatározó személyiségek.

A Tamásinak szentelt nagyobb lélegzetű írásokkal egy időben, azok szomszédságában igen sokszor szólt róla. Említsük nagy ívű tanulmányát, az 1935-ben írt *Magyarság és Európa* című művét, amelynek 5. fejezetében így ír Tamási Áronról: „Tamási az elszakadt Erdély első

²¹⁵ Életmű szilánkokban, II. Bp. 1989. 21., 21-22., 22., 23.

²¹⁶ Két nemzedék, 195-199.

²¹⁷ I.m.: 333-337.

²¹⁸ I.m.: 650., 650., 652., 652.

²¹⁹ I.m.: 685-686.

nagy írója: a legkülönvalóbb, sötét sorsával legvidorabban szembenéző magyar sziget, Székelyországot mutatja be költészetében, épp amikor a román tengerben alámerülni készül, (...) alakjai az elkerülhetetlen magyar diaszpórának is példát mutatnak: ilyen légy, ha fönn akarsz maradni.”²²⁰ Tamásiban olyan személyiséget lát, akivel együtt tud működni. „Mindenkivel együtt tudok menni, aki az értékek hierarchiájáért s a társadalmi igazságért együtt küzd, s úgy nemzetközi, hogy a magyarságot sem hajlandó idegen fajok nacionalizmusának kiszolgáltatni.”²²¹ Illyés Gyulának írta e sorokat 1941 szeptemberében; nemzedékük „hét-nyolc elsőrangú tehetsége” közt, Illyésen, Erdélyi Józsefen, Kodolányi Jánoson, Szabó Lőrincen kívül Tamási Áront is számon tartja. 1941 novemberében a Hídban számol be a „régí házát visszafoglaló” kolozsvári Nemzeti Színház ünnepi előadásáról. „Mi számon kérő érdeklődéssel várjuk, hogy fogja Erdély legjobb szelleme – az Ábeleké s a házsongárdi temetőben alvó – a Pestről kiszálltakat s a Pestről visszaszálltakat magához asszimilálni.”²²² Tehát a helyieket tartja fontosnak, a helyi szellemet, amelynek alakításában az *Ábel* írója cselekvően részt vett; azaz ő asszimilálja, s ne őt s az erdélyi szellemet asszimilálják.

A Hídban 1943 januárjában Giraudoux *Sellő* című drámájáról közöl kritikát. A nagy francia író drámáját Tamási Áron *Csalóka szivárvány* című alkotásával hozza párhuzamba: „Mind a kettő drámai költemény, mind a kettő a varázslatok anyagából készült, s egy bűvészpálcán lebeg. (...) Tamási nem hallott Giraudoux-ról, valószínű, hogy más hasonló drámai költeményeket sem ismer: székely fényeiből mégis olyasféle buborékot fú, mint a francia költő az ő túlfinomult, kicsit már szélhámos műveltségéből. (...) Giraudoux mindent műköltőként csinál: csupa finom célzás, délibábbá fölkapott műveltségi elem, egy virtuóz túlhabzó formaigénye. Tamási a nép helyett játszik; a föld ízeivel, egyszerűbben s talán ügyetlenebbül, de hitelesebb zamattal. Kisebb virtuóz, de nincs mit tenni: nagyobb költő.”²²³ A megbecsülésnek, az elismerésnek és értékelésnek szép bizonyosságai ezek a sorok.

A háborút követő idők, a Magyarországra is beköszöntő szovjet éra új helyzetet teremtett. Tamási Áron elhagyta Erdélyt. Németh Lászlót háttérbe szorítják, majd a „fordítás gálya-padjára” ültetik. A kettejük közti gyümölcsöző kapcsolatnak vége szakad. A hiba nem bennük keresendő: Németh Lászlónak hosszú évekig nincs sajtó fóruma, amely írásait közölné, Tamási Áronnak is esztendőig kell küzdenie a meg nem értéssel, a félreértelmezésekkel. Kezdetben a parasztpárt a maga oldalára kívánja állítani az írókat. Püski Sándor Németh Lászlóhoz írott leveléből (1946. április 1.) tudhatjuk meg azt, hogy Illyés Gyulával, Veres Péterrel és Tamási Áronnal „megbeszéltem a találkozót”.²²⁴ Az idő azonban nem kedvezett az efféle szekértábor-szervezésnek.

A Németh László-életműben 1956-ban olvashatunk újra Tamási Áronról. A *Villámfénynél* felújítóinak címzett szerzői levélben a mondanivaló és a dráma nyelvezete kapcsolatáról szólva írja: „Az irodalmi alkotás feltétele az én szememben az volt, hogy az írónak olyan mondanivalója legyen, amelyet nyelvi vívmányok kicsikarása árán lehet kifejezni. (...) A parasztdráma, ahogy Tamási Énekes madara, példát mutatott rá, beviheti a dráma nyelvébe azt a színt, erőt, irrealitást, ami ezt az igényt kielégíti.”²²⁵ A *Magyar műhely* című, 1957-ben a

²²⁰ Sorskérdések, 318.

²²¹ Németh László élete levelekben, 381.

²²² Két nemzedék, 637.

²²³ Európai utas. Bp. 1973. 503.

²²⁴ Németh László élete levelekben, 536.

²²⁵ Megmentett gondolatok. Bp. 1975. 278.

Kortársban megjelent tanulmányában a népi írókról, népiségről, korszerűségről szólva Ady, Móricz, Erdélyi József és Sinka István társaságában említi Tamási Áront is: „Prózaíróink közül mi volt Tamási Áron nagy varázsa épp a kritikusokra? Hogy egy ősi, félig elsüllyedő világ, a székelység életéről szólt, s a Nyugat irrealista törekvéseire emlékeztetett.”²²⁶ Az életrajzi írásokból – például a *Gályapadból laboratórium* címűből²²⁷ – tudjuk, hogy kapcsolatuk nem szűnt meg, kezdve attól, hogy együtt idézték be őket az írószövetségbe, marxista szemináriumba;²²⁸ Tamási meglátogatta Németh Lászlót Hódmezővásárhelyen,²²⁹ később is találkoztak.

Németh László Tamási iránt érzett tisztelete, írásművészete iránti elismerése mindvégig változatlan maradt. *Egy elbeszélés gyűjtemény elé* című tanulmányában, 1966-ban, Tamási halála évében, újólá nagy elismeréssel ír róla: „Vérbeli elbeszélő a regényben, novellában, sőt a drámában is Tamási Áron. A legkeletibb s legtöbb felől ostromolt, legeredetibb s legszívósabb törzset, az erdélyi székelységet emelte be – az utolsó órában szinte – a költészetbe. Kevés nagy írónak sikerült (Ramuznak talán) a tájhaza határai közt maradva, egyetlen néptörzs figuráiról szólva, ilyen nyílt, magas kürtön át tartani a kapcsolatot a nagy irodalom áramlataival.”²³⁰

Ugyanez az elismerés csendül ki *A nemzet-ragasztó* című, 1966-ban Veszprémben elhangzott előadásában. Szomorúan állapítja meg azt, hogy „az olvasók egy részét (...) mennyire idegesíti (...) mindaz, ami magyarságára emlékezteti”. A magyar irodalom színe-javát példaként felhozó érvelésben ott találjuk a nemrég elhunyt Tamási Áron nevét: „Negyven esztendőn át szinte selejt nélkül írta egymásután művészi fölénytel novelláit, regényeit. De az, ami pályája elején hasznául volt, hogy írásaival egy elsüllyedt magyar világra emlékeztetett, a végén hátránnyá vált (...), a nyugatrajongók mint provinciális írókat intézték el.” Pedig jobb sorsot érdemelne, hisz ott volt, ott van a legjobbak között: „A harmincas évek elejétől Tamási, Kodolányi, majd Illyés Gyula, Illés Endre munkásságában s az én huszonöt drámámban létrejött valami, amit a magyar drámának lehetne nevezni. Nemzedékünknek ez volt egyik legfontosabb közösségi tette, hisz a dráma közösségösszehozó hatalma tudvalévően a legnagyobb.”²³¹ Az elhunyt író iránti szép gesztus, hogy a Kortárs 1966. augusztusi számában újraközlí *A költő és faluja* című, harminc évvel előbb született és közölt tanulmányát.²³²

1970. február 19–23. – utazás Erdélyben. Németh László megtekinti *A két Bolyai* marosvásárhelyi bemutatóját, jelen van a *Papucs hőse* sepsiszentgyörgyi premierjén, Nagyváradon nézi meg a temesváriak *Villámfényénél*-előadását. Kísérői jóvoltából ellátogat Farkaslakára is. Tiszteleg a nagy pályatárs emléke, sírja előtt. Veress Dániel *Téli utazás* című, személyes- és tárgyismeretről tanúskodó, szép irodalmi riportja örökítette meg a pillanatot: „negyven éven át emelőkörhölő szavával ott állott a nagy tehetség, a barát mellett, úgy, mint most itt, a farkaslaki sírnál”.²³³

²²⁶ I.m.: 203.

²²⁷ Homályból homályba, II. 181.

²²⁸ I.m.: 241.

²²⁹ I.m.: 262.

²³⁰ Megmentett gondolatok, 497.

²³¹ Utolsó széttekintés. Bp. 1980. 454., 454., 455.

²³² Két nemzedék, 544-547.

²³³ Veress Dániel: Téli utazás. Igaz Szó, 1970. 3. sz. 365.

Ugyanabban az évben született az az interjú – *A fenomén marad nekem mindig...* címmel jelent meg az Alföld 1974. decemberi számában –, amelyben Tóbiás Áron kérdéseire felelve Németh László felidézi a Tamásihoz fűződő kapcsolatát: „Azt hiszem, hogy ő egy világirodalmi költő, de hogy ezt mikor fogják elismerni, már a világirodalomban is, azt nem tudom, és fontosnak sem tartom, (...) a mi nemzeti költészetünk egyik csúcsa ő, az nem lehet vitás ma már.”²³⁴

Egyirányú utcán haladtunk? Németh László Tamási Áronról alkotott irodalmi értékelését követtük nyomon, a kritikák megjelenése időrendjét követve. Zársónak mi sem természetesebb, mint ha megidézzük a másik félben kialakult képet. Tamási Áron az Ellenzék 1939. december 17-i számában közli a *Még csak egyszer szólott a kakas* című írását, amely a sokat vitatott, nagy vihart kavart *Kisebbségben* című Németh László–kötetet méltatja elismerően. Ebben az írásában szól az említett mű írójáról is: „Németh László személyét és munkásságát egyaránt jól ismerem: tudom, hogy hívő ember, felelős szellem, s hogy a mai magyar művelődésben súlya van annak, amit mond. A nemes és kitartó harcot a népi nemzetért és az új magyar művelődésért együtt kezdtük és együtt folytatjuk. S megítélésem szerint mindenütt folytatni kell ezt, ahol csak meg akarunk újulni közösségi és egyéni életünkben.”²³⁵

Tamási Áron születése centenáriumának évében legyen példa az az egymásra figyelés, az értékek felmutatására való törekvés, amely Németh László tollát vezette. Tamási Áron írói kibontakozásában minden bizonnyal döntőek voltak ezek a tanulmányok, kritikai írások. Általuk az erdélyi irodalom szervesebb része lett az összmagyar irodalomnak, amely Németh László szemléletében mindig is egységes egésznek alkotott. E munkával az elemzettre s az elemzőre egyaránt felhívjuk a mai olvasók figyelmét, csökkentve talán azt az amnéziát, amely munkásságukkal szemben ma tapasztalható. Ha róluk megfeledkezünk, ha róluk keveset beszélünk – nem őket, hanem magunkat minősítjük.

1997

²³⁴ Utolsó széttekintés, 854.

²³⁵ Tamási Áron: Tiszta beszéd. Bukarest, 1981. 381.

Apáczai Csere János – kettős megközelítésben

**Azonosságok és különbözőségek
Németh László és Páskándi Géza Apáczai-drámájában**

1. „...minden gondolatomat az a vágy foglalta le, hogy segítek szülőhazámon”

Immár 375 éve annak, hogy Apácán megszületett a XVII. század erdélyi művelődéstörténetének nagy alakja: Apáczai Csere János. Pintér Jenő „a nemzet tanítómesteré”-nek nevezi, aki „a hagyományok megcsontosodott korszakában s az egyházi és világi tekintélyek félelmes világában olyan élesen ítélte, hogy szinte csodálni lehet az akkori papi társadalom elnézését kíméletlen ostorozásaival szemben”. Tudjuk, kora társadalma, a hatalom nem volt éppoly elnéző. Szerb Antal az Apáczai életében rejlő konfliktus–magvat a közvetlen összeütközés szintjéről magasabb dimenzióba emeli. Sorsát a Szenczi Molnár Albertével hozza párhuzamba, rokonságba: „Bennük mutatkozik meg legtisztábban az a paradoxon, hogy a leginkább magyar a leginkább európai is. Nekik Európa kultúrmagassága és a honi kisszerűségektől való távolság kellett ahhoz, hogy egy másik, különb Magyarorszáért fáradozhassanak. Hazamenni a létező Magyarországra annyit jelentett, mint lemondani az ideális Magyarországról.”

Apáczai Csere János tanulmányait szülőfalujában, Kolozsváron és Enyeden végzi. A kiváló képességű diák a református egyház támogatásával öt évet tanult külföldön – Franeker, Leyden, Utrecht és Harderwijk egyetemén. Már ott megfogalmazódott benne jövődi hivatása, célja: a tanítás. Az elhatározás egyszerű dolog volt, ám a megvalósulás komoly feltételekbe ütközött. „...abban az időben szegény goromba magyar, kivált Erdélyben, úgy hitte, hogy ha nem német, plundrában nem jár, nem lehet tudós ember; professzori nevet, theologiae, philosophiae vagy medicinae doctori titulust felvenni sacrilegium lett volna” – írja a kortárs emlékiratíró Bethlen Miklós. Úttörő volt tehát, a legnagyobbak közül való. Mi motiválhatta abban az időben, amikor a prédikátorság társadalmilag jóval magasabb rang volt – tanulmányai alapján ez meg is illette volna őt – mint professzor, rektor lenni, oly küzdelmet folytatni, amelynek megvalósulásához még nem ért meg az erdélyi társadalom? Beöthy Zsolt irodalomtörténész jó száz évvel ezelőtt erre emígy válaszolt: Apáczaiban „a tudomány iránti lelkesedés a legbelsőbben összeforr hazafiságával”.

Apáczai Csere János életpéldája – a nemzet ügyéért fáradozni, azért, ha kell, el is égni – időszzerű, követendő példaként állhat előttünk. Ezt erősíti meg bennünk az is, hogy a letűnt század két kiváló magyar írója választotta színmű–főhőssé: Németh László 1955-ben, Páskándi Géza 1971–72-ben írt drámát róla.

2. Németh László: „Nagy példa lett..., az önfeláldozásé”

A bevezető sorokban érzékeltettük azokat a konfliktushelyzeteket, amelyek a Hollandiából hazatérő Apáczai Csere János felfogása, törekvése és politikai, szellemi környezete között szükségszerűen bekövetkeztek. Németh László drámája – *Apáczai* – a presbiteriánus megújulás és a hatalom támogatta epizkopalizmus, valamint az akadémia–alapításra még nem érett Erdély és Apáczai Csere János szembenállását állítja a dráma középpontjába. A konfliktus magvat felesége, Aletta fogalmazza meg: „Épp attól félek, amiért megkedveltem. Hogy úgy hisz az igazságban. Hogy a szebb gondolat, ha egyszer elgondolták: annak le kell a

rútabbat győznie.” Ő, aki a nemzet javán munkálkodott, elkerülhetetlenül szembe került azokkal, akik, önző érdekeiknek rendelték alá mindent, szembe került azokkal, akik hatalmuknál fogva azonosították magukat az országgal. A fejedelmi haragtól, a közbenjárók, jótevők révén, megmenekülhetett; a gondolatai, tervei számára éretlen kort azonban semmi sem győzhette le, akkor sem, ha „Apáczai, ez a makacs idealista, minden vereségre új, még merészebb pedagógiai tervvel felelt”. A több mint negyven szereplős drámában vívott egyéni küzdelem az önfeláldozás példája lett. Mily szépen fogalmazza ezt meg a dráma ötödik felvonásában a pályatárs, Porcsalmai rektor úr: „A nagy példa, mint a nap, ködben kel, minél több pára borítja kezdetben, annál fényesebben és föntebből fog visszasütni.”

Ha csupán ennyi is lenne, ennyi is maradna, számunkra akkor is szép, követésre méltó, hisz merész álmodozókra mindenkor szükség van; a nemzetük javán munkálkodókra úgyszintén. Apáczai küzdelme nemzeti múltunk csodálatos mozzanata, amelyből a jelen is meríthet. A halálos ágyán kimondott keserű, életét és munkásságát motiváló szavaknak – „a nemzetemhez való mértéktelen és soha nem viszonzott nagy szerelmem” – a mai olvasóban is visszhangot kellene kiváltania.

3. Páskándi Géza: „Ki itt a zsarnok? Apáczai uram?”

Páskándi Géza drámája – *Tornyot választok* – az előbbi alkotás keletkezéséhez hasonló korban született. Romániában ekkor már megkezdődött az 1968-ban, a csehszlovákiai események hatására bekövetkezett oldódás befagyasztása, a szabadabb szellemi élet visszaszorítása, béklyóba verése. Az íróknak meg kellett találniuk azt a kifejezési, megszólalási lehetőséget, amely még adott volt; a történelmi dráma kínálta ezt, Erdély múltja, amely évtizedek óta irodalmunk egyik leggazdagabb forrásának bizonyult. Páskándi Géza is ide nyúlt vissza, a XVII. században keresve a korának megfelelő analógiákat, amelyek alkalmasaknak bizonyultak mondanivalója közlésére.

Páskándi Géza Apáczai Csere János regényes, látványos sorsának kritikus momentumát választotta a cselekmény tárgyául: „Mi kiválasztottuk életének – szerintünk – legdrámaibb pillanatát: megvádoltatását, Basire Izsákkal való vitáját s annak következményeit.” Drámájában a hiteles ábrázolás az írói képzelettel ötvöződik; a történelmi személyek mellett kitalált szereplők is színre lépnek. Apáczai küzdelme, abban az erőterben, amelyet Páskándi Géza a XVII. századról elmondott, eleve reménytelen volt. A bemutató közönsége a maga korára ismert. Páskándi Géza szavait idézzük: „Harag György és a színház, a színészek, a műszak, az egész társulat erdélyi magyar ügyet csináltak az előadásból, anélkül persze, hogy ezt túlzottan nagydobra verték volna. S ez is elégtételünk, sikerélményünk volt. A csonka szabadság, a féligazság. Sőt a rabság legapróbb egérútja. Egérösvényei. (...) Nyilván a darab »csúcsa« az akkori időkben az volt, amikor a fejedelem megkérdezte: Ki itt a zsarnok, Apáczai uram? Van-e itt zsarnok? Apáczai lehajtotta a fejét s végül is kibökte: nincs. Általa szinte az egész értelmiség hajtotta le a fejét. Hiszen valamennyien így kényszerültünk válaszolni, ha a »szervek« nekünk szegezték a kérdést: van-e itt kisebbségi elnyomás? És egyáltalán elnyomás? Nincsen.” Az olvasó, a hallgatóság megértette az üzenetet, hisz az, áttételesen ugyan, de a máról, a mának szólt, tudatában volt annak, hogy a tagadást kényszer szülte. „A parabolák pincéiben szöveget nyomtató opposíció volt ez.” Az író Apáczai emberi nagyságát kívánja kiemelni azzal is, hogy a fejedelemnek sem a maga szomorú sorsát hánytorgatja, hanem az országét, a nemzetét félti: „A gyimesi szorosba a szél már befűzte a cérnát, s átvarrogatja véle condráinkat. A Máramarosba is dudát fogtak a hegyek, és már maguktól fűjják. A bánági pusztán is süvít a szél, repíti a havas bogáncsot. Egyre hidegebb lesz. Hát a mindenki melegével kell most törődni – nem az enyémmel, felség!”

4. A témaközelítés rokon vonásai

A két mű megszületése közt 16–17 év telik el. Az alkotók élethelyzete azonban egy ponton azonos: Németh László, a *Petőfi Mezőberényben* című drámája megjelenését követően, támadások keresztüzébe kerül, a dráma keletkezése előtt jelenik meg Bóka László és Horváth Márton írása a Szabad Népből, ami az amúgy is érzékeny lelkületű íróban félelmet kelt. Ebben a lélektani, terhes hangulatban kezdi el írni Apáczai-drámáját, 1955 áprilisában. Páskándi Géza időben túl van ugyan a börtönben töltött (1957–1963) esztendőkön, de azt követően sem szabadulhat abból a nyomasztó légkörből, amely őt körülveszi, melyből előbb a Dávid Ferenc-dráma, majd az Apáczai-darab szakad ki. Mindkét alkotó művére vonatkoztathatjuk Németh László szavait: „Minden mű egy állapotot rögzít, azt, amelyikben írni kezdtük, s ez az állapot titkos egységet biztosítva, mint állandó hőmérsékletű méhfal, magzatburok veszi körül írás közben a művet.” Érzékelhető, felismerhető bennük az a külső, kényszerítő indíték, amely megírásukhoz vezetett. Ezt főképp a témaválasztás igazolja: drámáik középpontjában oly hős áll, akinek minden jó szándéka elbukik a hatalommal, a megcsontosodott, megújulásra képtelen, bármilyen újítást, másként gondolkodást önmaga elleni támadásnak minősítő uralkodó réteggel (és kiszolgálóival) szemben. De Apáczai bukásában – mindkét szerző művében – ott rejlik a remény; az olvasóban/nézőben mégsem a lemondás, a cselekvés hiábavalósága magvait hinti el, hisz a főhős erkölcsi fölénye meggyőzően domborodik ki, nyer megfogalmazást.

A két dráma olvasásakor, elemzésekor az is figyelemre méltó, hogy a két elemzett alkotás kiindulópontjaiban, az alkotás folyamatában, az író és műve koordinátarendszerében is vannak közös vonások. Németh László a *II. József* című drámájával kapcsolatosan fogalmazza meg, de az Apáczai-ra is vonatkoztathatjuk: „... darabjaim (...) nem a sorsot kihívó tettek, hanem a lélekben folyó vívódás drámái (...) minél több forrású a vívódás, minél több felől s meggyőzőbben szorítják bele a hőst, s minél több alkalmunk van a gyötört és gyötrők természetében a magunkéra ismerni: annál szenvedélyesebben veszünk részt megtöretés és megtisztulás drámai szertartásában.” Páskándi Géza azt hangsúlyozza, hogy ő, az író „kiválasztóként” van jelen hőseiben. A belső ábrázolásra helyezi a hangsúlyt. Ez, szerinte korántsem jelent nagyfokú azonosulást, bár annak „...mind az alkotóban, mind hősében vannak közös kapcsoló-, helyesebben támaszpontjai (...) Mit tesz hát belülről ábrázolni? (...) esélyt, teret, helyzetet adni alakjainknak, hogy saját igazságérzetük szerint cselekedjenek és szólaljanak meg. Keresni kell tehát bárki igazságérzetét, egyenlőségről, egyenlőtlenségről, szabadságról stb. fennen vallott vagy hallgatolagos, meg nem fogalmazott felfogását. A belülről ábrázolás az alkotó udvariassága, mi több: demokráciája, amivel hősének az önkifejtés-önkiélés lehetőségét nyújtja. Ezáltal az alkotó is kiél valamit: szabaddá tesz.”

Mindkét alkotó a XVII. századba nyúlt vissza, de, nyilvánvalóan, a mának, a mai hallgatóhoz, nézőhöz s az utánunk következőkhöz is kívánnak szólni. Miként nyer megalapozást ez a szándék? Németh László szerint „egy mű nemcsak abból áll, amit mond, abból is, amit gondolnak róla”, azaz abból is, amit a mai nézőben, olvasóban ébreszt. Páskándi Géza ugyanerről, a bemutató műsorfüzetében így vall: „nem csak a mai, hanem a tegnapi létet s ennek az emberben kialakult képét – egyszerre – igyekszünk ábrázolni. Nemcsak a mában a múlt időt, hanem a múlt időben a mát is: az aktuális múltat”, amely tárgyában ugyan rég letűnt kort idéz, de nekünk, hozzánk szól.

5. A színpadi megformálás azonosságai és különbözőségei

Németh László, mint már jeleztük, nagy ívű, epikus részletezésű művet alkot, tág időhatárban mozog, amely felöleli Apáczai gyulafehérvári és kolozsvári működését. Apáczaiiban az ideaembert kívánja felmutatni, akit követni lehet, követni kell, de hozzá fölemelkedni, vele egyenrangú lenni a lehetetlennel határos. Ellenfele, amint az alkotó is jelezte, a sors, az, hogy korán jött, hogy olyan körülmények közé jutott, amely pedagógiai szándékait, elképzeléseit, akadémiaalapítási terveit eleve sikertelenségre ítéli. Küzdőtársa alig akad, támogatói is a háttérben maradnak. A szereplők java részének, legyenek bár mellette vagy ellene, az a hivatása, hogy kiemelje Apáczai kivételes egyéniségét. A dráma, képletesen szólva, medrébe szorított folyamként, csendesesen folyik a végkifejlet felé, egész a főhős korai, tragikus haláláig. Tragikus, mert egyedül marad, követői nem akadnak.

Páskándi Géza drámája középpontjában a fejedelem jelenlétében, az ő sugallatára létrejött hitvita áll. Innen adódik, hogy kevesebb szereplőt hoz a színre. Az író kiélezett helyzetet teremt, amely, mai szóval élve, koncepció per – „a belső tisztogatás nagy napja” –, melynek keretében a fejedelem ítéletet mond a hitújítás, a reformeszmék fölött. Adott a vádlók, a hatalmat szolgálóan kiszolgálók, alkalomadtán azt is cserbenhagyók tábora s adott azoké is, akik kiállnak Apáczai mellett. A vita sűrű izzású, félelmetes emlékeket, a XX. században megélt helyzeteket idéz. Sajátos, az írói invenció szüleménye a két koldus szerepeltetése. Az antik görög drámák kórusait idézik fel bennünk, amelyek jelzik, értelmezik a színen vagy a mögötte történő eseményeket. A dráma második része veszít intenzitásából, a belső ábrázolás helyét az események veszik át, jelezve a közeledő romlást, amelyet Rákóczi lengyelországi hadjárata nyomán következik be. Azok fordulnak ellene, akik addig minden parancsát szó szerint hajtották végre.

Mindkét drámában szerephez jutnak a diákok: Németh László drámájában deputációba mennek tanárukért, majd követik őt Kolozsvárra; Páskándi Gézánál, névtelenül ugyan, de egyikük beleavatkozik a vitába a fejedelem jelenlétében. Németh László és Páskándi Géza drámája egyaránt azt sugallja, hogy a fiatalság az, amely Apáczai mellé áll, amely megérti, hogy tanításában új idők új szele kap szárnyra.

2001

„Benned rovom erdélyi adómat”

Németh László és Veress Dániel levélváltása

„Egyetlen – értelmem és szívem felől – dédelgetett kívánságom volt, és pedig az, hogy mielőtt – ha valaha – megjelennének a levélhalmazok szétmosó teljességében, az általam »erdélyi levelek«-nek elnevezett csokra jelenjen meg önállóan, őrizvén erdélyiségünk sajátosságát.” A csíkszeredai Pallas-Akadémia Könyvkiadó által megjelentetett kötet²³⁶ ezt a kívánságot váltotta realitássá. A Németh László-levelezést összegyűjtő és sajtó alá rendező Németh Ágnes felkérésére írt válasz a kilencvenes évek elején fogalmazódott; a megvalósulás két lépcsőben realizálódott. Elsőként a kecskeméti Forrás 1993. novemberi száma tette közzé, Veress Dániel bevezetőjével, a Németh László által hozzá írt 50 levelet. Az erdélyi Németh László-kutatás érdekében tettük fel a kérdést a Korunk 1994. évi 10. számában: Miért nem itthon, Erdélyben? „E levelezés túlmutat önmagán, a mi kincsünk is. Teljes itthoni megjelentetése adósságunk sorát gyarapítja.”

A Németh László-centenárium alkalmából Csíkszeredában kiadott könyv megtette várakozásunkat: nem csupán a kecskeméti folyóiratban olvasottakat tette asztalunkra, hanem Veress Dániel fennmaradt válaszleveleit is, appendixként pedig Németh László 1970-es romániai utazásáról írott irodalmi riportjait is – az Igaz Szó 1970. évi 3. számában megjelent *Téli utazás*, valamint a nagybányai Misztótfalusi Kis Miklós Közművelődési Egyesület által 1995-ben megjelentetett In memoriam Németh László című kötetben közzé tett *Ami a Téli utazásból kimaradt* című írást is –, továbbá a mostani kötetet megjelentető kiadó főszerkesztője, Kozma Mária által készített, Veress Dániel és Németh László viszonyáról dokumentumértékű vallomást tartalmazó interjút.

Szép és örömdetes centenáriumi ajándék. Az a személyiség ajándékozta nekünk, aki az utóbbi fél évszázadban állhatatosan küzdött, felbecsülhetetlenül sokat tett Németh László erdélyi népszerűsítéséért és elismertetéséért, aki a Németh László-életmű legfelkészültebb és legavatottabb hazai kutatója és méltatója volt. A mostoha idők rovására írhatjuk, hogy, elmélyült tanulmányai mellett, nem valósíthatta meg elképzelését, az egész életművet bemutató monográfia – az „átfogóan értékelő tanulmány” – megírását. Ki más tehetne volna nálunk, mint Veress Dániel, akihez Németh László 1969-ben az alábbi sorokat írta: „Te ismersz a legjobban. Nem azzal az ismerettel, amelyet a készülődés szed össze egyetlen alkalomra, hanem ami egy életen át rakodik belénk egy olyan emberről, aki mint személyes ügyünk, mondhatnám: mindennapi táplálékunk foglalkoztat.”

Ismeretes, hogy a második világháborút követően szinte teljességgel megszakadt Németh Lászlónak az erdélyi magyar szellemi élethez fűződő kapcsolata. Ezt – az elmúlt század harmadik és negyedik évtizedeiben kirajzolódott oly sokágú kapcsolatrendszer gyümölcseinek ismeretében – felettébb sajnálhatjuk, szellemi veszteségeink közt tartjuk számon. Veress Dániel volt az egyetlen, akivel 1959 és 1974 között folyamatosan levelezett, ily módon nem csupán az életművet, hanem az író személyét is közről ismerhette. Kapcsolatuk, mindkettőjük számára rendkívüli fontossággal bírt. Németh László felől: „Benned rovom le erdélyi adómat, melyet ifjúságom óta lelkiismeretesen fizetek.” (...) „...rajtad át tartom Erdéllyel a kapcsolatot...”; Veress Dániel számára „ő volt a csónak-szél, amelybe görcsösen kapaszk-

²³⁶ Veress Dániel: „Benned rovom erdélyi adómat” Németh László és Veress Dániel levélváltása 1959-1975 Pallas-Akadémia Könyvkiadó Csíkszereda, 2001. 272 l.

kodik” (...) „...nincs egyetlen fontosabbnak érzett vállalkozásom, mely mögött ne találnám meg szellemi indításait”.

A könyv lapjain a kétirányú kötődés összefonódik. Erre utalnak a Bevezető záró sorai is: „Az olvasó egy szellemi önéletírást tart kezében: e sorok íróját, tengelyében Németh Lászlóval, hiszen róla van szó, Ő magaslik az olvasó fölé, s rajta át egy tenyérnyi Erdélynek üzen: »fizeti adóját«.”

A már a kecskeméti Forrásban is olvasott, a Németh László–leveleket bevezető tanulmány áttekinti azt a törekvést, amely az ötvenes évektől folyt, elsősorban Veress Dániel által vívott küzdelem, a Németh László–életmű elismertetéséért, megismertetéséért, továbbá jelentősége, érdeme szerinti méltatásáért.

Ismeretes, Németh László zárkózott személyiség volt, különösen óvakodott attól – ezt már a Veress Dánielhez írott első levelében kihangsúlyozza –, hogy „az emberek »tanítványaimmá« legyenek, én sosem tartottam kíváncsnak”. Az a tény, hogy a levelezés 1959. január 2-től az író haláláig, kisebb megszakításokkal ugyan, de folyamatos volt, arra utal, hogy igazi szellemi kapcsolattá vált, két szellemi műhely összekötő közlekedő edényként élt több mint másfél évtizedig. A levelek alaptónusát az önzetlen barátság, a szeretet, a megbecsülés adta, amelyre Németh László mindenkor vágyott. A kapcsolat bensőségességére utalnak Veress Dániel szavai: „Türelmes a papír: élőszóval restelném kimondani szeretetemet.” (16. sz. levél) Ám hozzáteszi: „Bátyám iránti nagy szeretetem, megbecsülésem, hűségem nem jelenti és nem jelentheti azt, hogy mindenre fejemet szegjem: így van.” (18. sz. levél) Aszófőről is hasonló érzés áramlik Sepsiszentgyörgy felé: „tudd azt, hogy szeretlek, becsüllek”. (20. sz. levél)

A Németh László–filológia számára is nagyon fontosak ezek a levelek. Említsük csupán a Bolyai–dráma kérdéskörének kibontását, a kezdetektől a színpadra érésig, a Veress Dániel–drámák születése, műfaji gondjai körüli eszmecseréket, azt a folyamatot, amint „egy–egy levélben az elme igyekszik kigázolni gondjaiból”.

Mit jelentettek ezek a levelek íróik számára? Kölcsönös igényt, tájékozódást, buzdítást, példát, erőforrást, némelykor lírai kitárulkozást is, csendes elmélyülést, amikor „harangszóban feredőzik a hajnali ég”.

A levelek utolsó harmada Németh László betegségének súlyosbodását jelzi. A Sajkódon, Budapesten keltezett levelek egyre rövidebbek, a Sepsiszentgyörgyön írottakban fokozódik az aggodás. Ez is kordokumentum, „tudósítás” az alkonyról, a betegségről, amely egy csodálatos életet zár le.

Ennek a könyvnek ott a helye az *Egy barátság levelekben*, *Levelek Magdához*, *Németh László élete levelekben 1914–1948*, *Németh László élete levelekben I–III.*, *1949–1975* című kötetek mellett. Odahelyezzük féltett kincseink közé.

2001

Németh László romániai bibliográfiája: 1928–2001

I. Kötetben megjelent eredeti művek

BŰN Regény Jordáky Lajos bevezetőjével. Ifjúsági Könyvkiadó, Bukarest, 1967

ISZONY Regény. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1967

REPULSIE In românește de Gelu Păteanu. Editura literaturii universale, București, 1968

GALILEI (Traducere: Sándor Pezderka, George Timcu). Dramaturgi contemporani din Ungaria. Editura Dacia, Cluj 1974 17–102.

GYÁSZ Regény. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1976

VII. GERGELY Történelmi dráma, Veress Dániel utószavával. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979

PEDAGÓGIAI ÍRÁSOK Fábián Ernő bevezetőjével. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1980

ÉGETŐ ESZTER Regény, Lőrinczi László utószavával. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1984

INDURARE 1–2. Traducere: Ladislau Hegedüs. Editura Univers, București, 1986–1987

MAGYAROK ROMÁNIÁBAN Az útirajz és vita. Egybegyűjtötte, a szövegeket rendszerezte, az előszót írta és a jegyzeteket összeállította Nagy Pál. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2001

„*BENNED ROVOM ERDÉLYI ADÓMAT*” Németh László és Veress Dániel levélváltása 1959–1975. Csíkszereda, Pallas–Akadémia Kiadó, 2001

II. Kötetben megjelent fordítások

Ibsen: *NÓRA* (Drámák sorozat). Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1962

Thornton: *SZENT LAJOS KIRÁLY HÍDJA. CAESAR* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1974

Goncsarov: *OBLOMOV* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1974

Tolsztoj: *A HAMIS SZELVÉNY* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1978

Marlow: *A NAGY TAMERLÁN* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1983

Tolsztoj: *ANNA KARENINA* I–II. kötet. Kriterion–Európa, Bukarest, 1988

III. Színművek romániai bemutatói

VILLÁMFÉNYNÉL

– Kolozsvári Magyar Nemzeti Színház 1942. január 21-én. Rendező: Tompa Miklós

– Temesvári Állami Magyar Színház 1970. január 8-án. Rendező: Cseresnyés Gyula

– Szatmári Északi Színház magyar tagozat 1977. július 7-én. Rendező: Kovács Ferenc

PAPUCSHÓS

– Sepsiszentgyörgyi Állami Magyar Színház 1969. november 14-én. Rendező: Völgyesi András

– Nagyváradi Állami Színház magyar tagozat 1987. november 2-án. Rendező: Szombati Gille Ottó

A KÉT BOLYAI

– Marosvásárhelyi Állami Színház magyar tagozat 1970. február 20-án. Rendező: Kovács Ferenc

ISZONY

– Szatmári Északi Színház magyar tagozat 1991. április 5-én. Színpadra alkalmazta és előadta Lőrincz Erika. Rendezte: Kovács Levente

IV. Erdélyi költők Németh Lászlónak ajánlott versei

Tompa László: *Fehér csúcson* Németh Lászlónak, Híd, 1941. dec. 23. 53. sz. 29.

Tóth István: *Találkozás Németh Lászlóval* Utunk, 1971. ápr. 30. 18. sz., 2.

Páskándi Géza: *Németh László* Kortárs, 1975. ápr. 4. sz., 672.

V. Periodikákban megjelent eredeti és utánközlések

Magyar líra 1928-ban Erdélyi Helikon, 1928. máj. 1. sz. 59–60.

Új magyar regények Erdélyi Helikon, 1928. jún. 2. sz. 151–153.

Magyar dráma és magyar kritika 1928-ban Erdélyi Helikon, 1928. júl. 3. sz. 229–231.

André Gide Erdélyi Helikon, 1928. okt. 6. sz. 419–426.

Tóth Árpád Erdélyi Helikon, 1928. nov. 7. sz. 485–491.

Szabó Dezső Erdélyi Helikon, 1928. dec. 8. sz. 577–588.

Három verskötet Erdélyi Helikon, 1929. jan. 1. sz. 67–69.

Kosztolányi Dezső Erdélyi Helikon, 1929. márc. 3. sz. 184–190.

Kassák Lajos: Egy ember élete Pásztortűz, 1932. okt. 31. 19. sz. 313.

Németh László „Debreceni Káté”-ja (Kivonatos szöveg). Erdélyi Fiatalok, 1934. Ősz. 97–99.

Válasz nyílt levélre Korunk, 1934. 2. sz. 150–156.

Halál (Részlet az *Ember és szerep* c. tanulmányból). Pásztortűz, 1935. febr. 28. 4. sz. 81–83.

A közép-európai gondolat Független Újság, 1935. szept. 22–27. 36. sz. 10.

Németh László háborgató új könyvéből (Részlet a *Kisebbségben* c. könyvből). Ellenzék – Vasárnapi Szó, 1939. nov. 19. 268. sz. 13.

Kemény Zsigmond és Jókai Mór (Részlet a *Kisebbségben* c. könyvből). Ellenzék – Vasárnapi Szó, 1939. nov. 26. 274. sz. 16.

Ady Endre és Móricz Zsigmond (Részlet a *Kisebbségben* c. könyvből). Ellenzék – Vasárnapi Szó, 1939. dec. 3. 280. sz. 16.

Berzsényi útja Ellenzék, 1940. febr. 4. 27. sz. 8.

Sznobok és parasztok Pásztortűz, 1941. jan. 1. sz. 16–18.

Anya és leánya (Részlet a *Bethlen Kata* c. dráma 3. felvonásából). Székely Szó, 1943. jan. 31. 6–7.

Március 15. Hitel, 1943. márc. 3.

Mit keresek a Bocskayban? Ellenzék, 1943. máj. 29. 121. sz. 7.

Németh László vallomása a tehetségekről Termés, Nyári szám, 86–107.

Magyar belátás (Részlet a *Magyarok kibékülni* c. írásból). Hitel, 1944. máj. 5.

Mit veszítettünk benne? Igaz Szó, 1969. 7. sz. 34–35.

A két Bolyai marosvásárhelyi bemutatójára Vörös Zászló, 1970. febr. 22. 3.

Életemről, munkáimról Igaz Szó, 1970. 3. sz. 352–360.

Az én Báthory Zsigmondom Sepsiszentgyörgyi Állami Magyar Színház műsorfüzete, 1970/71-es évad 1. sz.

A Bolyaiak Második filmterv. Igaz Szó, 1975. 4. sz. 380–384.

Csokonai (Részlet az azonos című tanulmányból). Dolgozó Nő, 1980. jan. 1. sz. 14.

Utazás az anyanyelvig; Az Ady-pör; Életcél Helikon, 1991. ápr. 26., 17. sz. 2–3.

Iszony (Részlet). Helikon, 1993. 10. sz. 11–14.

Magyarok Romániában – a sepsiszentgyörgyi Háromszék 1995 decemberétől folytatásokban közölte az útirajzot

VI. Erdélyben közzétett levelek

Sényi Lászlóhoz Megjelent A marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság levelesládája (Kriterion Könyvkiadó Bukarest 1973) c. kötetben, 295.

A minőségről (Részlet a Veress Dánielhez írott levélből). Megjelent a Megyei Tükör 1971. április 18-i száma 2. oldalán

Áprily Lajoshoz Közli Marosi Ildikó. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 1980. júl–dec. 2. számában, 219–220.

Németh László levele Fodor Ilonához Látó, 1999. 8–9. sz., 190–191

VII. Hazai lapokban közölt interjúk, nyilatkozatok, előadások

Németh László Brassóban beszél a holnap Magyarorszájáról Cseresnyés Sándor interjúja. Brassói Lapok, 1935. aug. 18. 3.

Elvek, gondolatok Válasz a Termés körkérdésére. Termés, 1943 Nyári szám, 87. és 117–118.

Villáminterjú Németh Lászlóval Fábián Ernő interjúja. Megyei Tükör, 1970. febr. 28., 115. sz. 6–7.

A pár egyik fele Beszélgetés Németh Lászlóval. M. Implon Irén interjúja. Fáklya, 1970. márc. 1., 4.

Marosvásárhelyi beszélgetés Németh Lászlóval Marosi Ildikó interjúja. Új Élet, 1970. márc. 6. sz. 14.

Kisebbségből–kisebbségbe címmel tart előadást a Kolozsváron a Méhkas diákszövetkezet irodalmi estjén 1940. december 12–én.

Kisebbségi sors címmel tart előadást a Református Körben a szórvány internátus javára 1943. május 15–én

VIII. Folyóiratokban, heti és napilapokban, gyűjteményes kötetekben Németh Lászlóról megjelent írások kronológiai mutatója

1932

xxx Tanú Németh László folyóirata Pásztortűz, okt. 31. 19. sz., 312–313.

Kovács László: *Tanú* Erdélyi Helikon, dec. 10. sz., 742–743.

1933

Szöke Pál: *Az irodalom fasisztája* Korunk, 1. sz., 79–80.

Jeszenszky Erik: *Nyílt levél Németh Lászlóhoz, a „Tanú” szerkesztőjéhez* Korunk, 11. sz., 861–863.

1934

Makkai László: *Németh László: Ember és szerep* Hitel, jan. 15., 2. sz., 8.

Jeszenszky Erik: *Megjegyzés az előbbiekre* Korunk, 2. sz., 156–160.

Tavaszy Sándor: *A mindennap filozófiája* Pásztortűz, febr. 15. 3. sz., 55–56.

Jancsó Béla: *Németh László „Debreceni Káté”-ja* Erdélyi Fiatalok, március 97.

Makkai László: *Németh László és a Tanú* Erdélyi Helikon, jún–júl. 6. sz. 449–456.

Tamási Áron: *A magyar őstehetségek problémája* Brassói Lapok, szept. 23. 217. sz., 10.

xxx Németh László „Debreceni Káté”-ja Erdélyi Fiatalok, Őszi szám 97.

S. I. (Sándor István): *Németh László: Ember és szerep* Erdélyi Múzeum, 4–6. sz., 195.

Újvári László: *Narodnikok a magyar irodalomban I.* Korunk, 12. sz., 905–909.

1935

Újvári László: *Narodnikok a magyar irodalomban II.* Korunk, 1. sz., 45–49.

Makkai László: *Virtuális nemzedék* Hitel, febr. 1. 3. sz., 1.

xxx *Reformmozgalmak Magyarországon* Független Újság, febr. 10. 5. sz. 3.

Dezséri György (Jancsó Elemér): *Magyar kultúrkrónika: Szekfü Gyula* Korunk, 7–8. sz., 523–527.

Vita Zsigmond: *A Tanú harca egy új magyarságért* Erdélyi Fiatalok, Nyári szám, 58–62.

László Dezső: *Írók és írások Új magyar sziget és mozgalom – Tanú Válasz, Apollo – Pásztortűz*, szept. 30., 18. sz., 416–417.; okt. 15. 19. sz., 439–441; okt. 31. 20. sz., 463–465.

Gaál Gábor: *A magyarságtudományi törekvések bírálatához* Korunk, 11. sz., 846–854.

xxx *Új realizmus felé* Független Újság, nov. 23–30., 1.

Spectator (Krenner Miklós): *Közszellemünk vitatása* Független Újság, nov. 30–dec. 7., 1–2.

László Dezső: *Erdély megismerésének titka* Pásztortűz, dec. 16–31. 23–24. sz., 549–550.

xxx *Vád alatt a dzsentr* Erdélyi levél. Pesti Napló, dec. 31. 297. sz., 1–2.

Sándor László: *A dunai népek együttműködésének kérdése* Korunk, 12. sz., 909–914.

Jancsó Béla: *Ahogy lehet* Erdélyi Fiatalok, Téli szám, 109–110.

Pongrácz Kálmán: *Reformmozgalom* Erdélyi Fiatalok, Téli szám, 117–121.

1936

xxx *Az erdélyi magyarság problémái* Független Újság, dec. 23 – jan. 4. 49. sz., 16.

Gyárfás Endre: *Mi is itt vagyunk!* Erdélyi Lapok, jan. 1., 1

xxx *Megjegyzés Szabadság*, jan. 3., 2. sz. 3.

Dénes Béla: *Németh László apokaliptikus útja Romániában* Független Újság, jan. 4–11. 1. sz., 3–4.

xxx *Budapesti lapok hamis erdélyi tudósításai ellen hozott határozatot a bánási Magyar Párt* Keleti Újság, jan. 8. 5. sz., 5.

xxx *Ez már rágalom* Keleti Újság, jan. 9. 6. sz., 1.

Spectator: *Magyar Scotus Viatorok Erdélyben* Magyarság, jan. 15. 11. sz., 1.

Spectator: *A két serpenyő* Független Újság, jan. 11–18. 2. sz., 1–2.

xxx *Partidul maghiar judecat de noii scriitori din Ungaria* Piatra de hotar, 15 ian. nr. 1., 77–79.

László Dezső: *Magyarok Romániában. Németh László útirajza* Pásztortűz, jan. 1–15. 1. sz., 15–17.

Dr. Jakabffy Elemér: *Egyébként...* Keleti Újság, Jan. 19. 14. sz., 1.

xxx *A szabad kritika a vádlottak padján* Egyre nagyobb a kavargás Németh Lászlóék erdélyi tanulmányútja körül. Független Újság jan. 18–25. 3. sz., 3.

Lascar Tuduciuc: *Pásztortűz* Familia, 1. sz., 109.

Albrecht Dezső: *Az építő Erdély* Hitel, 1. sz., 1–26.

G.G. (Gaál Gábor): *Németh László: Magyarok Romániában* Korunk, 1. sz., 77–78.

Nagy Géza: *Magyarok Romániában* Németh László útirajza Tanú, 1935. Erdélyi Helikon, 1. sz., 50–54.

Braun Róbert: *Két tanulmány Romániáról* Századunk, jan–febr. 1. sz. 56–57.

Hegedűs Nándor: *Pesti írók Erdélyben* Keleti Újság, febr. 3. 26. sz., 7–9.; Szabadság (Nagyvárad), febr. 4., 5. és 6. sz.

Hegedüs Nándor: *Megjegyzések* (Levél Krenner Miklóshoz). Független Újság, febr. 15–22 7. sz., 3.

Spectator: *A számonkérő szék ügyében* Független Újság, febr. 8–15. 6. sz., 1.

xxx *Még mindig a pesti ügy* Független Újság, febr. 8–15. 6. sz., 4.

Vita Zsigmond: *Németh László és az erdélyi magyarság* Ellenzék, febr. 9. 32. sz., 8.

Szentimrei Jenő: *Pesti levél* Brassói Lapok, febr. 12. 34. sz., 5.

1. (Ligeti Ernő): *„A változás élménye”* Független Újság, febr. 15–22. 7. sz., 1.

Kovács György: *„Isten velünk és mindenki ellenünk”* Tamási Áron nyilatkozik Németh László romániai tanulmányújának indító okairól, a székelység életerejéről és a „vád”-ról, hogy ki „informálta” a budapesti írókat. Független Újság, febr. 15–22. 7. sz., 6–7.

Szentimrei Jenő: *Tanúból vádlott* Brassói Lapok, vasárnapi melléklet, febr. 16. 38. sz., 9–10.

Finta Zoltán: *Meztelen tények* Brassói Lapok, febr. 26. 46. sz., 1.

Zágoni István: *Kérdezzük Erdélyből* Magyarság, febr. 26. 47. sz., 4.

Ligeti Ernő: *A feldobott kesztyű* Válaszolunk dr. Zágoni Istvánnak. Független Újság, febr. 29 – március 7. 9. sz. 3–4.

Reményik Sándor: *Erdélyiek Erdélyben* Pásztortűz, febr. 29. 4. sz., 62–64.

Pongrácz Kálmán: *A népi és európai gondolat küzdelme a magyarságban* Hitel, 2. sz., 121–130.

Tavaszy Sándor: *„Magyarok Romániában”* Kiáltó Szó, 2. sz., 17–18.

Isaia Tolan: *Intre unguri și români* Pe marginea jurnalului de călătorie prin România al lui Németh László. Piatra de hotar, 15 martie, nr. 3., 42–69.

Abafáy Gusztáv: *Németh László: Gyász Erdélyi Helikon*, 3. sz., 217.

Gaál Gábor: *Németh László és kurátor* Zsófi Korunk, 3. sz., 262–264.

Tamási Áron: *Cselekvő erdélyi ifjúság* Brassói Lapok, ápr. 5., 80. sz., 3; ápr. 6., 81. sz., 7; ápr. 10., 84. sz., 7; ápr. 11., 85. sz., 7; ápr. 12., 86. sz. 2.

Kacsó Sándor: *Öntudatos feltámadást!* Brassói Lapok, ápr. 12. 86. sz., 1.

Kollár Ferenc: *Mai magyar szellemi áramlatok* Korunk, 4. sz. 278–282.

Balogh Edgár: *Új magyar rendiség bírálói Erdélyben* Korunk, 4. sz., 284–288.

Jakabffy Elemér: *Tíz év az erdélyi magyarság élén* Magyar Szemle, ápr. 357–363.

Ravasz László: *Németh László és az erdélyi magyarság* Magyar Szemle, ápr. 26., 364–366.

(Sándor Pál) Kollár Ferenc: *Mai magyar szellemi áramlatok* Korunk ápr. 4. sz., 278–282.

Szemlér Ferenc: *Németh László: Magyarság és Európa* Erdélyi Helikon, 5. sz., 374–376.

Szenczei László: *Magyarság és Európa* Németh László könyve Pásztortűz, júl. 15–31. 13–14. sz., 301–302.

Alexandru Olteanu: *Németh Ladislau la index* Familia, nov–dec. nr. 9–10., 112–114.

Szabó Imre: *Új magyar mitológia* Korunk, 11. sz., 901–910.

Ferenczy György: *Magyar élet Romániában* Hozzászólás Németh László romániai útírajzához. Sepsiszentgyörgy, 1936.

1937

xxx *Megszűnt a Tanú* Németh László újabb kiábrándultsága. Független Újság, jan. 16–23., 3. sz., 2.

Szabó Imre: *Búcsú a Tanú-tól* Korunk, 2. sz., 148–151.

Sándor László: *Az írói gyónáskényszer kérdése (Ember és szerep)*. Korunk, 2. sz., 163–164.

Vita Zsigmond: *A megszűnt „Tanú” és a reformgondolat* Hitel, 2. sz., 166–168.

Gaál Gábor: *A „Tanú”-tól a „Bűn”-ig* Korunk, 4. sz. 372–375.

1938

Valkó László: *Magyar szerzők a budapesti színpadokon* Páosztortűz, 4. sz., 12–13.

Gaál Gábor: *Németh László új regénye (Kocsik szeptemberben)* Korunk, 5. sz. 477–478.

Lőrinczi László: *Németh László: Utolsó kísérlet (Kocsik szeptemberben)*. Brassói Lapok, szept. 25., 219. sz., 19.

Vita Zsigmond: *Németh László: Berzsenyi* Erdélyi Helikon, 8. sz., 620–622.

1939

Vita Zsigmond: *Németh László két regénye (Kocsik szeptemberben, Alsóvárosi búcsú)*. Erdélyi Helikon, 2. sz., 148–150.

Kozocsa Sándor: *A magyar irodalomtörténet-írás legújabb eredményei* Erdélyi Múzeum, 2. sz., 229–236.

Hort Dezső: *Németh László: VII. Gergely* Korunk, 7–8. sz., 682–683.

Gál István: *Magyar folyóiratszemle* Erdélyi Helikon, 7. sz., 533–534.

Szabó Imre: *Németh László: Kisebbségben* Korunk, 9. sz., 805–807.

Bíró József: *A nemzet jelleme* Páosztortűz, 20. sz., 487–490.

Féja Géza: *Németh László: Kisebbségben* Ellenzék. Vasárnapi Szó, nov. 5. 256. sz., 16.

Tamási Áron: *Még csak egyet szólott a kakas* Ellenzék, dec. 17. 292. sz., 9.

Hort Dezső: *Németh László: Papucshős* Korunk, 12. sz., 1104.

1940

Szenczei László: *Németh László: Kisebbségben* Erdélyi Helikon, 1. sz., 45–48.

Gál István: *Magyar folyóiratszemle* Erdélyi Helikon, 2. sz., 182; 3. sz., 180–185; 4. sz., 259–263; 5. sz., 348–353; 6. sz. 426–434; 7. sz., 592–595.

Molter Károly: *A magyar nép az új magyar regényben* Erdélyi Helikon, 4. sz., 201–211.

Veres Péter: *A mai magyar népi-írókról* Korunk, 6. sz., 516–523.

Szabó Imre: *Szellemtudomány és pozitivizmus (Szerdai fogadónap)*. Korunk, 6. sz., 632.

Németh László: *Erdély ünnepére (tanulmány)* Magyar Élet, 1940 október, 1–3.

xxx Nagy érdeklődés előzi meg Méhkas mai irodalmi estjét Ellenzék, dec. 12. 285. sz. 7.
(sz): Bensőséges, szép sikere volt a „Méhkas” irodalmi estjének Ellenzék, dec. 13. 286. sz., 6.
(W) (Walter Gyula): Írók a dobogón Ellenzék, dec. 14., 287. sz., 4.
xxx A Méhkas diákszövetkezet irodalmi estje Ifjú Erdély, dec. 197.

1941

Kolozsvári-Grandpierre Emil: *Esszéíró nemzedék* Pásztortűz, 1. sz., 9–19.
Balogh László: *Németh László: A minőség forradalma* Pásztortűz, 3. sz., 175–177.
Németh László: *Ünnep Kolozsvárott Egy színházi estéről.* Híd (Budapest), nov. 11. 47. sz., 8–9.
Nagy István: *Elmélet után cselekedet* Népszava, dec. 7. 279. sz., 15.
Székely (Kormos) Gyula: *Németh László az új kálvinista énekeskönyvről* Keresztény Magvető, 2. sz., 95–98.

1942

Heszke Béla: *Villámfénynél* Pásztortűz, 1. sz., 46.
Parajdi Incze Lajos: *Németh László, a magyar vigyázó* Ellenzék, jan. 17., 13. sz. 7.
xxx *Villámfénynél* Ellenzék, jan. 20. 15. sz., 3.
Szabó István: *Villámfénynél* Németh László színjátékának bemutatója a Nemzeti Színházban. Ellenzék, jan. 22. 17., sz. 7.
Sz. I. (Szabó István): *Beszélgetés Tompa Miklóssal a Villámfénynél rendezőjével* Ellenzék, jan. 26. 21. sz., 2.
Fazekas László: *Beszélgetés Németh Lászlóról* Ifjú Erdély, 3. sz., 40–41.
Bözödi György: *Németh László: A másik mester* Székely Szó, ápr. 26., 7.
Kiss Jenő: *Szehták a magyar irodalomban* Hitel, 2. sz., 93–99.
b.gy. (Bözödi György): *Németh László: Kisebbségben* Székely Szó, júl. 19., 7.
Parajdi Incze Lajos: *Kisebbségben* Hitel, 3. sz., 190–191.
xxx Németh László: *Széchenyi* Székely Szó, aug. 30., 7.
László Dezső: *Németh László: Széchenyi* Hitel, 5. sz., 321.
Balogh László: *Németh László, a tanulmányíró* Termés, Tél, 99–108.

1943

Parajdi Incze Lajos: *Németh László: Széchenyi* Pásztortűz, 1. sz., 42–43.
Ficzay Dénes: *Szabó Dezső – Németh László* Ifjú Erdély, 1. sz., 24–25.
Nagy István: *Németh László szocializmusa* Népszava, jan. 17. 13. sz., 7.
xxx *Németh László: Lányaim* Székely Szó, febr. 7., 8.
Bözödi György: *Németh László könyve Móricz Zsigmondról* Termés, Tavasz, 75.

xxx *Németh László a Református Kör fiataljainak előadásán* Nagyvárad, máj. 6. 101. sz., 5.

xxx *Szombaton este 7 órakor tartja előadását Németh László a Református Kultúrpalota dísztermében* Nagyvárad, máj. 14. 108. sz., 4.

Németh László: *Kisebbségi sors* (Beszéd Nagyváradon). Magyar Élet, jún. 6. sz., 4–6.

xxx *A Református Kör fiataljainak nagysikerű Németh László–estje* Nagyvárad, máj. 17. 110. sz., 5.

Paku Imre: *Németh László: Móricz Zsigmond Pásztortűz*, 6. sz., 288.

-si (Marosi Péter): *A balatonszárszói megbeszélések Ifjú Erdély*, szept. 140.

Nagy István *hozzászólása Németh László felolvasásához a szárszói találkozón* Szárszó, Budapest, Magyar Élet kiadása 57–62.

(B. Gy.) (Bözödi György): *Harminc magyar író és négyszáz munkás vett részt a balatonszárszói találkozón* Székely Szó, szept. 3., 5.

Balogh László: *Németh László: A Medve utcai polgári Pásztortűz*, 9. sz., 424–425.

xxx *Kik tartják időszerűnek a magyar sorskérdéseket és kik hallgatnak róluk?* Székely Szó, szept. 30. 7.

Takács Miklós: *Számadás a balatonszárszói konferenciáról* Hitel, 9. sz., 565–568.

Balogh László: *Németh László, a tanulmányíró* Termés, Tél, 99–108.

Nagy István: *Ami kiderült egy népi konferencián* Mérték, Budapest, Munkásírók kiadása 43–54.

1944

h. e. : *Németh László: Kisebbségben* Székely Szó, márc. 12. 59. sz., 10.

Eröss Alfréd: *Metafizika az irodalomban* Termés, Nyár 86–107.

1946

G. G. (Gaál Gábor): *Újra megindult a Válasz* Utunk, nov. 23., 12. sz., 5.

1957

Békési Ágnes: *Németh László: Égető Eszter* Korunk, 9. sz., 1262–1264.

1962

Veress Dániel: *Iszony* Korunk, 9. sz., 1125–1126.

1965

xxx *Németh László: Gyász* Korunk, 4. sz., 584.

xxx *Németh László: Irgalom* Korunk, 10. sz., 1466.

xxx *Németh László* Dicționar enciclopedic român, Editura politică, București, 1965. Vol. IV., pag. 491.

1967

xxx (Veress Dániel) *Németh László: Emberi színjáték* Korunk, 5. sz., 723.

xxx (Veress Dániel) *Németh László: Újabb drámák* Korunk, 7. sz., 1004.

xxx (Veress Dániel) *Németh László: Puskin* Korunk, 8. sz. 1159.

xxx *Utószó Németh László: Iszony* Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Bukarest, 1967. 273–274.

Rácz Győző: *Kórlélektan vagy világirodalom* (Az Iszony margójára). Utunk, dec. 15., 50. sz., 4.

V D. (Veress Dániel): *Új könyvek (az Iszonyról)*. Igaz Szó, 12. sz., 933–936.

Jordáky Lajos: *Németh László* (A *Bűn* c. regény 1967-es kiadásának előszava, 5–28.)

1968

Veress Dániel: *Műhely, modell, mű* Németh László regényeinek romániai megjelenése alkalmából. Korunk, 1. sz., 76–87.

Veress Dániel: *Nagyobb gonddal* (Pontatlanságok Németh László írói műveinek ismertetésében, egy tájékoztató életrajzi összefoglalóban). Utunk, jan. 26., 4. sz., 6.

xxx *Németh László: Bűn* Korunk, 3. sz., 451–452.

Márki Zoltán: *Németh László: Bűn* Utunk, ápr. 12., 15. sz., 2.

xxx Fülszöveg Németh László *Repulsie*, Editura pentru literatură universală 1968, c. kötethez

1969

Szemlér Ferenc: *Vallomás – vallomásokról* (Németh László: Kiadatlan tanulmányok c. kötet megjelenése alkalmából). Igaz Szó, 9. sz., 479–485.

Veress Dániel: *Németh László színpada* (Részletek egy nagyobb tanulmány 3., 4. és 5. fejezetéből). Utunk, szept. 12., 37. sz., 5–7; folytatódik a szept. 19. 38. sz., 5–7.

Veress Dániel: *Egy bemutató elé* (Papucshős). Előre, okt. 31.

A Papucshős sepsiszentgyörgyi bemutatójának műsorfüzete: Németh László *Levélrészlet* (faximilé); Veress Dániel: *A Papucshősről*; Köllő Béla: *Miután a főhőssel...*; Dukász Anna: *A Papucshős szerzője*; Molnár Gizi: *A próbák során*; Péterffy Lajos: *Mit is mondhatnék*; Völgyesi András: *Ezeket a hasábokat...* Szeropoztás. A műsorfüzet szerkesztője: Veress Dániel.

Zsehránszky István: *Kisvárosi idill vagy kisvárosi dráma?* Megyei Tükör, nov. 29., 6–7.

Kacsir Mária: *Németh László: Papucshős*, Sepsiszentgyörgyi Állami Magyar Színház. Előre, dec. 4., 2.

Veress Dániel: *A bírálat erkölctana* Megyei Tükör, dec. 13., 6–7.

Lendvay Éva: *Színházi esték* Két bemutató – az emberi felelősségről (a Papucshősről is). Új Idő, dec.

1970

Pongrácz P. Mária: *Bemutató előtt* Németh László drámája. Beszélgetés Cseresnyés Gyula rendezővel. Szabad Szó, jan., 6.

Katona Ádám: *A szentgyörgyiek Papucshőse Kolozsvárott* Igazság, jan. 9.

Zsehránszky István: *A kérdés nem olyan egyszerű* Megyei Tükör, jan. 10., 6–7.

xxx *Ősbemutató* Németh László: *Villámfénynél Temesvárott* Előre, jan. 13.

Marosi Ildikó: *A Papucshősről* Beszélgetés Völgyesi Andrással, a színház rendezőjével. Új Élet, jan. 18. 2. sz., 18.

Pongrácz P. Mária: *Németh László: Villámfénynél*. A Temesvári Állami Magyar Színház bemutató előadása. Szabad Szó, jan. 18.

A Villámfénynél temesvári bemutatójának műsorfüzete: Tájékoztató adatok Németh László életéről és művéről Összeállította: Veres Dániel. Jordáky Lajos: *A ma örökösei* (Részlet egy nagyobb tanulmányból); *A Villámfénynél genéziséről* (Részlet Németh László: *Negyven év – Tájékoztató pályámról s munkásságomról* c. írásából); Szereposztás; Cseresnyés Gyula: *Hűség és alázat a mű iránt*; Bemutatjuk színházunk új tagját: Mester András. A műsorfüzetet összeállította: Mag Péter. Szerkesztette: Koczka György.

Szöcs István: *Németh László: Villámfénynél* A temesvári Állami Magyar Színház bemutatója. Utunk, jan. 23. 4. sz., 11.

Kántor Lajos: *Szentgyörgyi áttörés* Németh László: *Papucshős* Sepsiszentgyörgyi Állami Magyar Színház. Utunk, jan. 23. 4. sz., 11.

Szekernyés János: *Németh László: Villámfénynél* Temesvári Állami Magyar Színház. Előre, jan. 24. 2.

Mózer István: *Dráma a felelősségről* (a *Villámfénynél* előadásáról). Vörös Lobogó, jan. 26., 3.

xxx *A rendező Kovács Ferenc nyilatkozata A két Bolyai bemutatójáról* Vörös Zászló, febr. 15.

A két Bolyai marosvásárhelyi bemutatójának műsorfüzete: xxx Cei doi Bolyai; Veress Dániel: Németh László dramaturgiája; xxx Bolyai Farkas (1775-1856); Fénymásolatok Bolyai Farkas és Bolyai János műveiből; Benkő Samu: Bolyai János (1802-1860); Babits Mihály: Bolyai (vers); Pálffy Antal: Néhány szó a paralellákról; Kovács Ferenc: A rendező néhány megjegyzése; Ferenczy István: Önmagamról és szerepemről; Tóth Tamás színész és Szakács György díszlettervező pár mondatos vallomása; Szereposztás

Nagy Pál: *Ünnep a színházban* Vörös Zászló, febr. 22., 3.

Wagner István: *Társadalmi dráma és mesejáték* (a temesváriak *Villámfénynél* előadásáról). Fáklya, febr. 22,

Görbe István: *Eljutni a lélek oázisára* (a temesváriak *Villámfénynél* előadásáról). Szatmári Hírlap, febr. 22.

Szatmári Gábor: *Gong* (a temesváriak vendéjátékáról) Szatmári Hírlap febr. 24.

Szöcs István: *Németh László: A két Bolyai* Marosvásárhelyi Állami Színház magyar tagozat. Előre, febr. 25. 2.

–mi: *Németh László Nagyváradon* Fáklya, febr. 25. 2.

Páll Árpád: *A két Bolyai Marosvásárhelyen* (Németh László: *A két Bolyai* – Marosvásárhelyi Állami Színház magyar tagozat). Utunk, márc. 13. 11. sz. 10.

Veress Dániel: *Három dráma* (Jegyzetek Németh László három drámájának hazai színrehozatala kapcsán). Új Élet, márc. 15. 6. sz., 10.

xxx *Vendégünk: Németh László* Németh László: *Életemről, munkáimról*; Veress Dániel: *Téli utazás* (Németh Lászlóval Erdélyben); Illés Jenő: *Ünnepi órák – három színházban* (Három Németh László–dráma romániai bemutatójáról). Igaz Szó, 3. sz., 352–372.

xxx *Tallózás* (Tudósítás Németh László romániai útjáról). Korunk, 4. sz., 622–623.

Szekrényes László: *Négyszemközt a rendezővel* Beszélgetés Cseresnyés Gyulával (Németh László: *Villámfénynél* c. darabjának színreviteléről). Új Élet, máj. 9. sz., 16.

Buzura Augustin: *Felfedezések* (Többek közt Németh Lászlóról s az *Iszonyról*). Korunk, 6. sz. 876–879.

xxx *Vendégünk: Németh László* (az Igaz Szó 3. száma ismertetése). Korunk, 6. sz., 968.

Pongrácz P. Mária: „*Villámfények*” és *hullámvölgyek* Szabad Szó, júl. 26.

Sipka Sándor: *Németh László: Az én katedrám* Művelődés, aug. 8. sz., 54–56.

1971

Máriás József: *Németh László 70 éves* Bányavidéki Fáklya, ápr. 17., 5.

Veress Dániel: *Új enciklopédia felé* Brassói Lapok, ápr. 17. 16. sz., 4–5.

xxx *Németh László 70 éves* Megyei Tükör, ápr. 18.

Veress Dániel: *A modell példája: Bartók* Megyei Tükör, ápr. 18.

Veress Dániel: *Az esszéíró* Németh László 70. születésnapjára. A Hét, 16. sz., 6.

Szőcs István: *Németh László 70 éves* Utunk, ápr. 30. 18. sz., 2.

Veress Dániel: *Németh László az esszéíró* Új Látóhatár (München), ápr. 18., 153–172.

xxx *Németh László: Két nemzedék* Korunk, 5. sz., 811–812.

Veress Dániel: *A minőségi ember* Németh László 70 éves. Igaz Szó, 5. sz., 762–763.

Zirkuli Péter: *A hetvenéves Németh Lászlóról* (Az életműsorozat tanulmányköteteinek margójára). Korunk, 6. sz., 967–970.

1972

Cs. Gyimesi Éva: *Közönséges vagy mesterséges* Utunk, jún. 9. 23. sz., 8.

1975

Barkóczi József: „*Szerettem az igazságot*” Szatmári Hírlap, márc. 12., 5.

Máriás József: *A szülőváros idézése* Bányavidéki Fáklya, márc. 22., 5.

xxx *A két Bolyairól* vall Lohinszky Lóránd, a színész; Kovács Ferenc, a rendező. Igaz Szó, 3. sz., 236–238.

Veress Dániel: *Az életmű birtokbavételéért* Utunk, 24. sz. 6.

Veress Dániel: *A minőség forradalma* Megyei Tükör, márc. 21., 6.

Lőrinczi László: *Az erkölcsi harc értelme* Németh László halálára. A Hét, márc. 21. 12. sz., 7.

Rácz Győző: *Németh László (1901–1975)*. Korunk, 3. sz., 208–210.

Sütő András: *A szellem Odüsszeusza* Németh László halálára. Igaz Szó, 4. sz., 379–380.

Gáll Ernő: *Az „erdélyi lélek”; mítosz és valóság* Megjelent a *Tegnap és mai önismeret* Esszék, tanulmányok. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1975. 38–39.

1976

Fábián Ernő: *Érték és mérték* (Németh László: Megmentett gondolatok c. kötetéről). Korunk, 1–2. sz., 138–141.

Szőcs István: *75 éve született Németh László* Utunk, máj. 14. 20. sz., 6.

xxx *A Gyász elé* (Előszó Németh László: *Gyász* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1976. kiadásához), 5–10.

Máriás József: *Szép ajándék* (a *Gyász* c. regényről). Szatmári Hírlap, ápr. 13., 5.

Máriás József: *Olvasás közben* (a *Gyász* c. regényről). Bányavidéki Fáklya, ápr. 17.

Szávai Géza: *Erkölcsi láttelel* (Németh László: *Gyász* c. könyvéről). Előre, okt. 6., 2.

1977

Szekér Endre: *Németh László călător european* (Trad. Florica Perian). Steaua, 4. sz., 52.

Fábián Ernő: *A lét értelme* (Németh László gondolatvilága). Új Látóhatár, máj. 5. 1–2. sz., 81–96.

xxx *Bemutató előadás az Északi Színház magyar tagozatán* Interjú a dráma rendezőjével. Szatmári Hírlap, júl. 6.

A Villámfénynél szatmárnémeti bemutatójának műsorfüzete: Németh László időszerűsége; A színdarabról; Három hazai előadás (három rendező vallomása); *Nagy Imre „sorstársai” Németh László drámáiban; Interjú a dráma rendezőjével; Autorul și opera sa; Szereposztás.* A műsorfüzetet írta és szerkesztette: Máriás József.

Krilek Sándor: *Németh László: Villámfénynél* Szatmári Hírlap, júl. 10.

Szőcs István: *Villámfénynél* Előre, júl. 22. 2.

Máriás Iosif: *Cronica teatrală: „La lumina fulgerului” de Németh László.* Cronica sătmăreană, 24. iul.

Kántor Lajos: *Németh László szövege A Villámfénynél* bemutatója Szatmáron. Utunk, júl. 29. 30. sz., 6.

Kacsír Mária: *Meddig él a dráma?* A Hét, aug. 26. 34. sz., 5.

Greza Ferenc: *Gaál Gábor és Németh László 50 éves a Korunk* c. kötetben. Budapest, 1977., 314–319.

1978

Fábián Ernő: *A moralista vallomásai* (a *Homályból a homályba* c. kötetről). Utunk, jún. 16. 24. sz., 5.

Marosi Péter: *A minőség forradalma – tegnap és ma* Beszélgetés az Utunk szerkesztőségében (Rácz Győzővel Németh László és József Attila ellentétéről). Utunk, dec. 15. 50. sz., 1–2–3.

1979

Horváth Andor: *A minőség útvesztője?* (Hozzászólás *A minőség forradalma – tegnap és ma* vitához). A Hét, jan. 12. 2. sz.

Rácz Győző: *Ki jár a minőség útvesztőin?* Utunk, jan. 26. 4. sz., 2–3.

Robotos Imre: *A hiterkölcös drámája* Németh László és Kocsis István drámájáról (*Bethlen Kata*). Új Tükör, júl. 15. 28. sz., 22–23.

Gáll Ernő: *Németh László, Szekfü Gyula és Bibó István* Korunk, 11. sz., 856–857.

Veress Dániel: „*Szerettem az igazságot*” Utószó Németh László *VII. Gergely*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979. c. kötetéhez. 102–123.

1980

Puskás Tivadar: *Margó* (Németh László *VII. Gergely* c. kötetéről). Utunk, jún. 6. 23. sz., 8.

Veress Dániel: *Kiteljesedő életmű* (az *Utolsó széttekintés* c. kötetéről). Utunk, szept. 19. 38. sz., 2.

Fábián Ernő: *A példaadás erkölcsé* (az *Utolsó széttekintés* c. kötetéről). A Hét, nov. 14. 46. sz., 7–8.

Gáll Ernő: *A kelet-európai „tejtetstvériség”: adottság és vízió* Alföld, dec. 47–48.

Fábián Ernő: *Az ígéret iskolája* A Németh László: *Pedagógiai írások*. Kriterion Könyvkiadó, 1980 c. kötet előszava. 5–30.

Szabédi László: *A magyar ritmus formái* (6. Németh László *A magyar ritmus formái* c. tanulmányáról). Szabédi László: *Enyém ez a történelem*. Budapest, Magvető Kiadó, 645–649.

1981

Csire Gabriella: *Korszerű műveltségeszmény* (a *Pedagógiai írások* c. kötetéről). Előre, jan. 8.

Veress Dániel: „*Szerettem az igazságot*” Fejér Megyei Szemle, 1. sz., 77–89.

Szabó György Pál: *Aki hisz a pedagógiában* (a *Pedagógiai írások* c. kötetéről). A Hét, febr. 13. 7. sz., 4.

Nagy Pál: *Németh László: Pedagógiai írások* Könyvtár, 2. sz., 30.

Fábián Ernő: *A modell lehetőségei* A Hét, ápr. 17. 16. sz., 4.

Máriás József: „*Én... tanárnak születtem*” (a *Pedagógiai írások* c. kötetéről). Bányavidéki Fáklya, ápr. 18.

Veress Dániel: *A hídverő 80 éve született Németh László* Megyei Tükör, ápr. 18.

Fábián Ernő: *Németh László levele a Népfőiskola alapításáról Móricz Zsigmondhoz* Napjaink, máj. 5. sz., 16

Veress Dániel: *Emberlelkűvé tenni a világot* Brassói Lapok, ápr. 18. 16. sz., 4–5.

Keszthelyi András: *Kísérletező pedagógia* (a *Pedagógiai írások* c. kötetéről). A Hét, nov. 13. 46. sz., 7.

Cseke Péter: *Balázs Ferenc az Erdélyi Fiatalok tükrében* Beszélgetés Debreczeni Lászlóval. A Hét, nov. 6., 7–8.

S. Virág Erzsébet: *Mondatszerkezeti sajátosságok Németh László esszéiben* Irodalomtudományi és stilisztikai tanulmányok. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest. 1981., 221–231.

1982

Erdélyi K. Mihály: *Németh László romániai útirajza, különös tekintettel annak román sajtó-visszhangjára* Literatura, 1. sz., 49–53.

Beke György: *Barangolás közben* Házak. (Németh László nagybányai szülőházáról). Új Élet, 14. sz., 12–13.

1984

Mózes Attila: *Németh László: Iszony* Utunk, febr. 3. 5. sz., 4.

Marosi Péter: *Pillanatfelvételek*. Cédulázás közben. Utunk, márc. 16. 11. sz., 6.

Lőrinczi László: *A mester sóhajtott* Utószó Németh László Égető Eszter; Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1984. c. kötetéhez., 699–709.

Máriás József: *Égető Eszter* Szatmári Hírlap, szept. 9.

Kántor Lajos: *Temesvár színháza* Utunk, okt. 5. 40. sz., 7.

Kereskényi Sándor: *A moralista szépségeszménye* Erkölc és esztétikum Németh László *A minőség forradalma* c. művében. Irodalomtudományi és stilisztikai tanulmányok, 1984. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1984., 66–84.

Máriás József: *Németh László és Nagybánya* Irodalomtudományi és statisztikai tanulmányok 1984. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1984., 45–65.

1985

G. Balogh Attila: *Németh László: Égető Eszter* Korunk, 5. sz., 421–422.

Horváth Andor: *Margó* (Németh László *Égető Eszter* c. regényéről). Utunk, aug. 2. 31. sz., 8.

1986

Németh László levelei Áprily Lajoshoz (Közli és bev.: Füzi László és Köhegyi Mihály). Confessio, 2. sz., 86–88.

Marosi Péter: *Irodalom és analízis* Utunk, ápr. 18. 16. sz., 6.

Kántor Lajos: *Magyarok Romániában* Egy 1935-ös útikönyv korabeli visszhangja. Kritika, jún. 6. sz., 23–28.

1987

Nagy Béla: *Színházi bérletplakát* Műsorterv az új évad küszöbén (Németh László *Papucshős* c. drámája is). Fáklya, szept. 20.

Nagy Béla: *Bemutató a színházban. Papucshős* Fáklya, nov. 1.

A Papucshős nagyváradi bemutatójának műsorfüzete: Mircea Bradu: *Köszöntő évad elején*; Kiss Török Ildikó: *Ilyenkor ősszel*; Szereposztás; Németh László (1901-1975); Szombati Gille Ottó: *A rendező naplójából*; Németh László Nagyváradon: Horváth Imre: *Villámkép a Villámfénynél szerzőjéről*; Implon Irén: *A pár egyik fele*; Kántor Lajos. *A „bálványimádó” színpada*; Próbaképek; Németh László: – *korunkról*, – *az életről*, – *a színházról*, – *a közönségről*, – *a drámáról*; Vallomások Németh Lászlóról (Jordáky Lajos, Lőrinczi László, Veress Dániel, Fábián Ernő idézetek); N. B. *Soțul sub papuc de Németh László*. Nagy Béla: Szeretettel köszöntjük színházunk új tagját: Rácz Mari. Negyven év a színpadon Beszélgetés Mogyoróssy Istvánnal (Lejegyezte: Stanik István); Jelenetek az elmúlt évad előadásaiából; Implon Irén: Sietett (Kakassy Ágnes halálára); A magyar tagozat művészszemélyzete; Műsortervünk az 1987–1988-as évadra. Szerkesztette: Nagy Béla, a magyar tagozat irodalmi titkára.

Stanik István: *Bemutató a színházban: Papucshős*. Fáklya, nov. 12.

Varga Gábor: *A könyvtárnok* Utunk, dec. 18. 51. sz., 7.

1988

Kántor Lajos: *Papucshős – Nagyváradon* Új Élet, febr. 3. sz., 14.

Oláh Tibor: *Papucshős? Félsiker?* A Hét, máj. 26. 22. sz., 5.

Máriás József: *Az oradeaiak vendéggátéka* Nagyszerű élmény volt. Szatmári Hírlap, nov. 25.

1990

Máriás József: „*A megismerés: megértés; a megértés: szeretet*” Németh László gondolatai a duna-völgyi sorsközösségről. Szamoshat (Szatmárnémeti), ápr.–máj. 1. és 4.

Máriás József: *Az Irgalomról román nyelvű kiadása alkalmából* Erdélyi féniks (Nagybánya), aug. 3. sz. 1. és 6.

xxx *Németh László (1901–1975)*. Erdélyi féniks, aug. 3. sz., 6.

Füzi László: *Útban a Tanúhoz* Korunk, szept. 9. sz., 68–75.

Kiss Gy. Csaba: *A kelet–közép–európai nemzetfogalom és Németh László* Látó, 10. sz., 1223–1228.

Veress Dániel: *A torlasz ellentétes oldalán* Irodalmi adalék a népi–urbánus megoszlásához. A Hét, dec. 27. 52. sz., 6–7.; 1991. jan. 3. 1. sz., 6–7.; jan. 10. 2. sz., 6–7.

1991

Fábián Ernő: *A példanép ideológiája* Kortárs, jan. 1. sz., 121–128.

Máriás József: *Adósai vagyunk Németh Lászlónak* Korunk, 3. sz., 397–400.

Máriás József: *Németh László drámái a romániai színpadokon* Erdélyi féniks, 5. sz. ápr. 6.

xxx *Németh László emléknap Nagybányán* Bányavidéki Új Szó, ápr. 3.

xxx *Bemutató a Játékszínen* Szatmári Friss Újság, ápr. 4.

Ágopcsa Marianna: *Néhány méterre a nézőtől* Bemutató előtti beszélgetés az *Iszony* dráma-változatáról. Interjú a rendezővel és a színésznővel. Szatmári Friss Újság, ápr. 5.

Az Iszony bemutatójának műsorfüzete: xxx *Az író – A mű – A színész*; Kovács Levente: *A rendező szól az alkotóról s az előadásról*.

Németh László Nagybánya szülötte Megemlékezés és emléktábla avatás Nagybányán ápr. 6-án – a nagybányai RMDSZ, a Nagybánya-Óvárosi Református Egyházközség és a Németh László Társaság közös rendezvénye a református templomban. Az ünnepségre az RMDSZ és a református egyházközség műsorfüzetet adott ki. A fedőlapján Törös Gábor szobrászművész Németh László-plakettje látható. A füzetben: Metz József: *Németh László*; Karsay Magdolna: *A személyiség kérdései Németh László prózájában*; Gönczy Katalin: *Nagybánya Németh László emlékezetében*; Németh László versei – *Holdtölte* és *A tisztaság története*; Máriás József: „*Találkozásaim*” *Németh Lászlóval*; Klacsmányi Sándor: *Interjú Törös Gábor szobrászművésszel az emléktábláról*; Ünnepi műsor Németh László születésének 90. évfordulója alkalmából, Nagybánya 1991. április 6. Dokumentum–melléklet: az író (lebontott) szülőháza – a születési–anyakönyvi kivonat, a templom előterében leleplezett emléktábla fotója. A füzet szerkesztője: Klacsmányi Sándor. Az ünnepi műsoron elhangzott beszédek: Sándor Iván: *Németh László emléktáblájánál*; Kereskényi Sándor: *Németh László protestantizmusa*; Máriás József: „*Én szép helyen születtem, Nagybányán*”; Monostori Imre: *Tisztelt ünneplő gyülekezet*. Az elhangzott előadásokat, beszédeket közölte a Németh László Társaság és a Vörösmarty Társaság által kiadott *Az író rejtettebb birtokán*. Írások Németh Lászlóról (Székesfehérvár, 1992 7–21.)

Metz József: *Nagybányai régi iskolákról, jeles tanáiról, tanulóiról* Bányavidéki Új Szó, ápr. 10., 4.

Krizsán Géza: *Németh László emléknap Nagybányán* Bányavidéki Új Szó, ápr. 10., 4.

Máriás József: „*Én szép helyen születtem: Nagybányán*” Bányavidéki Új Szó, ápr. 10., 5.

Muzsnay Árpád: *Ünnep – a gyökereknél* Falvak Népe, ápr. 13. 15. sz., 4.

Farkas Zoltán: *A szülőváros emlékezése Németh Lászlóra* Romániai Magyar Szó, ápr. 13–14., 3.

Ágopcsa Marianna: *Egy tiszta élet tragédiája* Németh László Iszonya – Stúdiószínpadon. Szatmári Friss Újság, ápr. 16.

Máriás József: *90 évvel ezelőtt született Németh László* Engedtessek meg elfogultnak lennem! Szatmári Friss Újság, ápr. 19.

Lászlóffy Aladár: *Németh László öröksége* Helikon, ápr. 26. 17. sz., 2.

Páskándi Géza: *Sorok Németh Lászlóról* Magyar Fórum, máj. 16. 12.

Kereskényi Sándor: *Hősöket a hitnek* Hitel, máj. 22–23.

Fábián Ernő: *Németh László értelmiségi társadalma* Korunk, 9. sz., 1096–1101.

1992

Füzi László: *A Tanuról – 1992-ben* Helikon, 10. sz., 4.

Cseke Péter: *A metaforától az élet felé* Korunk, 9. sz., 53–60.

Máriás József: „*Megtalálni, kimondani a legjobb megoldást*” Korunk, 10. sz., 76–78.

Máriás József: *A kórkép időtálló, ma is találó* (A Magyarok Romániában időszerűségéről). Forrás (Kecskemét), 12. sz., 33–35.

1993

Nagy Pál: *Németh László Marosvásárhelyen* Erdélyi Figyelő, 2. sz., 16–17.

Fábián Ernő: A Tanúra emlékezve A Hét, febr. 26. 8. sz., 5.

Olasz Sándor: *A naplóíró Németh László Látó*, 2. sz., 89–92.

Kereskényi Sándor: *Gondolkodó vagy tudós A Kisebbségben szerzőjének kettős identitása* Korunk, 2. sz., 107–111.

Máriás József: *Luxus és agon* (Emberi színjáték c. regényciklusról). Korunk, 3. sz., 76–78.

Németh László életrajzi áttekintés és Bevezető az Iszonyhoz Helikon Szöveggyűjtemény – Szerkeszti K. Jakab Antal, 10. sz., 11. old.

Máriás József: *Németh László-portré – a levelek tükrében* (Németh László élete levelekben 1914–1944 c. kötetről). Korunk, 9. sz., 120–122.

xxx *Németh László* Helikon, 10. sz., 11.

xxx *Bevezető az Iszonyhoz* Helikon, 10. sz., 11.

Gáll Ernő: *Németh László és Nagy István* Helikon, 19. sz., 1, 8–9.

Fábián Ernő: *A levélíró Németh László* A Hét, nov. 29. 42. sz., 10–11.

Gáll Ernő: *A Vásárhelyi Találkozótól a Szárszói Konferenciáig* A Hét, dec. 17., dec. 24.

1994

Kereskényi Sándor: *Szabadságtudat és állhatatosság* Korunk, 2. sz., 126–127.

Cseke Péter: *A metaforától az élet felé* A Tanú erdélyi fogadtatása. Hungarológia, jún. 32–37.

Mihály Emőke: *A Duna-gondolat Németh László Magyarok Romániában című útirajzában* Korunk, 8. sz., 99–107.

Máriás József: *Miért nem itthon?* Korunk, 10. sz., 68–69.

Visky András: *Szöveg és tér* Németh László drámáinak térszemlélete. Alföld, dec. 12. sz., 62–67.

1995

Veress Dániel: *Erdély soha nem volt Csomorkány* Illés Endre és a szerző „Csomorkány”-értelmezéséről. Forrás, jan. 27–53.

Veress Dániel: *Húsz éve hunyt el Németh László – Búcsú Németh Lászlótól* Háromszék, márc. 4.

Ünnepi megemlékezés Németh László halála 20. évfordulója alkalmával Nagybányán – Az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület nagybányai fiókja, a Misztótfalusi Kis Miklós Közművelődési Egyesület, a Nagybánya-Óvárosi Református Egyházközség és a Németh László Társaság közös rendezvénye – március 4-én a református templomban. Meghívott előadók: Fábián Ernő, közíró, Kovászna, Veress Dániel, író, Kovács Ferenc rendező, Lakatosné dr. Németh Ágnes, Füzi László, a kecskeméti Forrás főszerkesztője, Metz József tanár, Nagybánya, Máriás József újságíró, Szatmárnémeti, Dávid Lajos nagybányai újságíró. Megnyitó

beszédet mondott Nt. Nógrádi Béla lelkes, a Máramarosi Református Egyházmegye esperese, a helybeli szervezők nevében Gyarmaty Gábor, a Németh László Társaság nevében pedig dr. Monostori Imre. Az ünnepségen fellépett a debreceni Református Kántus, vezényelt Berkesi Sándor, közreműködtek a nagybányai Lendvay Márton színtársulat tagjai.

In memoriam Németh László 1901–1975 A Misztótfalusi Kis Miklós Közművelődési Egyesület EMKE Füzetek 5–6. Nagybánya 1995 c. kötet jelentette meg az ünnepségen elhangzott előadásokat: Fábián Ernő: „Az emberbőrbe kötött remekművek”; Máriás József: „Élünk és élni fogunk”; Veress Dániel: *Ami a téli utazásból kimaradt* Újabb pillanاتفelvételek és töprengések; Németh Ágnes: *Nagybányai emlékek*; Kovács Ferenc: *A rendező szól a darabról*; Metz József: *Portré – hármas megközelítésben* (Németh Józsefről); Füzi László: *Németh Lászlóról és utóéletéről – 1995-ben*; Dávid Lajos: *A nagybányai Németh László Könyvtár*. A kötet képmellékletet közöl az író életéből, Máriás József összeállításában közli *Németh László romániai bibliográfiáját*.

Farkas E. Zoltán: *Múltunk megismerése és vállalása nélkül nincs jövőnk* Tudósítás a nagybányai megemlékezésről Romániai Magyar Szó, márc. 25.

Kereskényi Sándor: *A gyümölcsillattól a Goldfruchtig* Erdélyi Napló, március 29.

Máriás József: *Németh László Magyarok Romániában című útirajzának erdélyi visszhangja* Erdélyi Múzeum, 1–2. füzet 60–73.

Máriás József: *Kérdések – válasz nélkül* (Erdélyi színházak és Németh László drámái). Korunk, 7. sz., 84–86. Ua.: Romániai Magyar Szó melléklet 1995. jún. 17–18. c. old.

1996

Indig Ottó: *Arca az időnek* Kritikák, tanulmányok, portrévázlatok. Nagyvárad, Literátor Kiadó, 1996, 131–132.

1997

Máriás József: „*A magyar természet új megnyilatkozása ő*” (Németh László Tamási Áronról). Erdélyi Múzeum, 3–4. füzet 383–391.

Bárdi Nándor: *A minőség fölénye* (Németh László és a revízió). Korunk nov. 11. sz., 68–80.

1998

Márkus Béla: „*Külön sorsoknak külön irodalom kell*” Németh László a kisebbségi magyar irodalmakról. A Hét, dec. 3., dec. 10. és dec. 17.

(déel) (Dávid Lajos): *Habemus schola – van iskolánk!* Megnyitotta kapuit a nagybányai Németh László Elméleti Líceum. Bányavidéki Új Szó, szept. 18.

1999

Fodor Ilona: *Eppur si muove* Válasz Rényi Péternek Két Galilei cikkére. Látó, 8–9. sz., 183–190.

xxx *Jegyzet Németh László–levélhez* Látó 8–9. sz., 192.

Máriás József: *Németh László irodalomszemlélete a Készülődés korában* Németh László irodalomszemlélete. Csokonai Universitas Könyvtár, Debrecen, 1999, 154–173.

2001

Füzi László: *Kapcsolatkeresés a világgal* Németh László 1956 után. Látó, 1. sz., 50–58.

Máriás József: „*Én szép helyen születtem: Nagybányán*” Tisztelgő sorok Németh László születése centenáriumán. Római Katolikus Naptár, 2001. Kiadja a Szatmári Római Katolikus Püspökség, 143–144.

Bárdi Nándor: *A közép-európai „tejtésvériség”* Németh László víziója a dunai népek összefogásáról. Európai Utas, 2. sz., 38–41.

Gergely András: *Száz éve született Németh László* Európai Utas, 2. sz., 76–78.

Tamás Gáspár Miklós: *Az éleslátó vak* Száz éve született Németh László. Népszabadság, ápr. 15.

Nagy Pál: *Magyarok Romániában* Reformátusok Lapja, ápr. 15.

Centenáriumi ünnepség Nagybányán Németh László születése évfordulóján – a Misztótfalusi Kis Miklós Közművelődési Egyesület, az EMKE és a Nagybánya-Óvárosi Református Egyházközség rendezésében, április 29-én. Igét hirdetett Nt. Kádár Miklós lelkipásztor, köszöntőt mondott dr. Monostori Imre, a Németh László Társaság elnöke, dr. Németh Csilla, az író lánya. Meghívott előadók: Dr. Pomogáts Béla irodalomtörténész, a Magyar Írószövetség elnöke, dr. Kántor Lajos, a Korunk főszerkesztője, dr. Cseke Péter, a Babeş-Bolyai Tudományegyetem tanára, Máriás József újságíró. Fellépett a debreceni kollégiumi kántus, verset mondtak a Németh László Gimnázium diákjai.

Erdélyi féniks – a Bányavidéki Új Szó különkiadása Németh László születésének centenáriuma alkalmából – 2001. április 18. Tartalom: Máriás József: „...van part s a csillagok vezetnek”; Láposi P. Antal: *Németh László emlékezete* (vers); Monostori Imre: *Az utókornak szüksége van elévülhetetlen életművére!* Pomogáts Béla: *Németh László nemzeti stratégiája*; Dr. Németh Csilla: „Én vagyok az Alfa és az Omega, kezdet és a vég”; Németh László: *Magam helyett* (Részlet); Kántor Lajos: *Az erdélyi adó(sság)* (Németh László levelezésében tallózva); Cseke Péter: *Németh László és Jancsó Béla*; Cs. Varga István: „*Minden fej Isten kápolnája*” Németh László jubileumára; Veress Dániel: „*Benned rovom erdélyi adómat*”; Máriás József: „*Egy kis nép joga az élethez: hogy különb*”; Vida Zoltán: *A Németh László Elméleti Líceum jelentősége Nagybánya és környéke ifjúságának nevelésében*; Máriás József: *Észrevételeivel, tanácsaival segített* (Metz Józsefről); (vásárhelyi) (Dávid Lajos): *Hitet adni az emberiségnek* Németh László emberi, írói nagyságát ma is tisztelik.

Máriás József: *100 éve született Németh László* Szatmári Friss Újság, ápr. 18.

Máriás József: *Gondolataidból élünk – mondja az ifjúság* (Részlet a budapesti Németh László centenáriumi ünnepségen elhangzott előadásból). Magyar Nemzet, március 30., 15.

Bertha Zoltán: „*Világképteremtő enciklopedizmus*” (Németh László eszmevilágának alapvonásairól). Helikon, 11. sz., 2–3.

Pomogáts Béla: *Nemzeti stratégia* Helikon, 20. sz., 1–2.

A kolozsvári Korunk centenáriumi tematikus száma – május. Benne: Mádl Ferenc: *Tisztelgés Németh László életműve előtt*; Monostori Imre: *Az esszéíró Németh László világképe*; Pomogáts Béla: *Németh László nemzetstratégiája*; Füzi László: *Sajkód „foglyaként”* Németh László életútja 1956 után; Láng Gusztáv: *Az elveszett éden avagy Németh László és a német filozófia*;

Máriás József: „*A magnak meg kell halnia, hogy kalász legyen belőle*” Németh László arca a Korunk tükrében (1932–1940); Cseke Péter: *Németh László és Jancsó Béla*; Kántor Lajos: *3838+1 levél*; Bertha Zoltán: „*Eklézsia–megkövetés*” Németh László erdélyi protestáns drámahőseiről; Katona Szabó István: *Három találkozás Németh Lászlóval*; Szilágyi Aladár: *Németh László három váradi látogatása*; Tóbiás Áron: *Alteregó: Méhes Zoltán* Adalékok az Égető Eszter kiadásához; Nagy Pál: *A romániai útirajz vitája*; Mircea Popa: *Németh László és a két világháború közötti irodalmi politikai légkör*; Borcsa János: *Fábián Ernő, a tanú és kritikus*; Cs. P. (Cseke Péter): *A minőség forradalmára* In memoriam Németh László (Válogatta és szerkesztette Monostori Imre); Cseke Péter: *Németh László és a rádió*; K. L. (Kántor Lajos): *Bolyai és Németh, Kassák és Bori*; Cs. P. (Cseke Péter): *Vekerdi László egy új Németh-pályaképről*; Cs. P. (Cseke Péter): *A Németh László-recepció története a „rendszer-változás” után* (Monostori Imre tanulmányáról).

A Művelődés folyóirat centenáriumi tematikus száma – május. Benne: Pomogáts Béla: *Üzenem a jelennek*; Gábor Dénes: *Kései útitársként Németh Lászlóval*; Cseke Péter: *Jancsó Béla, Balázs Ferenc és Németh László*; Szabó Zsolt: *Olvassuk újra, beszéljünk róla!* Lőrincz Eme-se: *Németh László és Tamási*; Nyulas Ildikó: *Magyarok Romániában*; Pap Melinda: *Németh László a magyar rádiózásról*; Sándor Boglárka: *Németh László nőábrázolása és a magyar irodalmi hagyomány*; Szilágyi Erzsébet: *A világ megértése önmagunkon keresztül* (Németh László drámáinak hermeneutikája); Mészely Réka: *Németh László utópiái*; Major Emőke: *A csodák abszolút voltáról*; Püskösti Réka: *Németh László színházutópiája*.

Máriás József: „*Folyóiratom ihletője e kor igazi műzsája: a szorongó tájékozatlanság*” Romániai Magyar Szó, Szabad szombat melléklet, máj. 12–13., a–b. old.; máj. 19–20., a–b. old.

Cseke Péter: *Omló partok gátkötői* (Németh László, Jancsó Béla, Tamási Áron). Székelyföld, szeptember, 66–69.

Máriás József: *Apáczai Csere János – kettős megközelítésben* Azonosságok és különbségek Németh László és Páskándi Géza Apáczai-dramájában. Szabolcs–Szatmár–Beregi Szemle, 3. sz., 309–313.

1994/2001

MÁRIÁS József: ny. újságíró. Felsőbányán született, 1940-ben. Elemi iskoláit szülővárosában, a gimnáziumot Nagybányán végezte, 1957-ben. 1962-ben a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen magyar nyelv- és irodalomtanári képesítést nyert. 1964-től a nagybányai *Bányavidéki Fáklya*, 1968 és 1990 között a *Szatmári Hírlap*, 1990 és 2001 között a *Szatmári Friss Újság* munkatársa. 2001 decemberétől Nyíregyházán él.

Előszeretettel foglalkozott az irodalom népszerűsítésével. Érdeklődése középpontjában Németh László, Sütő András, Beke György, a két világháború közötti erdélyi irodalom szerepelt. 1995-2002 között szerkesztette a Szatmári Római Katolikus Egyházmegye kiadásában megjelent könyvnaplót. A nagybányai Misztótfalusi Kis Miklós Közművelődési Egyesület kiadásában megjelent EMKE Füzetek sorozatban szerkesztette az *In memoriam Németh László* és a *Felsőbányai Kalauz* című köteteket. A magyar lapok széles spektrumának munkatársa.

Munkái a Magyar Elektronikus Könyvtárban: *Magyar szellem – erdélyi szellem* (irodalomtörténeti tanulmányok, 2003-2009); *Olvassunk bele* (könyvajánlók, széljegyzetek, recenziók).